

Գ ա ղ ե գ ի ն

ՆՈՎԵՐ

- Էջերիս օրագրից •
- ԲԱՅ ՆԱՄԱԿՆԵՐ ԶԱՅ ՄՏԱԿՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆԸ •
- ԽՈՍՔ ԶԱՅ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՈՒԹՅԱՆԸ •
- ՈՐԴԻՆԵՐԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ԶԱՅՐԵՐԻ ԴԵՄ •
- ՅԵՂԻ ՈԳՈՒ ՇԱՐԺԸ •
- ԲԱՆՏԱՅԻՆ ԳՐԱՌՈՒՄՆԵՐ •
- ԽՈՒՄՏՈՒՓՅԱՆ ԿԱՆՁԵՐ •

• ԻՆՔՆՈՒԹՅՈՒՆ •

Գ ա ռ ե գ ի ն

ՆՈՒԲԵՐ

- Էջեր իս օրագրից •
- ԲԱՅ ՆԱՄԱԿՆԵՐ ՀԱՅ ՄՏԱԿՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆԸ •
 - ԽՈՍՔ ՀԱՅ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՈՒԹՅԱՆԸ •
 - ՈՐԴԻՆԵՐԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ՀԱՅՐԵՐԻ ԴԵՄ •
 - ՑԵՂԻ ՈԳՈՒ ՇԱՐԺԸ •
 - ԲԱՆՏԱՅԻՆ ԳՐԱՌՈՒՄՆԵՐ •
 - ԽՈՒՄՏՈՒՓՅԱՆ ԿԱՆՉԵՐ •

ՀՏԴ 94(479.25):1/14

ԳՄԴ 63.3(5Հ)+87

Ն 661

Նժդեհ Գարեգին

Ն 661 Գ. Նժդեհ.- Եր.: Էդիթ Պրինտ, 2022.- 352 էջ:

«Ինքնություն» մատենաշարի սույն հատորն ամփոփում է ռազմական և պետական գործիչ, իմաստասեր, հայ ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ, «Յեղակրոն» ազգային գաղափարախոսության հիմնադիր, Լեռնահայաստանի հանրապետության առաջնորդ, թուրքական և ռուսական զինված ուժերի դեմ տեղի ունեցած մի շարք պատերազմների ակտիվ մասնակից-հրամանատար Գարեգին Նժդեհի (Գարեգին Տեր-Հարությունյանի) «Էջեր իմ օրագրից», «Բաց նամակ հայ մտավորականությանը», «Խոսք հայ երիտասարդությանը», «Որդիների պայքարը հայրերի դեմ», «Յեղի ոգու շարժը», «Բանտային գրառումներ», «Խուստուփյան կանչեր» երկերը, որոնք միտված են հայ երիտասարդության, մտավորականության շրջանում ինքնության, ազգային գաղափարների ու նպատակների վերարժևորմանը և հայ ռազմիկի պայքարող, աննկուն ոգու անսասանությանն ու ամրապնդմանը:

ՀՏԴ 94(479.25):1/14

ԳՄԴ 63.3(5Հ)+87

ISBN 978-9939-75-883-1

© Էդիթ Պրինտ, 2022

**ՆԺԴԻԵՀԻ ԿՅԱՆՔՆ ՈՒ
ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ.
ՎԱՏԱՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՂԹԱՀԱՐԱԾ
ԼԱՎԱՏԵՍԸ**

**Կյանքում, խղճմտանքիցս գալիս, ես ճանաչեցի
երկու այլ դասավորների ևս՝ Աստված և ժողո-
վուրդ: Առաջինի դեմ մեղանշեցի, երկրորդի դեմ՝
երբեք:**

Գ. Նժդեհ

Կան մտածողներ կամ ստեղծագործողներ, որոնք հղացել են գաղափարներ, ստեղծել ուսմունքներ, բայց չեն ապրել դրանց ներդաշնակվող կյանքով, չեն դարձել գաղափարն իրականությանը կապող օրինակելի «կամուրջ»: Նմանները թեպետ հաճախ չեն հրաժարվել իրենց գաղափարներից, այնուամենայնիվ ունեցել են դրանց հավատարիմ մնալու անզորության խոստովանությունը: Կան այնպիսիք, որոնք աշխատություններ չեն գրել, մարդկային միտքը դոգմատիկական քնից արթնացնող կամ առաքինության ճանապարհ նախանշող ուսմունքներ չեն հեղինակել, սակայն իրենց կյանքը վերածել են յուրօրինակ փիլիսոփայական «տեքստի»: Նմանների կյանքն «ընթերցման և հասկացման» կարոտ տառապյալի ըմբոստություն է սեփական անկատարությունն «առաքինություն» համարող մարդկանց դեմ: Բայց կան նաև այնպիսիք, որոնք ոչ միայն ուսմունք են հեղինակել, այլև իրենց կյանքը նվիրաբերել են դրա կենսագործմանը, խորհրդանշել խոսքի և գործի ներդաշնակությունը: Նմանների համար իրենց կյանքը գաղափարի առարկայացման կամք է, գաղափարը՝ կյանքի հավերժացման նախանձախնդրություն: Նժդեհը պատկանում է այն մտածողների շարքին, որոնց գործունեությունն ու ստեղծագործական հղացումները, գաղափարական համոզմունքները ներդաշնակ, օրգանական միասնություն են: Նրա տառապաշատ ոգու ակտիվության «հղացումը» նրա փիլիսոփայությունն էր, ստեղծագործական ողջ ժառանգությունը, ազգակենտրոն պատմաստեղծումն ու մարդակենտրոն մտածումը: Եթե Նժդեհի փիլիսոփայությունն իր կյանքի, գործունեության ու ապրելակերպի իմաստուն «խորհրդատուն» էր, ապա վերջիններս՝ նրա փիլիսոփայության իրագործելիության

խորհրդանիշները: Միով բանիվ՝ «Նժդեհին փիլիսոփայությունը՝ Նժդեհը ինքն էր»:

Նժդեհը (Գարեգին Տեր-Հարությունյան) ծնվել է 1886 թ. հունվարի 1-ին, Նախիջևանի գավառի Կզնուտ գյուղում, հոգևորականի ընտանիքում (հայրը՝ Եղիշը, գյուղի քահանան էր): Մանուկ հասակում կորցնելով հորը՝ նա մնում է մոր՝ Տիրուհու խնամքին: Նժդեհն ընտանիքի կրտսեր երեխան էր (ուներ երկու քույր և եղբայր): Սկզբնական կրթությունը ստացել է ծննդավայրի ծխական դպրոցում, ապա՝ Թիֆլիսի ռուսական գիմնազիայում, որտեղ սովորելու ընթացքում էլ՝ 17 տարեկան հասակից, միացել և ակտիվորեն մասնակցել է հայ ազատագրական շարժմանը: Այնուհետև անցել է Պետերբուրգ և տեղի համալսարանի իրավաբանական բաժնում սովորելով՝ ազգային-հեղափոխական գործունեության պատճառով (մոտ երկու տարի հետո) լքել է համալսարանը, անցել Պարսկաստան: 1906 թ. անցել է Բուլղարիա և Մակեդոնիայի ազատագրական պայքարի ղեկավարներ Բորիս Սարաֆովի և Լիապով Գուրինի միջնորդությամբ Դմիտրի Նիկոլով անունով ընդունվել Սոֆիայի սպայական դպրոց: 1907 թ. վերադարձել է Կովկաս և նույն թվականին էլ անդամագրվել Հ. Յ. Դաշնակցությանը: 1812-1813 թթ. որպես Հայկական կամավորական վաշտի ղեկավար մասնակցել է Թուրքիայի դեմ բալկանյան ժողովուրդների մղած ազատագրական պատերազմին: Առաջին աշխարհամարտի տարիներին եղել է Հայկական կամավորական 2-րդ գումարտակի փոխիրամանատար, ապա հայ-եզիդական առաջին զորամասի ղեկավար:

Նժդեհն իր ստեղծագործական նախաքայլերը կատարել է 20-րդ դարի առաջին տասնամյակում: 1910-1918թթ. Այսրկովկասի հայկական պարբերական մամուլում («Ընկեր», «Խաթաբալա», «Հորիզոն», «Պատանի» (Թիֆլիս), «Արեգ» (Բաքու), «Աշխատանք», «Զանգ», «Ժայռ» (Ալեքսանդրապոլ)) տպագրվում են նրա (հաճախ Գ. Դարդունի ծածկանվան ներքո) գրական ստեղծագործությունները՝ չափածո և արձակ բանաստեղծություններ, աֆորիզմներ, էպիգրամներ և այլ բնույթի գործեր: Հարկ է նշել,

որ այդ ստեղծագործությունները հիմնականում (օրինակ՝ «Այո մեր աշխարհն այսպիսին է», «Իմ երգը», «Ինչու ես տխուր», «Էլ ինձ մի՛ ասէք» և այլն) վկայում են Նժդեհի տառապաշատ ոգու, նրա «ներքին մարդու» խոցելիության, իրականության հետ անհաշտության, հաճախ էլ մտածումների վատատեսական ուղղվածության մասին: Ասվածի համատեքստում մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում «Էլ ինձ մի՛ ասէք» բանաստեղծությունը, որը վկայում է երիտասարդ Նժդեհի հուսահատության ու վատատեսության մասին:

*Էլ ինձ մի՛ ասէք՝ «Մերն է սպազան»,
- Այդ անյոյս խօսքերն էլ ինձ մի՛ կրկնէք...
Չարին էր անցեալը, Չարին սպազան,
Էլ չեմ հաւատում, էլ ինձ մի՛ ասէք...*

*Էլ ինձ մի՛ ասէք՝ «Մերն է յաղթութիւն»,
Այդ խաչուած խօսքերն էլ ինձ մի՛ կրկնէք.
Խաւարն է յաղթել, յաղթել է լոյսին.
Էլ չեմ հաւատում, էլ ինձ մի՛ ասէք...*

*Էլ ինձ մի՛ ասէք՝ էլ ինձ մի՛ խնդրէք
Կանաչ յոսաքեր վառ գարուն երգել,
Գարուն չի գալիս, էլ մի՛ սպասէք,
Չմեռը, մահաքեր ձմեռն է յաղթել...*

Նույնը կարելի է ասել «Այո, մեր աշխարհն այսպիսին է» գրվածքի դեպքում, որտեղ երիտասարդ Նժդեհը գրում է. «Ուզում ես թռչել, թռչել վեր, ասելի հեռու...: Դեպի արևը, բայց այս անգութ աշխարհը ջարդում է թևերդ ու ձեռքերդ և ստիպում սողալ: Ուզում ես ազատ լինես, Աստծոյ ստեղծած աշխարհին նայես ազատ, բայց այդ անսիրտ աշխարհը քեզ վրայ ծանր լուծ է դնում, վերածում է ստրուկի և ստիպում է սողալ»: Այս ամենը շատերի մեջ կարող է հարց առաջացնել, ինչու Նժդեհ բանաստեղծությունները կարող է հարց առաջացնել, ինչու Նժդեհ բանաստեղծությունները կարող է հարց առաջացնել, ինչու Նժդեհ բանաստեղծությունները կարող է հարց առաջացնել, ինչու Նժդեհ բանաստեղծությունները կարող է հարց առաջացնել...

տեղծի և Նժդեհի ազգանվեր գործչի կերպարների միջև կա որոշակի «անջրպետ» կամ անհամապատասխանություն: Ինչպես է ստացվել, որ այդ նուրբ հոգեգծերի կրողը կարողացել է «միահյուսել» խորապես տառապող բանաստեղծին և զինվորականին, վատատեսության խայծի զոհին ու լավատեսությամբ ամոքվող ոգեկրին, տառապանքի քննադատին ու «ջատագովին», իրականությունից խորշողին և իրականությանն առերեսվելու կամքը կրողին, իրականությունից փախչողին և սեփական պատյանում ինքնամփոփվելուն «ոչ» ասող հայրենանվեր գործչին: Բանն այն է, որ եթե 10-ական թվականների նժդեհյան գրական երկերում տիրապետող էր վատատեսության ոգին, և իրականության հետ անհաշտությունը հաճախ ուղեկցվում էր դրանից փախուստով, դրա բարեփոխման կամքի ու հավատի բացակայությամբ, ապա 20-ական թվականների գործերում նկատվում է անցում վատատեսությունից դեպի լավատեսություն: Դա գուցե պայմանավորված էր 20-րդ դարում հայ ժողովրդին նետված մարտահրավերներով, որոնք հետևանք էին 1915 թ. հայերի նկատմամբ Թուրքիայի իրականացրած ցեղասպանության, այն սահմանային իրավիճակներով, որոնք «անայլընտրանք» էին դարձնում այնպիսի անհատների ասպարեզում հայտնվելը, որոնք տառապանքը դարձնում էին ուժի աղբյուր, պարտությունը՝ հաղթանակի կամք, անելանելիությունը՝ ելքի փնտրտուք, տկարությունը՝ ինքնահաղթահարման վճռականություն: Այո, 1920-ական թվականներից հետո ընթերցողին ներկայացող Նժդեհն աչքի է ընկնում համակ լավատեսությամբ: Վերջինս, սակայն, չէր նշանակում, թե հայ մտածողը դադարել էր նկատել մեր կյանքի ստվերոտ կողմերը, մեր նկարագրի թերիները, մեր վտանգված ապագան, այն նշանակում էր, որ այդ ամենը նկատողն իր տեսողությունը «զիներ» էր պայքարի կամքով, «ճակատագրի» բեկման համոզմունքով, պատասխանատվություն ստանձնողի առաքինությամբ:

1917 թ. Գյումրիում Նժդեհն աշխատանքներ է տանում ինքնապաշտպանական մարտերի կազմակերպման ուղղությամբ՝ հաճախ հանդես գալով դասախոսություններով և ելույթներով:

Նրա ելույթների հմայքն ու ազդեցությունն այնքան մեծ են եղել, որ գրեթե բոլոր ելույթներից հետո շատերը, իսկ երբեմն ամբողջ դահլիճը անդամագրվել են Դաշնակցությանն ու կամավորական ջոկատներին: Նժդեհի ճարտասանական և հրամանատարական բացառիկ ունակությունները դրսևորվել են նաև Ղարաքիլիսայի ճակատամարտի (1918 թ.) նախօրեին և ընթացքում, երբ իր ոգեշունչ ելույթներով նա կարողանում է որոշակիորեն սանձել խուճապային մթնոլորտը, ինչպես նաև մասնակցում է մարտական գործողություններին՝ կարևոր դերակատարում ունենալով հայ ժողովրդի համար ճակատագրական համարվող այդ ճակատամարտի հաղթական ելքի ապահովման գործում: «Ինչը,- գրում է Նժդեհը,- հայերիս դարձրեց յաղթական Սարդարաբադում և Ղարաքիլիսայում - չգոյ թիւը, սպառագինութիւնը, կռիւ հանձարեղ յատակագիծը - վճռապէս ոչ, ոչ մէկը և ոչ էլ միւսը, այլ՝ մեր ուխտը, մեր կամքը՝ մեռնել, բայց թուրքը չտեսնել Էջմիածնում, Երևանում»: Նա նաև նշում է, որ Սարդարապատում և Ղարաքիլիսայում քաջության հրաշքներ գործած հայը չկռվեց Կարսում, բայց այդ նույն Կարսի պարտյալը դյուցազնացավ Սյունիքում: Դա, համաձայն Նժդեհի, նշանակում էր, որ «ոգին կամայականութիւն չի ձանաչում, որ դա չի քարանում, չի մնում միևնոյն կէտի վրայ: Դա երբեմն ծալում է իր թևերը, երբեմն էլ թռիչք է առնում դէպի նորանոր նւաճումներ: Մէկից աւելի են ոգու անկման ու ակտիւացման պատճառները: Գլխաւորագոյնը, սակայն, կը մնայ առաջնորդի անձը»:

1917-1918 թթ. հրատարակում է «Դաշնակցութեան պանթեոնը» (նվիրված է ազատամարտի հերոսներին) և «Զորաշարային կանոնադրություն» (Շերամի համահեղինակությամբ) աշխատանքները: 1919-1921 թթ. հանձն է առնում Զանգեզուրի (Սյունիքի) ինքնապաշտպանության նվիրական գործի կազմակերպումը՝ ցուցաբերելով զորավարական բացառիկ տաղանդ և պետական գործչի որակներ: Սյունիքի հայությունը Նժդեհի ղեկավարությամբ, առանց դրսի օգնության, այդ տարիներին կարողացավ վարել իր պատմաստեղծ գոյամարտը՝ խուսափելով Արցախի և

Նախիջևանի օրինակով Ադրբեջանին բռնակցվելու ճակատագրից: Հայության համար ծանր այդ ժամանակահատվածում էր, որ մեծանուն հայը կյանքի է կոչում «Դավիթբեկյան ուխտեր»-ը, որոնց նշանաբանն էր. «Հանուն հայրենիքի՝ Դավիթ բեկաբար»:

1920 թ. օգոստոսի 25-ին, Կապանի Կավարտ գյուղի եկեղեցում, Նժդեհի զինվորներն ուխտեցին պատմական հերոս Դավիթ Բեկի և Մխիթար Սպարապետի անունով՝ «հաւատարիմ մնալ հայրենի երկրի ազատութեան, հրամանատար Նժդեհին և կռուիլ մինչև վերջին շունչը»: Այդ օրը Նժդեհն իր զորքին ուղղում է յոթ պատվիրաններ, որոնք ներառվում են 1921 թ. Գորիսում հրատարակված «Խուստուփյան կանչեր» գրքույկում: Վերջինում տեղ գտած որոշ մտքեր նա հետագայում զարգացնում է, խորացնում՝ ստեղծելով ռազմահոգեբանական չափազանց հետաքրքիր և ինքնատիպ ուսմունք, որը ոչ թե սոսկ մտահայեցողության արդյունք էր, այլ իր կենսափորձը որոշակիորեն արտացոլող գաղափարական երևույթ: Հատկանշական է, որ 1919-1921 թթ. թշնամու բազմապատիկ ավելի կանոնավոր զորքերի դեմ վարած Զանգեզուրի հերոսամարտի ընթացքում Նժդեհը երբևէ պարտություն չի կրել:

Թե՛ յուրայինների և թե՛ թշնամու համար առասպել դարձած հայն այդ ժամանակահատվածում ազատագրել է մոտ 200 գյուղ, հաղթել է Դենիկինի, Կոդակի ու Վրանգելի բանակները ջարդած և «անպարտելի» հռչակված 11-րդ կարմիր բանակը՝ հիմնականում ի դեմս հեծելազորի պետ Կուրոչկինի՝ թշնամուց խլելով մոտ 15000 զոհ ու 7000 գերի՝ տալով ընդամենը 22-28 զոհ: Նպատակ չունենալով պատմագիտական հարցերի մեջ խորանալը՝ փաստենք միայն, որ մասնագիտական գրականության մեջ այդ թվերի հետ կապված տարբեր հիշատակումներ կան: Զանգեզուրի գոյամարտին նվիրված իր մեծածավալ աշխատության մեջ Ա. Միմոնյանը զերծ է մնում կարմիր բանակի կորուստների մասին հստակ թիվ նշելուց, դա պատճառաբանելով նրանով, որ դեպքերին նվիրված գրականության և արխիվային փաստաթղթերի տվյալների միջև մեծ տարբերություն կա: «Նժդեհի հողվածնե-

րում և գրքերում,- գրում է Մինոնյանը,- ինչպես նաև դաշնակցական պատմագրության մեջ Ջանգեզուրում սպանված խորհրդային զինվորների և հրամանատարների թիվը հաշվվում է ավելի քան 5000 այն դեպքում, երբ 11-րդ կարմիր բանակի զորամասերի հրամանատարների զեկուցագրերում, բանակի հրամանատարության, մասնավորապես շտաբի տեղեկագրերում այդ թիվը տատանվում է 1500-1800-ի սահմանում, որն ակնհայտորեն նվազեցված է: Մեր հաշվումներով սպանվածների թիվը տատանվում է 2500-3000-ի միջև»: Ի դեպ, հեղինակը խիստ նվազեցված է համարում նաև Նժդեհի հիշատակած այն տվյալը, ըստ որի՝ ամբողջ կռիվների ընթացքում զանգեզուրցիները տվել էին 22 զոհ:

1920 թ. դեկտեմբերի 25-ին Տաթևի առաջին համագումարում հռչակվում է ինքնավար Սյունիքը: 1921 թ. ապրիլի 26-ին կայանում է Տաթևի երկրորդ համագումարը, որի ժամանակ ինքնավար Սյունիքը վերանվանվում է Լեռնահայաստան, Նժդեհին շնորհվում է զորավարի աստիճան և նա պարգևատրվում է «Խուստուփյան արծիվ» շքանշանով: Լեռնահայաստանի՝ Մայր Հայաստանին կցվելուց և խորհրդայնացումից հետո նա թողնում է Ջանգեզուրը և անցնում Թավրիզ, որտեղ ավելի են սրվում դեռևս Սյունիքի կռիվների ժամանակ Հ. Յ. Դ. բյուրոյի և իր միջև ծագած հակասություններն ու լարված հարաբերությունները: Ս. Վրացյանի և ուրիշների կողմից Նժդեհի դեմ հարուցվում է կուսակցական դատ և Հ. Յ. Դ. Գերագույն դատական ատյանը նրան կանգնեցնում է պատասխանատվության առջև: 1921 թ. Ատյանի որոշմամբ նա հեռացվում է Հ. Յ. Դ. շարքերից և նրա գործը որոշվում է ներկայացնել կուսակցության ապագա 10-րդ Ընդհանուր ժողովին, որի ժամանակ էլ՝ 1925 թ. նա վերականգնվում է կուսակցության շարքերում:

1922 թ. Նժդեհը ժամանում է Սոֆիա՝ բնակություն հաստատելով Յար Բորիսի փ. թիվ 92 տանը: 1922-1944 թթ. զբաղվել է հասարակական, քաղաքական գործունեությամբ, եղել է Հ. Յ. Դ. Բալկանյան կոմիտեի անդամ: 20-րդ դարի 20-ական թվականներին նա բեղուն ստեղծագործական կյանք է

ունեցել: 1923 թ. Բոստոնի «Հայրենիք» ամսագրում հրատարակում է «Հայ-բուլշևիկյան կոնվները», «Ինչու պայքարեց Լեոնահայաստանը», «Լեոնահայաստանի գոյամարտը» հոդվածաշարերը: 1924 թ. Կահիրեում լույս է տեսնում նրա «Էջեր իմ օրագրեն» աշխատությունը: 1926 թ. Սոֆիայի «Արաքս» դաշնակցական թերթում հանդես է գալիս «Բաց նամակներ հայ մտավորականության» հոդվածաշարով, որը 1929 թ. առանձին գրքույկով լույս է տեսնում Բեյրութում: 1927 թ. Սալոնիկում հրատարակվում է «Որդիների պայքարը հայրերի դեմ» աշխատությունը: Վերջին երեք աշխատություններում, վերլուծելով ժամանակի քաղաքական իրողությունները ու դրանց համատեքստում քննարկելով հայ ժողովրդի առջև ծառայած խնդիրները, Նժդեհը մշակում է ազգափրկության մի տարբերակ, որի ծիրում հայ ժողովրդի հոգեվերանորոգման, հայի հոգեբարոյական նկարագրի հետ կապված հարցերն էին: Այդ աշխատությունները մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև Նժդեհի փիլիսոփայության բնորոշ գծերի վերհանման տեսանկյունից, քանզի դրանցում նա արժարժում է բարոյափիլիսոփայական և հասարակագիտական բազմաթիվ գաղափարներ: Ավելին, ազգափրկության իր տարբերակը Նժդեհն առաջադրում է ոչ թե անմշակ «գաղափարականության», այլ բավականին կուռ և նաև հետագայում հետևողականորեն զարգացրած աշխարհայացքային, փիլիսոփայական «պատվանդանի» վրա: Նշված գործերում նա իմաստավորում է ազգային կյանքում կուսակցությունների, մամուլի, մտավորականության, եկեղեցու, ղեկավարության դերը, ներկայացնում է ինքնագերազանցման, դաստիարակության, երջանկության, մահվան, տառապանքի, աշխարհաքաղաքացիության, հայրենասիրության իր ըմբռնումը: Ավելին, այդ աշխատությունները, որքան էլ արտաքուստ տարօրինակ հնչի, ունեն ընդգծված մարդակենտրոն բնույթ: Կարելի է ասել, որ դրանցում գործ ունենք տեքստային երկու շերտերի համաժամանակյա գոյության հետ, որոնցից մեկն արտահայտում է Նժդեհ մտածողի խոհերն ու իմաստասիրական ընդհանրացումները մարդու,

նրա թերությունների և արժանիքների, կատարելագործման ուղիների, բարոյական նկարագրի վերաբերյալ, իսկ մյուս շերտը (արտաքին) ցույց է տալիս հայ իրականության թերի կողմերն ու դրանց հաղթահարման ուղիները: Պետք է նկատել, որ ազգային կյանքի և աշխարհի բարեփոխման հրամայականի համատեքստում «ինչ և ինչպես անել» հարցադրումները Նժդեհը «կամրջում» է «ով» (ինչ նկարագիր ունեցող մարդը) հարցին, քանզի համոզված է, որ ազգանվեր գործունեությունը հնարավոր է շարունակական ինքնակատարելագործման հեռանկարից չխուսափող և համապատասխան բարոյական նկարագրի տեր մարդու, անհատի միջոցով: Այս առումով հատկանշական է «Որդիների պայքարը հայրերի դեմ» խորհրդանշական վերնագրով աշխատությունը: Դրանում կարմիր թելի պես անցնում է հայ ժողովրդի, անհատների հոգեվերանորոգման անհրաժեշտության գաղափարը, որի պատասխանատվությունն ընկած է «որդիների» կամ նոր սերնդի ուսերին, որոնք պետք է վճռականորեն ոչ ասեն իրենց «հայրերի» ձախողումներին թե քաղաքական, թե բարոյական, թե հոգևոր ոլորտներում: Նժդեհյան «հայրերը» և «որդիները» հակադիր կերպարներ են: «Հայրեր»-ի կերպարը մի կողմից խորհրդանիշն է հայ իրականության մեջ պարտվողական հոգեբանության, ապազգային կամ նյութապաշտական կողմնորոշումների տեր մարդկանց, քաղաքական գործիչների, կառույցների և կազմակերպությունների, որոնց դեմ էլ պետք է պայքարեն «որդիները», նոր սերունդը, իսկ մյուս կողմից խորհրդանիշն է մարդկանց, անհատներին բնորոշ բարոյական թերիների և տկարությունների, որոնք յուրաքանչյուրը պետք է հաղթահարի, որպեսզի հավակնի «որդիներ»-ի՝ հայրենասեր և ինքնագերազանցող անհատների կերպարին: Միով բանիվ՝ «հայրեր»-ը միաժամանակ տվյալ անհատի և՛ ներսում են, և՛ դրսում, վերաբերելի են մարդուն՝ թե հայերին, թե օտարներին:

* * *

1930 թ. «Արաքս» և «Նոր Արաքս» թերթերի համարներում տպագրվում են Նժդեհի «Կյանքի օրենքը» և «Բաց նամակ Մայքլ Արլենին» հոդվածները: Վերջինս կարևոր նշանակություն ունի հայ մտածողի բարոյափիլիսոփայական հայացքների հասկացման, հրեաների ցեղային նկարագրի և հայոց հոգեբարոյական նկարագրի նժդեհյան ըմբռնումը վերհանելու տեսանկյունից: 1932թ. Սոֆիայում լույս են տեսնում Նժդեհի «Ցեղի ոգու շարժը» վերնագրով գրքույկը և «Ցեղակրոնությունն իբրև հաղթանակի գորույթ» խորագրով հոդվածը, որոնցում նախանշվում է հայկական ցեղային շարժումը:

1933 թ. Նժդեհը մասնակցում է Փարիզում կացայած Հ. Յ. Դ. 12-րդ Ընդհանուր ժողովին, որտեղ, ի թիվս այլոց, քննարկման առարկա էին հայ երիտասարդությանը ապակուսակցական հողի վրա կազմակերպելու, ինչպես նաև գաղութահայությանը Հայաստանի ինքնապաշտպանության գործում զինական գործոն դարձնելու հարցերը: Արդյունքում՝ 1933 թ. նա մեկնում է ԱՄՆ՝ հանձն առնելով «Հայորդիք», «Որդիք Հայաստանյայց», «Ապրիլյան Սաներ», «Սան-Սանուիիներ» և այլ պատանեկան, երիտասարդական միությունները համախմբելու և միասնական հայտարարի բերելու պատասխանատու գործը: ԱՄՆ մեկնելը նաև նպատակ ուներ հայկական գաղթօջախներում ձուլման գործընթացների, ինչպես նաև հակահայկական տարրեր նախաձեռնությունների կանխումը: Նույն թվականի հունվարի 14-ին նա հիմնում է «Հ. Յ. Դաշնակցության Ցեղակրոն ուխտեր» կազմակերպությունը: Վերջինս Նժդեհի կազմակերպչական և քարոզչական ձիրքերի շնորհիվ մեծ տարածում է գտնում: Նժդեհը՝ «օժտուած մարգարէական շունչով ու մոգական հմայքով, Ամերիկայի մէկ ծայրէն միւսը ելեկտրականացուց մթնոլորտը իր կուռ բանախօսութիւններով, անկեղծ ու անվախ արտայայտութիւններով և անվիճելի փաստերով»:

Բոստոնի «Հայրենիք» օրաթերթի 1933 թ. համարներում նա հանդես է եկել «Ցեղային արթնություն» հոդվածաշարով՝ ներկա-

յացնելով նաև ցեղակրոնության հավատամքը: 1934 թ. Նժդեհը վերադառնում է Սոֆիա, իսկ 1935 թ. լույս է ընծայում «Ամերիկահայությունը. ցեղը և իր տականքը» աշխատությունը՝ միաժամանակ նպատակ ունենալով ընդլայնել շարժման աշխարհագրությունը: Աշխատանքի վերնագրից կարելի է կռահել, որ ամերիկահայության մեջ նա առանձնացնում է երկու հակամարտ հոսանքներ. տվյալ դեպքում՝ դաշնակցականությունը՝ ի դեմս ցեղահոգ, ազգայնական տարրերի և հակադաշնակցականությունը՝ ի դեմս բոլշևիկների, ցեղուրաց տարրերի: Այս գործում Նժդեհն ըստ էության զարգացնում է «Որդիների պայքարը հայրերի դեմ» աշխատության գաղափարներից շատերը: Վերջինում տեղ գտած «որդիներ»-ին և «հայրեր»-ին այստեղ որոշակիորեն փոխարինման են գալիս դաշնակցականը և հակադաշնակցականը, ցեղը և իր տականքը, գաղափարապաշտը և նյութապաշտը: Պատահական չէ, որ այս ստեղծագործության վերաբերյալ իր խորհրդածություններում Հ. Ասատրյանը գրում է. «Գրածքի յօրինման իբր անմիջական շարժառիթ հանդիսացել են ամերիկահայ կյանքի վերջին տարիների իրադարձությունները: Նիւթը, սակայն, ընդհանուր է, համահայկական: Դա ներկայացնում է օրւայ հայ կեանքի համայնապատկերը: ...Դա հոգեւոր ինքնակառուցումի գիրք է» (ընդգ. իմն է - Ա. Ս.): Համաձայնելով Ասատրյանի գնահատականին կամ մեկնաբանությանը՝ նշենք միայն, որ հոգևոր ինքնակառուցման այդ գիրքը թեպետ ունի հայկական «սյուժե», այնուամենայնիվ, այլաբանորեն ասած, կարծես նախատեսված չէ սուկ հայ «հանդիսատեսի» համար: Բանն այն է, որ ամերիկահայության մեջ տեղ գտած հակամարտ այդ հոսանքների «հիմքում» մարդաբանական, արժեքային այնպիսի շերտեր են, որոնք այս կամ այն կերպ, այս կամ այն չափով կարող են դրսևորվել բոլոր ժողովուրդների մեջ: Ուստի այդ գիրքը միայն և միայն ազգային վերաբերելի չէ, այն ազգային կյանքին աղերսվող խնդիրների համապատկերում նաև մարդաբանական հարցերին, արժեքային կողմնորոշումներին նվիրված որոշակի վերլուծություն է:

1937 թ. Նժդեհը հայտարարում է Հ. Յ. Դ. շարքերից դուրս

գալու մասին՝ Ռուբեն Տեր-Մինասյանի հետ ունեցած տարածայնությունների պատճառով: Նույն թվականին լույս է տեսնում «Իմ պատասխանը» աշխատությունը, որը նվիրված էր Սյունիքի հերոսականին: Բացի այդ, հրատարակվում է «Ռազմիկ» ազգայնական թերթը, որի տարբեր տարիների համարներում հայ մտածողը հանդես է եկել «Ժողովուրդ և առաջնորդ», «Նոր սերունդը», «Մեր նոր սերունդը», «Պատերազմ՝ հեղափոխության», «Հայի ճամբան՝ մեծ գղջումի ճամբան», «Պատմության դատաստանը» և այլ արժեքավոր հոդվածներով: Դաշնակցությունից հեռանալուց հետո Նժդեհն իր գաղափարակիցներից մեկի՝ փիլիսոփայության դոկտոր Հ. Ասատրյանի հետ հիմնում է «Տարոնականություն» շարժումը և դրա պաշտոնական օրգան՝ «Տարոնի արծիվ» շաբաթաթերթը, որում լույս են տեսնում «Ցեղի հավիտենական զենքը» և «Ինչու տարոնականություն» հոդվածները: Վերջինում հեղինակը ներկայացնում է տարոնականության գաղափարախոսությունը, քննադատում է դրա «գավառական» բնույթի վերաբերյալ մեկնաբանությունները, անդրադառնում է ազգային կյանքում մտավորականության և ստամտավորականության դերակատարությանը, ինչպես նաև Մամիկոնյան ուխտերին և այլն:

Նժդեհի գործունեության ամենախնդրահարույց շրջանը բաժին է ընկնում Երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին, երբ նա իրավիճակի թելադրանքով համագործակցում է նացիստների հետ՝ նպատակ ունենալով կանխել Գերմանիայում տարածում գտնող հակահայկական տրամադրություններն ու հայերի երկրորդ՝ խիստ հնարավոր ցեղասպանությունը: Նացիստների հետ համագործակցության փաստը քանիցս հիմք է հանդիսացել Նժդեհին նացիստ կամ ֆաշիստ որակելու համար: Ավելին, այդ համագործակցությունն այսօր էլ շահարկվում է, հաճախակի բերվում է քաղաքական օրակարգ, հիմք է հանդիսանում կեղծ, անհիմն թեզերի կառուցման և գնահատականների հնչեցման համար: Պատահական չէ, որ այդօրինակ շահարկումներով էր պայմանավորված նաև այն, որ դեռևս 1941 թ. «Ցեղակրոն ուխ-

տեր» կազմակերպությունը վերանվանվեց «Ամերիկայի հայ երիտասարդաց դաշնակցություն»:

Գուցե շատերին հայտնի չէ, բայց 20-րդ դարի 30-40-ական թվականներին եվրոպական մի շարք պետություններում հակահայկական հզոր ալիք էր բարձրացել: Բազմաթիվ հայտարարությունների և հրապարակումների միջոցով փորձ էր արվում վարկաբեկել հայ ժողովրդին: Ասվածը բացառություն չէ նաև Գերմանիայի դեպքում: 1930-ական թվականների սկզբին հակահայկական տրամադրությունների թուլացման ուղղությամբ արդյունավետ աշխատանքներ է տանում Ա. Աբեղյանը, որը նացիստական տեսաբան Ֆոն Լեերսի (մինչ այդ Լեերսն իր հրատարակած գրքույկում հրեաների մասին խոսելիս անդրադարձել էր նաև հայերին՝ նրանց ներկայացրել էր «տխուր» գույներով, փերեզակ ժողովուրդ և հրեաների հետ համացեղակից) հետ հանդիպման ժամանակ ջանում է ցույց տալ հայերին հասցեագրված մեղադրանքների անհիմն լինելը: Հանդիպման հաջողվածության մասին է վկայում թերևս այն, որ Լեերսը հետագայում վերանայում է իր տեսակետը և հայերին ներկայացնում է որպես արիական ժողովուրդ: «Մենք,- գրում է Ֆոն Լեերսը,- գերմանացիներս այս հարցին մէջ (իմա՝ հայերի և հրեաների համացեղակից լինելու - Ա. Ս.) տակաւին այսօր ալ յաճախ կը գտնուինք համաշխարհային պատերազմի ատեն մեր զինակիցը եղած թուրքերուն հակահայ փրոպականտին տպաւորութեան տակ: ...Ամէն հաւանականութիւն կը տանի այն եզրակացութեան, թէ մենք հոս գործունինք արիական հին ժողովուրդի մը հետ, որ իր պատմութեան ընթացքին շատ տառապած է» (ընդգ. հեղինակինն է - Ա. Ս.): Այսպիսով, «Գերմանահայ» ընկերությունը, ի դեմս Ա. Աբեղյանի, 1933 թ. կարողանում է դրական արդյունքներ արձանագրել: Գերմանիայի իշխանությունները համապատասխան հրամանագրերի կամ որոշումների ձևով վերանայում են հայերի հանդեպ իրենց վերաբերմունքը: «Այս ամենուն հետևանքով,- գրում է Ա. Աբեղյանը,- հայերը Գերմանիոյ մէջ ուրեմն ճանչցուած են իբրև արիացի ժողովուրդ մը և զերծ են ոչ-արիացիներուն յատուկ

իրաւական և այլ կարգի սահմանափակումներէն: Վերջ գտած են նաև հայերու դէմ ուղղուած լրագրական յօդուածները»: Ուստի շատերի մոտ կարող է հարց առաջանալ, եթե 1933 թ. հակահայկական ալիքը մեղմվել կամ վերացվել էր, ապա ինչով պետք է բացատրել 30-ականների վերջին և 40-ականների սկզբին նացիստների հետ Նժդեհի համագործակցությունը: Այսինքն՝ եթե չկար հակահայկականություն, ապա չպետք է լինէր ազգապահպան նպատակներով համագործակցության անհրաժեշտություն: Խնդիրն այն է, որ նշված ժամանակահատվածում իրավիճակը կտրուկ փոխվում է: «Երկրորդ աշխարհամարտի սկզբին, - գրում է Ռ. Համբարձումյանը, - գերման մարդաբանութիւնը դարձեալ վերաքննում է հայ ժողովրդի ծագումնաբանութեան հարցը՝ հայերին շարունակ համարելով ոչ արիական ժողովուրդ, որի պատճառով գերմանական մամուլն այս անգամ արդէն աննախադէպ վտանգաւոր արշաւ է սկսում հայերի դէմ»: Այդ մասին է վկայում նաև Նժդեհը: 1954 թ. փետրվարի 26-ին ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության նախագահ Կ. Վորոշիլովին ուղղված դիմումում նա գրում է, որ Երկրորդ աշխարհամարտի ժամանակ գերմանական մամուլը պատրաստում էին հայերի դէմ: «Winner Tageblatt»-ը՝ արդարացնելով Առաջին աշխարհամարտի օրերին երկու միլիոն հայերի ջարդը, հոգեբանորեն նոր կոտորած էր նախապատրաստում: Գերման ցեղաբանները հայերի հալածանքներն արդարացնելու համար նրանց դասում էին «ոչ արիական ժողովուրդների» շարքին, իսկ գերմանական բանակի հրամանատարությանը հաղորդվում էր «գերմանացիների հանդէպ հայերի ատելության մասին»:

Այսպիսով, 20-րդ դարի 30-40-ական թվականներին եվրոպական մի շարք պետություններում տարածում ստացած հակահայկական հզոր ալիքը դիմագրավելու համար պայքարից անմասն չմնաց Գ. Նժդեհը: Նա համագործակցեց՝ չունենալով հայափրկության գործում դրա հիմնավոր այլընտրանքը, համագործակցեց ոչ թե գաղափարական, այլ որոշակի մարտահրավերներ հաղթահարելու հիմքով: Հատկանշական է, որ ունենալով հնա-

րավորություն խուսափելու ձերբակալումից (կարող էր օդանավով թռչել Վիեննա), նա նախընտրեց մնալ և ձերբակալվել, քանզի դրա համար ուներ լուրջ պատճառներ, որոնց մասին գիտեին իր երկու ընկերները: Եվ, բացի այդ, իր հեռանալը կարող էր հայկական կազմակերպությունների հալածման պատճառ դառնալ: 1944 թ. հոկտեմբերին Սոֆիայում նա ձերբակալվում է ԽՍՀՄ «Սմերչ» հակահետախուզական մարմնի կողմից: Շատ խորհրդանշական մի օր՝ 1948 թ. ապրիլի 24-ին Նժդեհը դատապարտվում է 25 տարվա ազատազրկման՝ 11 տարի շարունակ անցկացնելով Մոսկվայի, Վլադիմիրի, Երևանի, Տաշքենդի, ապա նորից Վլադիմիրի բանտերում, որտեղ էլ 1955 թ. դեկտեմբերի 21-ին կնքում է իր մահկանացուն: Բանտարկության տարիները Նժդեհն անցկացրել է դաժան և անմարդկային պայմաններում, ենթարկվել է բազմաթիվ խոշտանգումների, սակայն, չի ոգեսպառվել և շարունակել է իր ստեղծագործական ու ազգանվեր գործունեությունը: Ասվածի վկայությունն են խորհրդային ղեկավարությանը նրա ներկայացրած ռազմական գործողությունների ծրագրերը՝ ուղղված Արևմտահայաստանը Խորհրդային Հայաստանին կցելուն, ինչպես նաև «Բանտային գրառումներ», «Անձնավկայություն», «Դաշնակցության առաջացման պատմական պայմանները», «Դաշնակցությունը Բուլղարիայում», «Ինչու ստեղծվեց ցեղակրոն շարժումը», «Ռազմիկը չէ մեռնում» և այլ աշխատություններն ու հոդվածները: Նժդեհի բանտային գրչին են պատկանում նաև «Մետապոլիտիկա: Պատմության փիլիսոփայությունը» և «Երջանկության պրոբլեմը» անավարտ աշխատությունները, որոնք ևս փիլիսոփայական տեսանկյունից մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում: Հարկ է նշել, որ հայ մտածողի աշխատությունները չեն սահմանափակվում թվարկվածներով, դրանց մի մասի ձակատագիրը մնում է անհայտ: Այդպիսին է, օրինակ, «Թուրքը որպես զինվոր, հրամանատար և քաղաքական գործիչ» ծավալուն մենագրության ձակատագիրը, որը գրել էր Հայաստանի պետանվտանգության նախարարության խնդրանքով:

Նժդեհը եղել է ընթերցասեր, սիրել է կարդալ իմաստասիրական, պատմագիտական, ընկերաբանական գրականություն: Դա ամենից առաջ լավագույնս արտահայտվել է նրա գրեթե բոլոր ստեղծագործություններում: Դրանցում կարելի է հանդիպել հայտնի մտածողների, գրողների բազմաթիվ մտքեր, պատմական դեմքերի և դեպքերի մասին բազում հիշատակումներ, հայտնի հոգեախտաբանների առաջադրած դրույթների համատեքստում ազգային կյանքի տարբեր հիմնախնդիրների վերաբերյալ վերլուծություններ և այլն: Հ. Դեվեձյանն իր և Նժդեհի համատեղ բանտարկության տարիների հետ կապված գրում է, որ վերջինս միշտ իր անկողնու վրա նստած «անձնատուր կ'ըլլար ընթերցանութեան, օգտուելով բանտին հարուստ մատենադարանէն, ուր մեծ տեղ կը գրաւեն ռուս դասական հեղինակներու գործերը, ինչպէս նաև ֆրանսական, անգլիական գրականութենէն ընտիր գիրքեր, պատմական, գրական, փիլիսոփայական, ընկերային և այլ բովանդակութեամբ, միշտ ռուսերէն թարգմանութեամբ: ...Գարեգինի նախասիրած գիրքերը ընկերային, պատմական, իմաստասիրական բովանդակութիւն ունեցողներն էին: ...Շատ անգամ համեստ բանտարկեալի մը հետ կը ձեմէր սենեակին մէջ՝ անոր բացատրելով Սեն Սիմոնի ընկերային գաղափարները, կամ ուրիշ լուրջ հեղինակի մասին կը խօսէր...»: Իսկ Նժդեհի քրոջ որդին՝ Սիմոն Բաբայանը, հիմնվելով մոր պատմածների վրա՝ նշում է, որ «զարմանալի ընթերցասեր էր, հազվադեպ էր ժամանակին ճաշի գալիս, միշտ ինչ-որ հետաքրքիր գիրք էր կարդում: Շատ էր տարված Բաֆֆու պատմավեպերով»:

Թեպետ Նժդեհը թողել է հարուստ ստեղծագործական ժառանգություն, այնուամենայնիվ շատերին նա հայտնի է առավելապես կամ բացառապես ցեղակրոն ուսմունքով: Իրողություն, որը չի կարող բացասական ազդեցություն չունենալ հայ մտածողի հայացքների գնահատման գործում: Բանն այն է, որ 1930-ական թվականներին ստեղծված ցեղակրոն ուսմունքը, դրանում տեղ գտած առանցքային գաղափարները հասկանալի են դառնում հայ մտածողի ողջ ստեղծագործական ժառանգության հա-

մատերստում: Իսկ դա նշանակում է, որ եթե ընթերցողը ծանոթ չէ մինչև ցեղակրոն ուսմունքը և դրանից հետո գրված նժդեհյան գործերին, ցեղակրոնության իր գնահատականներն ու վերլուծությունները կառուցելու է հիմնականում կռահումների, մեկնաբանական «նախընտրությունների» հիման վրա, անկախ այն բանից՝ գիտակցում է դա, թե ոչ: Տողերիս հեղինակի համոզմամբ՝ Նժդեհի փիլիսոփայությունը չի կարելի հանգեցնել ցեղակրոնությանը: Վերջինս փիլիսոփայական ուսմունք չէ, չնայած դրա բազմաթիվ դրույթների հիմքում կարելի է նկատել այս կամ այն փիլիսոփայական հղացքը: Մինչդեռ ցեղակրոնության բազմաթիվ հետևորդներ, հետազոտողներ հակառակ տեսակետին են: Առավելապես հիմնվելով 30-ական թվականներին Նժդեհի ձևակերպած մտքերի վրա (օրինակ՝ «Ցեղային արթնություն» հոդվածաշարի «Ցեղակրոնության հավատամքը» հատվածում տեղ գտած դրույթների կամ պատգամների վրա)՝ նրանցից շատերը Նժդեհի փիլիսոփայական հայացքների բնութագրական գծերի վերհանման առումով ըստ էության կարևորում են ցեղակրոնության ուսումնասիրությունը: «Ցեղակրոնությունը, - գրում է Վ. Միրզոյանը, - ամբողջական է, կուռ կառուցվածքով, տրամաբանորեն անխոցելի: Եվ դա շնորհիվ այն բանի, որ ցեղակրոնությունը նախևառաջ փիլիսոփայական ուսմունք է: Իբրև ավարտուն փիլիսոփայություն, ցեղակրոնությունը Նժդեհի փիլիսոփայական հայացքների ներդաշնակ համակարգ է: Եվ Նժդեհի շոշափած մյուս թեմաները, անգամ արտաքուստ միանգամայն ինքնուրույն, նույնպես ի վերջո լրացնում, ամբողջականացնում են ցեղակրոնության հիմնադրույթների շարադրանքը»: Բարձր գնահատելով հեղինակի ավանդը նժդեհագիտության մեջ, մեծապես կարևորելով նրա կատարած հետազոտական աշխատանքը այնուամենայնիվ փաստենք, որ ցեղակրոնությունը փիլիսոփայական ուսմունք չէ, այն էլ՝ ավարտուն, իսկ դրա տրամաբանական անխոցելիության օգտին բերված փաստարկը համոզիչ չէ: Փիլիսոփայական ուսմունք լինել չի նշանակում տրամաբանորեն անխոցելի կամ անհակասական լինել: Բացի այդ, սխալ է Նժդեհի աշխարհա-

յացքի բնորոշ գծերը սահմանափակել 30-ական թվականներին ձևակերպած մտքերով, քանզի դրանց նախորդող (20-ական թվականների գործերը) և հաջորդող (օրինակ, բանտային պայմաններում գրված ստեղծագործությունները) ժամանակահատվածում արտահայտած մտքերի համատեքստում է հնարավոր Նժդեհի աշխարհայացքի, փիլիսոփայական հայացքների ամբողջական պատկերի վերհանումը:

Խիստ պայմանականորեն կարելի է առանձնացնել ցեղակրոնության նեղ և լայն ըմբռնումները: Եթե լայն ըմբռնման դեպքում ցեղակրոնություն ասելով պետք է հասկանալ Նժդեհի բոլոր ժամանակների ստեղծագործություններում արտահայտված աշխարհայացքը, փիլիսոփայական և գաղափարախոսական բովանդակությունը, ապա նեղ ըմբռնում ասելով՝ ցեղակրոն շարժման գաղափարախոսությունը, ցեղակրոնության հավատամքը: Խնդիրն այն է, որ շատերը հանդես են գալիս ցեղակրոնության նեղ ըմբռնման դիրքերից՝ կարծելով, որ այդ կերպ կարելի է բացահայտել Նժդեհի ստեղծագործությունների փիլիսոփայական արժեքը կամ բովանդակությունը: Չընդունելով նմանատիպ մոտեցումները՝ փաստենք, որ Նժդեհի ստեղծագործությունների փիլիսոփայական բովանդակությունը ամենից առաջ ներկայանում է մինչև ցեղակրոն ուսմունքը և դրանից հետո գրված գործերում: Ավելին, ցեղակրոն ուսմունքը, դրանում տեղ գտած դրույթները հասկանալի են դառնում հայ մտածողի փիլիսոփայական աշխարհայացքի համատեքստում:

Նժդեհի ստեղծագործությունների մի մասը տպագրվել է իր կենդանության օրոք, իսկ մյուսը՝ հայտնաբերվել և հրատարակվել է հետմահու: Դրանք կարելի է դասակարգել տարբեր հատկությունների կամ հիմքերի համաձայն, ըստ ժամանակագրության, ըստ քննարկված հիմնախնդիրների բնույթի (փիլիսոփայական, պատմագիտական և այլն) և այլն: 2002 թ. լույս տեսած Գարեգին Նժդեհի երկերի երկհատորյակի առաջին հատորի առաջաբանում որոշակի «դասակարգում» կատարվել է: Դրանում առանձնացվում են գիտական և փիլիսոփայական

բնույթի աշխատություններ: Առաջինների շարքին են դասվում 1920-1930-ական թվականներին տպագրված «Էջեր իմ օրագրեն», «Բաց նամակներ հայ մտավորականության», «Որդիների պայքարը հայրերի դեմ», «Իմ պատասխանը» ստեղծագործությունները, իսկ փիլիսոփայական բնույթի գործերի գոյությունը թեպետ ընդունվում է, սակայն դրանք չեն անվանանշվում: Նպատակ չունենալով Նժդեհի աշխատությունների դասակարգումը/խմբավորումը՝ փաստենք միայն, որ նրա փիլիսոփայական հայացքների ամբողջական պատկերի վերհանման տեսանկյունից մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում ինչպես վերը նշված (որոշակի բացառություն է «Իմ պատասխանը» գործը), այնպես էլ, օրինակ, «Բանտային գրառումներ», «Ամերիկահայությունը. ցեղը և իր տականքը», «Անձնավկայություն», «Մետապոլիտիկա: Պատմության փիլիսոփայությունը», «Երջանկության պրոբլեմը», «Պատերազմ՝ հեղափոխություն», «Ռազմիկը չէ մեռնում», «Պատմության դատաստանը», «Ցեղի հավիտենական գենքը», «Մեռնելու կամք», «Ինչու տարոնականություն», «Ցեղի ոգու շարժը» աշխատություններն ու հոդվածները:

Ծանոթ լինելով փիլիսոփայական մտքի զարգացման պատմությանը և դրանում ավանդ ունեցած բազմաթիվ մտածողների հայացքներին՝ Նժդեհը կարողացել է խուսափել կրկնություններից, մարդկության հոգևոր մեծերի մտքերի պարզ վերաշարադրանքից: «Նժդեհը, - գրում է Հ. Ասատրյանը, - աշխարհը դիտում է իր հոգու լուսամուտից և նրան պարտադրում իր ներապրումները: Նրա իւրաքանչիւր բառ արդիւնք է ներքին զննութեան, դրա համար էլ՝ ամեն մի խօսքը խտացեալ մտածում է: ...Նժդեհը օգտագործում է միայն օտար մտքերն ու գաղափարները: Նա չի՛ ղեկավարում դրանցով, այլ՝ ղեկավարում է դրանց: Իր հուժկու ցեղզգացութեան թափով նա ճմլում է նրանց սիրտը և ստիպում, որ սա տրոփի հայօրէն»: Ավելին, յուրօրինակ է նաև նրա «ձեռագիրը»: Նկատի ունենալով շարադրման նժդեհյան ոճը և այն բնութագրելով որպես ֆրագմենտար՝ Հ. Ասատրյանը գրում է, որ «սլաքներ ունի ֆրագմենտարիստի խոսքը, նրա

մտքերը պայթուցիկներ են, որոնք ձգտում են սրտերը հրդեհել. երկարաշունչ են նրանք, որովհետև շրթունքի խօսք լինելուց առաջ, սրտի պոռթկումներ են»: Վ. Միրզոյանը, անդրադառնալով Նժդեհի տեսական ժառանգությանը, գրում է. «Հրապուրում, գրավում, իրենց հետևից տիրաբար տանում են ոչ միայն հեղինակի գաղափարները, մտքի թռիչքը, դատողությունների տրամաբանական հիմնավորվածությունն ու հետևողականությունը, սլացիկ շարադրանքն ու ամփոփ, հատու եզրակացությունները: Կախարդում է նաև Նժդեհի լեզուն»:

Իհարկե, Նժդեհի ստեղծագործություններում կարելի է հանդիպել մտքերի, որոնք հետաքրքրություն են ներկայացնում իմացաբանության և գոյաբանության տեսանկյունից, սակայն, պետք է նկատել, որ նա չի մշակել և զարգացրել որոշակի իմացաբանական կամ գոյաբանական համակարգ: Ասվածը չի նշանակում, որ հայ մտածողն առհասարակ անտեսել է իմացաբանական, գոյաբանական հարցերն ու գաղափարները: Օրինակ՝ նա հատուկ քննարկման նյութ չի դարձրել աշխարհի ճանաչողության հնարավորության հարցը: Սակայն «հնարավոր է արդյոք ճանաչողությունը» հարցի փոխարեն հպանցիկ անդրադարձել է «ինչպես է հնարավոր ճանաչողությունը» հարցին (ըստ էության նախորդին տալիս է դրական պատասխան), որին պատասխանել է Անրի Բերգսոնի ներհայեցողական փիլիսոփայության դիրքերից:

Իմացաբանական և գոյաբանական հարցադրումները նրա մոտ իրենց տեղը զիջում են մարդաբանական, բարոյափիլիսոփայական հիմնախնդիրներին: Հայ մտածողը նպատակ ուներ ստեղծելու հայ ժողովրդի կենսափիլիսոփայությունը, նրա գոյամաքառման գաղափարախոսական հիմքը, որն էլ պահանջում էր բարոյագիտական հիմնախնդիրների այնպիսի լուծումներ, որոնց համատեքստում հնարավոր կլիներ հասնել սեփական թերիները հաղթահարող, ստեղծագործող, հոգեփոխված մարդու և հայի ցանկալի իդեալներին: «...Առանց չափազանցության,- իրավացիորեն գրում է Ս. Զաքարյանը,- կարող ենք պնդել, որ Նժդեհի թե՛ գործունեությունը և թե՛ փիլիսոփայությունը ունեն ընդգծված

բարոյապաշտական բովանդակություն: Իր ստեղծագործություններում նա քննարկում է այնպիսի հարցեր, որոնք պահանջում են բարոյագիտական մոտեցումներ»: Նժդեհի փիլիսոփայության մարդակենտրոն և ազգակենտրոն բնույթն արտահայտվել է նաև նրա հասարակագիտական հայացքներում, որտեղ կարմիր թելի պես անցնում են մարդու, հայի, ազգի հոգեփոխման և հոգեվերանորոգման անհրաժեշտության գաղափարները:

Ողջունյն սիրելի ընթերցող: Այս գրքի էլեկտրոնային տարբերակը պատրաստել է 1915.info կայքը ընթերցողի խնդրանքով: Դուք ևս կարող եք առաջարկել գրքեր և մենք անվճար կթվայնացնենք դրանք Ձեզ համար:

*Հարված Արմեն Սարգսյանի
«Գարեգին Նժդեհ. Համամարդը» գրքից*

ԷԶԵՐ ԻՄ ՕՐԱԳԻՐԻՑ*

*«Ժողովուրդ, ասա՛ ինձ քո իդեալը,
և ես կասեմ քո ապագան»:*

ՄՈՆՏԵՆ

* Գրքույկով տպագրվել է Կահիրեում, 1924 թ.:

ՀԱՅ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՈՒԹՅԱՆԸ

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Ես ճշմարտություններ գիտեմ, որոնցից մեկն ասում է՝ ուզում ես գուշակել, տեսնել մի ժողովրդի ապագան, նայի՛ր նրա երիտասարդությանը: Նայելով քեզ, հայ երիտասարդություն, վարդագույն լավատեսությամբ չեմ լցվում ես:

Երեկ դու ավելի հուսատու էիր, քան այսօր: Իսկ մեր վաղը, մեր ապագան կախված է մեր ներկայից:

Վաղը ազգովին պիտի հնձենք այն, ինչ որ սերմանում ենք այսօր, երբ դու նվազ խոստմնալից ես, երբ քո մեջ, շնորհիվ մեր օրերի նյութապաշտական ոգու և համատարած հուսալքության, թուլացել է պաշտամունքը երկու աստվածությունների՝ հայրենի ժողովուրդի և երկրի, քո շարքերում, գիտես այդ, օրեցօր աճում է հոգնածների, ուղեկորույսների և դարպընթաց եղածների թիվը: Քո մի մասի մտքի ու սրտի սնունդը, ավանդ, չի կազմում «առյուծոսկրի ուղնուծուծը»:

Տկարանալով բարոյապես, դու մեր մեջ թուլացնում ես մեր ժողովրդի լավագույն ապագայի հույսը:

Ահա թե ինչու ուզեցի մտերմաբար մի քիչ խոսել քեզ հետ, ուզեցի օրագրիս մի քանի անարվեստ էջերով-ծնունդը իմ խորհրդածությունների-ստիպել քեզ ևս մտածելու մեր վաղվա մասին:

ԽՈՐՀՐԴԱԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

I

ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ՕՐԵՆՔԸ

«Մի զինվոր սպանում է Արքիմեդին»:

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Ժողովուրդների պատմությունն այլ բան չէ, քան իրենց գոյամարտի, իրենց հաղթության և պարտությունների պատմությունը:

Պատերազմներն են օրորել մարդկության պատմությունը և ո՛չ խաղաղությունը, որը բնական վիճակ չի եղել, այլ պատերազմների կարճատև դադար միայն:

Աշխարհը կառավարում է հակամարտության օրենքը: «Մի զինվոր սպանում է Արքիմեդին»:

Հաղթում է ուժեղը և ո՛չ արդարը:

Վա՛յ թույլերին:

* * *

Բոլոր ժողովուրդները, լուսավորյալ թե վայրենի, ձգտում են արևի տակ հարմար և կայուն մի տեղ գրավել:

Նրանք զենքի են դիմում երբեմն ռազմասիրությունից, երբեմն մրցակցությունից, երբեմն կույր ատելությունից մղված:

Պատերազմում են, երբ պետք է նորանոր շուկաներ ձեռք բերել, ծովերի տեր դառնալ, երբ պետք է ինքնապաշտպանվել կամ ապահովել այս կամ այն երկրի անկախությունը:

Քիչ անգամ չեն նրանց իրար դեմ հանում նաև ամենաանբնական և չնչին պատճառները, օրինակ՝ իրենց միապետների դինաստիական շահերը, նրանց հիվանդոտ փառասիրությունը, կրոնների և բարության մասին ունեցած ըմբռնումների տարբերությունը և այլն:

Պատերազմի համար են աշխատում եվրոպական ինպերիալիզմը, անգլիական ծովատիրությունը, ամերիկյան դոլարապատությունը, համիսլամականությունը, դեղին վտանգը, պանիսլամիզմը և այլն:

Պատերազմ է անվերջ, և եթե երբեմն ժողովուրդները կռվադաշտում չեն, ապա նրանք զորանոցներում են, ուր խելահեղորեն պատրաստվում են նորանոր բախումների:

* * *

Չեզոքության են դիմում թույլերը միայն, հաճախ բաժանելով պարտվածների ճակատագիրը: Էապես չկան չեզոքներ: Եթե երկուսն այսօր բարեկամ են - նշանակում է, թե նրանք զինակցել են մի երրորդի դեմ:

Ամեն մի պատերազմ երկու նորերի պատճառ է դառնում, որովհետև չափված կողմերից ոչ ոք իրեն վերջնականապես պարտված կամ հաղթական համարում:

Եվ միշտ էլ պարտված կողմը դեռ իր նահանջի ճանապարհին մշակում է իր փոխվրեժի ծրագիրը:

* * *

Մեկը հարձակվում է, մյուսը պաշտպանվում, այդ երկուսից ո՞րն է մեղավոր:

Եվ ո՛չ մեկը, իրավունք ունեն երկուսն էլ, պատերազմն արդար է երկուսի համար էլ, ասում է ֆրանսիացին:

Ես սիրում եմ թղթախաղում տանողին, ինչպես և կռվում հաղթողին,- ասում է անգլիացին:

Եթե մեզ համար օգտակար է, ուրեմն և կարելի է,- ասում է գերմանացին:

Կան բոլորի բարեկամը, կան բոլորի թշնամին,- ասում է ամերիկացին: Եվ որովհետև հնարավոր չէ բոլորի բարեկամը լինել, նա գործնականում մնում է բոլորի թշնամին:

* * *

Պատերազմի դեմ մարգարեական խանդով ու զայրույթով խոսել են մարդկության ամենաընտիր ներկայացուցիչները, բայց և այնպես նա շարունակում է պահել իր գոյությունը, հեզնելով իմաստասերների ճշմարիտ խոսքը, սրանց ոսկի երազը:

«Գազանների խնջույք», «ազգամիջյան սպանդ», «խելագար իրարակերություն», «մարդկությունը կրծող սև վերք», «օրինականացած կողոպուտ» և այլն.- ահա՛ պատերազմն իր թշնամիների համար:

«Չէ՛,- ասել է անմահ Հյուգոն,- կյանքը չի կարող աշխատել մահվան համար: Սպանությունը մնում է սպանություն, միևնույն է, թե ինչ ես կրում՝ ոճրագործի գլխա՛րկ, թե՛ ֆրանսիական կայսեր թագը»:

«Չէ՛, թե՛, նրանք բնավ կիսաաստվածներ չեն, նրանք մարդ էլ չեն», - աշխարհակալների մասին ասել է Ֆենելոնը:

«Լուսավոր ազգերը նման են որսկան շների: Մի անբարոյական բնագդ գրգռում է նրանց ոչնչացնելու իրար, առանց օգուտի և իմաստի», - ասում է Անատոլ Ֆրանսը:

«Նա,- ասել է Լակտենցին,- որն սպանել է միայն մեկին, դատապարտված է որպես հանցագործ: Բայց մորթեցե՛ք հազար հոգի, արյունով հեղեղե՛ք երկիրը, դիակներով վարակե՛ք գետերը և ձեզ տեղ կտան Օլիմպի վրա...»:

Պատերազմն ունեցել է և ունի իր պաշտպանները, որոնց համար այդ մշտական չարիքը իր բնախոսական և բարոյական արդարացումն ունի:

«Առանց պատերազմների աշխարհը կվերածվի մի նյութապաշտական ծահճի», - ասում են սրանք:

«Պատերազմը դա լավերի հաղթանակն է»:

«Առանց պատերազմների աշխարհը կընկնի մի վտանգավոր քնախտի մեջ»:

«Անբարոյականանում են անմարտունակ ազգերը» և այլն:

Սրանք ժխտում են պատերազմների պատահական բնույթը,

համարելով վերջինը որոշ ճակատագրական օրենքների ծնունդ, որպես մարդկային բարեշրջման բուռն և խոշոր արտահայտություններից մեկը:

* * *

Քսան երկար ու ձիգ դարեր են անցել Գողգոթայից մինչև մեր օրերը, և, ավանդ, խաղաղության, եղբայրության ու սիրո Ուսուցչի աստվածաշունչ խոսքը շարունակում է մնալ որպես «ձայն բարբառոյ յանապատի»:

Երկու հակամարտ ուժերի արնոտ պատմությունը – սրի և սիրո խոսքի պայքարը – երկու ուժեր, որոնցից մեկը երազում է վերացնել սահմանները երկրների և ժողովուրդների միջից, իսկ մյուսը համառում է հաստատ պահել այդ սահմանները, ասել է և ազգամիջյան թշնամանքը իր գոյությունը հավերժացնելու համար: Եվ դեռ իշխում է վերջինը, դեռ ուժեղ ու հաղթական է վերջինը, ու հույս չկա, թե մեր դարում սուրը կվերածվի արորի:

«Խաղաղությունն ես ուզում՝ պատրաստվիր կռվի», – այս է մնում օրվա հրամայականը:

Եվ կարծեք խաբուսիկ խաղաղությունից սարսափած բոլորը, բոլորը պատրաստվում են, զինվում:

Եվ ոչ ոք ապահով չէ, որ վաղը աշխարհի վրայով վերստին չի անցնի պատերազմի գունատ ճիվաղը արնոտ սուրը ձեռքին:

II

ՄԵՐ ԱՊԱԳԱՆ ՎՏԱՆԳՎԱԾ

*«Թուլությունը սպեղծված է
անելու ուժը»:*

Պիտի ապրի՛ և հայ ժողովուրդը: Պիտի ապրի՛, որովհետև
այդպէս է ուզում ինքը:

Բայց ինչպէս, ինչի՞ շնորհիվ, ինչ տվյալներով, գրավակա՛նք:
Չգիտեմ, մեր ժողովուրդը գիտակցո՞ւմ է, թե երբեք իր գլխո-
վին կորչելու վտանգն այնքան մեծ չի եղել, ինչպես այսօր:

Գիտակցո՞ւմ է, թե անցյալում իր վիճակը, իր ֆիզիկական գո-
յության ապահովության տեսակետից, ավելի նվազ մտահոգիչ
է եղել, քան այսօր:

Մինչև իր ազատագրական ընդվզումները օտար լծերի տակ,
մի տեղ որպես պարզ ստրուկ, մի այլ տեղ հավատարիմ հպա-
տակ և ամեն տեղ իր քրտինքով տիրող տարրը կերակրող, նա
հանդուրժելի էր իշխող ժողովուրդների կողմից: Սակայն այսօր
նա այն չէ, ինչ որ էր երկու-երեք տասնյակ տարի առաջ: Նրա
հոգեբանության հետ փոխվել է և իր վիճակը:

Թրքահայկական նահանգներն այժմ անհայաբնակ են, ինչպես
մեծ գերեզմաններ: Արարատյան դաշտի մի մասն է այժմ հայի
հայրենիքը, ընկած մահմեդական երկրների ճանապարհի վրա
մի կամուրջ Արևմուտքի և Արևելքի մահմեդականության համար:

Այժմ նրա աշխարհագրական դիրքը ավելի մտահոգիչ է, քան
իր քաղաքական ճակատագիրը:

* * *

Հանրաձանոթ իրողություն է, որ ռուսական տիրապետությու-
նից ազատվելու ցանկությամբ թաթար Ադրբեջանը երազել է և
պիտի երազի մի օր տաճիկներին տեսնելու Անդրկովկասում:

Ծանոթ իրողություն է և այն, որ Տաճկաստանը փորձել է և պիտի փորձի մի օր Ադրբեջանի և Դաղստանի իսլամությունը, ինչպես և Անդրկովկասի բնական ամրությունները դարձնելու պատնեշ Ռուսաստանի դեմ:

Ասել է մեզ, մեր ժողովրդին վիճակված է մի օր կենաց ու մահու կռիվ մղելու համիսլամ երկրների՝ մեր վրայով իրար միանալու ձգտման դեմ:

Դժվարին պայքար:

* * *

Բացե՛ք քարտեզը և ձեր տեսողությունը սևեռե՛ք այն փոքրիկ տարածության վրա, որը կազմում է այսօրվա Հայաստանը՝ Արարատյան դաշտի մի մասը և Սյունյաց երկիրը:

Աչքի անցկացրե՛ք այն գիծը, որը նրա արդի սահմաններն է կազմում: Տաճիկները Իգդիրում՝ Էջմիածնի պատերի տակ: Թաթարը Շարուրում՝ Երևանի պատերի տակ: Նույնը Նախիջևան-Օրդուբադում դարանամուտ Սյունիքի թիկունքում: Արևելքից էլ Ադրբեջանը: Տեսնո՞ւմ եք. դա այլ բան չէ, եթե ոչ մի երկաթե օղակ հայ երկրի շուրջը:

* * *

Կա մեր երկրի և ժողովրդի ինքնապաշտպանությունը դժվարացնող և մի այլ պարագա:

Դիմե՛ք քարտեզին, նա կպարզի ձեզ և այդ դժբախտ պարագան: Վտանգի դեպքում թշնամին ժամերի ընթացքում կբաժանի Ալեքսանդրապոլը Երևանից, իսկ վերջինը՝ Սյունիքից: Քարտեզը ցույց կտա և հետևյալը. Արաքսի ափով Ադրբեջանին միանալու համար մահմեդականությանը հարկավոր է 2-3 ժամ:

Նույնը մի այլ գծով՝ Միսիանի վրայով, կարող է միանալ Ադրբեջանին գրեթե նույնքան ժամանակի ընթացքում: Նույնը ժամերի ընթացքում կարող է անել և Կապանի վրայով: Սեղմ

ասած՝ Արևելքի և Արևմուտքի մահմեդականությունը ժամերի ընթացքում առնվազն յոթ տեղով կարող է գատել իրարից հայկական գավառակները և միանալ, իհարկե, հայ ժողովրդի վրայով:

* * *

Եթե Հայաստանի աշխարհագրական դժբախտ դիրքի և նրա փոքրիկ ծավալի հետ հաշվի առնեք նաև մեր ժողովրդի քանակը, նրա հատվածականությունը, նրա քաղաքական իդեալը, նրա և իր իսլամ հարևանների փոխհարաբերության առանձնահատկությունը, ձեզ համար իր բովանդակ սպառնալիությամբ կպարզվի մեր ժողովրդի վտանգված ապագան:

Ծանոթ վիճակի մեջ հայ ժողովուրդը իր արդի հոգեկան կառուցվածքով կարող է իր գոյությունը հրաշքով պահել: Այդ դրության մեջ վտանգված է նրա ապագան: Բայց և այնպես նա ուզում է ապրել որպես ազգ և պիտի ապրի:

Բայց ինչպե՞ս, ի՞նչ տվյալներով: Չկորչելու համար մեր դարը և մեր աշխարհագրական դիրքն ու ծանոթ դժբախտ պայմանները, որոնց մեջ ապրում է մեր ժողովուրդը, պահանջում են լինել ուժեղ, էլի՛ ուժեղ և միշտ ուժեղ:

Ապրել ենք ուզում՝ լինենք ուժեղ ազգովին:

Լինենք ուժեղ, ուժեղ ազգովին, ահա՛ հրամայականը:

Լինենք ուժեղ այնքան, որ մեր անպարտելիությունը ոչինչ դարձնի մեզ ծանոթ այն բոլոր դժբախտ պայմանները, որոնք դժվարացնում են մեր ցեղի ինքնապաշտպանության գործը:

Թվական, էթնիկ, ընդհանրապես նյութական տեսակետից մեր ժողովուրդը, հասկանալի պատճառներով, երբեք չի կարող ուժեղ լինել իր հարևաններից: Սակայն ուժը միայն նյութական ազդակները չեն, այլ և մի ժողովրդի առաքինությունները:

Կա հոգեբանական գերադասությունը, կա բարոյական ուժը- աշխարհի պես հին, բայց միշտ էլ թարմ և հրաշագործ, որին տիրապետող ազգը քիչ անգամ է գլուխ ծռել իրենից նյութապես տասնապատիկ ուժեղ թշնամու առաջ:

Բարոյական ուժն է գոտեպնդում փոքր ժողովուրդներին ու քանակներին անհավասար կռվում, նա՛ է դեպի հաջողություն ու հաղթանակ առաջնորդում թվապես թույլերին մեծամեծ հակառակորդների դեմ: Նա եղել է և այսօր է միակ ապավենը մեզ նման փոքր ժողովուրդների:

Եվ այսօր, մեր դրության մեջ, միայն նա՛ – բարոյական ուժը, կարող է ապրեցնել մեզ: Ուրեմն, ճանաչենք նա որպես մի ընդհանուր Աստվածություն, լինենք ուժեղ – արևի տակ մեր տեղն ու գոյության իրավունքը պահելու համար:

III

ՀԱՅՐԵՆԱՊԱՇՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

*«Ո՛չ, ախողը, ուր անասունները կուպեն
և կպառկեն, հայրենիք չէ»:*

ԼԱՄԸՆԵ

Հայրենասիրություն – մարդկային առաքինությունների թագն ու պսակն է դա: Մարդկային բարոյական հատկությունները իր մեջ միացնող այդ գերագույն առաքինությունն է ազգերի գոյության անհրաժեշտ պայմանը և անսպառ աղբյուրը նրանց ուժի և մեծության: Նա այնքան ջերմ է մի ժողովրդի մեջ, որքան փոքր է այդ ժողովուրդը, և որքան ամբարիշտ են նրա հարևանները: Եթե այդպես չէ ամենուրեք, այդպես պիտի լինի:

* * *

Այդ նվիրական զգացումը զարգանում է աստիճանաբար: Սկզբում բնազդական, զարգանալով նա դառնում է իմացական, ոգիանում է նա:

Առաջին դեպքում անհատը թելադրվում է, մղվում մի բնազ-

դային զգացումից, երկրորդ դեպքում նա գիտակցորեն կատարում է մի պարտականություն:

Նա զարգանում է ժողովուրդների ինքնագիտակցության և արժանապատվության զգացումի հետ, ընկնում նրանց նյութակրոնության, շռայլության, սեղմ ասած՝ նրանց բարքերի ապականության հետ, մեծապես արագացնելով նրանց անկումը:

Հայրենիքներն ապրում են հայրենասիրությամբ, ընկնում նրանց պակասի պատճառով:

* * *

Մեր ժողովուրդն առանց հայրենասիրության այն է, ինչ որ մի մարմին առանց հոգու:

Դա մայրն է - իր նման փրկարար - մի շարք առաքինությունների գաղափարականության, անձնվիրության, արիության:

Դա պատերազմող բարոյական անրությունն է, կախարդական գրահը, անվրեպ զենքը:

Հայրենասիրությամբ հարուստ ժողովուրդը դեպքերի խաղալիքը չէ, այլ նրանց հրամայողը:

Այդպիսին սովորական «նավաբեկություններ»-ի ժամանակ չի զինաթափվում բարոյապես: Վստահ իր բարոյական ուժերին, նա շատ շուտ է ուղղում իր մեջքը, վերագրավում իր նախկին դիրքերը, դրությունը:

Հայրենասիրության հետ բարձրանում են ազգերը, ընկնում նրա հետ: Փոքր ազգերը պարտադրորեն ավելի հայրենասեր պիտի լինեն, քան մեծերը, մենք ավելի՛ քան բոլորը:

Հայրենապալշտ պիտի լինենք մենք:

IV

ՎՏԱՆԳԱՎՈՐ ՄՈԼՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

*«Հակաճատությունները ճշմարտության համար
այն են, ինչ որ սրվերը պատկերների համար»:*

Ոչինչ չի ունեցել աշխարհը, որ իր որոշ թշնամիները չունե-
նան:

Անստվեր, անբիծ, անթերի միաժամանակ բոլորի կողմից չեն
համարվել և ո՛չ մի սկզբունք, ո՛չ մի սրբություն, ո՛չ մի արժեք:

Քննադատելի են համարվել աստվածներն ու աստվա-
ծություններն անգամ: Նույն ճակատագիրն է ունեցել և
հայրենասիրությունը: Եվ լավ է, որ այդպես է աշխարհը, այլա-
պես իրենց բովանդակ արժեքով երևան պիտի չգային շատ բա-
ներ, որոնցով կարժեքավորվի, կիմաստնանա, կվեհանա կյանքը:

* * *

Տգիտություն, եսականություն և աշխարհաքաղաքացիություն
- ահա երեքը հայրենասիրության անհաշտ թշնամիներից:

Առաջինի մասին պիտի չխոսեմ:

Կույրը մեղավոր չէ, որ չի տեսնում:

Մտավոր կուրություն է տգիտությունը:

Զգվելի է եսասերը: Նա թշնամի է իր նմաններին, իր հասա-
րակության, մարդկության: Նա ստանում է առանց տալու: Նա
անիշխանական է, որովհետև իրավունքներ ունի առանց պար-
տականությունների: Նա գող է, տգրուկ, որովհետև ապրում է
ուրիշների հաշվին: Իր հանցավոր եսի մեջ փակված, ինչպես
խխունջն իր պատյանի մեջ, նա արհամարհում է և հեզնում այն
ամենը, ինչ որ հենց այժմ անձնապես չի շահեցնում, չի պարար-
տացնում:

Ուր շահ, ուր լավ՝ այնտեղ հայրենիք:

Մա՛ է նրա շնական նշանաբանը:

Այլ պիտի լիներ աշխարհը, եթե գոյություն չունենար այդ մարդատիպ հրեշը, եսասերը: Դա՛ է առաջին դասալիքը, դա՛ է վախկոտը, փոքրոգին ու խաբեբան: Դա՛ է բարձրացում անձնական կաշվի արժեքը, դա՛ է պսակազրկում սրբությունները, իդեալները, հայրենիքը:

Դա հաճախ փորձում է իր հոգու այլանդակությունները քողարկել այս կան այն մոլոր տեսությամբ, այս կամ այն ուռուցիկ և գեղեցիկ խոսքով: Բայց, ի զո՛ր աշխատանք, նրա կյանքը, նրա բարոյական վարքագիծը գալիս է մատնելու հրեշը մարդու պատկերով: Եթե մի երկրի ղեկն ու ղեկավարությունն ունենայի ձեռքիս, բոլոր եսասերներին, առնվազն, կզրկեի այդ երկրի հողից ու ջրից օգտվելու իրավունքից: Որքան շատ են սրանք մի ժողովրդի մեջ, այնքան անապահով է նրա ապագան: Չկա՛, մի հասարակության համար չկա՛ ավելի մեծ չարիք, քան սրանց տխուր գոյությունը: Սրանց մասին է Շառլ Վազները ասել. «Մարդ, դու ավելի քիչ արժես, քան այն շունը, որը նետվում է դեպի գողը, առանց վախենալու նրա հարվածներից»:

* * *

Հայրենիքի և հայրենասիրության թշնամին աշխարհաքաղաքացին է՝ կոսմոպոլիտը:

Սրա հայրենիքը, իր հայտարարությամբ, համայն աշխարհն է, ազգը, համայն մարդկությունը: Չկան՝ ազգեր, կա մարդկությունը, - ասում է այդ միամիտ երազատեսը և հայացքն ուղղում դեպի անորոշ հեռուները:

Պիտի սիրել, - ասում է սա. պիտի սիրել բոլոր մարդկանց առանց ցեղի, գույնի, կուլտուրայի խտրության: Այո, պիտի սիրել, պիտի կարեկցել, ավելին՝ պիտի օգնության փութալ իր նմաններին: Սերը դեպի մեզ նմանները եղել է և կմնա կրոնների և հեղափոխությունների հռչակած առաքինություններից գերագույնը: Պիտի ապրի մարդասիրությունը: Բայց մի՞թե մեր՝ դեպի

մարդկությունն ունեցած սերը ազատում է մեզ և մեր ժողովուրդը սիրելուց, հայրենասեր լինելուց:

Մերը պիտի չսիրել, որովհետև պետք է սիրել և օտարին: Մի մասը պիտի չսիրել, որովհետև սիրում ենք ամբողջությունը: Անհեթեթություն չէ դա: Իսկ եթե բոլորն էլ, ի դժբախտություն աշխարհի, իրենց աշխարհաքաղաքացի հայտարարեին, այսինքն՝ դադարեին իրենց ազգը սիրելուց, իրենց ազգային պարտականությունները կատարելուց - կշահեր մարդկությունը: Եվ ինչո՞ւ միայն մեր ազգը չսիրել, ինչո՞ւ միայն մերին չօգնել, չէ որ դա էլ մի մասն է կազմում մարդկային ցեղի: Անհեթեթ վարդապետություն, որը պլատոնական սեր քարոզելով դեպի մարդկությունը, քար անտարբերություն է հանձնարարում դեպի մարդկությունը կազմող ազգերը: Չէ, լրջորեն կաղում է այդ մոլոր վարդապետությունը. նրան պակասում են տրամաբանությունը և բարոյականությունը:

Հեռու մեզնից այդ մոլորությունը:

Բացարձակապես հաշտելի են հայրենասիրությանն ու մարդասիրությանը: Բարեկամներ են սրանք և ոչ թշնամիներ: Միայն ազգասերը կարող է սիրել և մարդկությունը:

Աշխարհաքաղաքացին իրապես սիրում է - եթե սիրում է - ոչ այս, ոչ այն, այլ մի մեծ քիմերի, մի ոչնչություն: Ծառայելով իր ազգին, հայրենասերը անուղղակի կերպով ծառայում է և մարդկության: Նույնը չի կարելի ասել աշխարհաքաղաքացու մասին: Մարդկությունն իրենից չի ներկայացնում մի կազմակերպված միություն, ինչպիսին է ազգը, որպեսզի նրա նկատմամբ կարողանանք որոշել մեր անելիքը, մեր պարտականությունները: Մեզնից որոշ և կոնկրետ զոհողություններ պահանջում է ազգը, որը և մեզ բարոյապես կապում է մարդկության հետ, հարաբերության դնում նրա հետ:

Սեղմ ասած, աշխարհաքաղաքացին իրապես ոչ ոքի հանդեպ իրեն պարտական չի համարում: Ահա թե ինչո՞վ իրականում նա մոտենում է ավելի եսասերին, քան այլասերին: Իսկ եթե եսասեր չէ, ապա ցնորապաշտ է, որի սերը դեպի մարդկությունը պլատոնական է, անարժեք:

* * *

Աշխարհաբաղաբացիների մի մասը միամիտ ցնորապաշտներ են, զուրկ իրականության զգացումից, մյուս մասը՝ պարտականության փոքրոգի դասալիքներ, որոնք զանազան սոփեստություններով քողարկում են իրենց դավաճանությունը մարդկային առաքիլություններից ամենագերագույնի՝ հայրենասիրության հանդեպ: Սրանց աշխարհաբաղաբացիությունը այլ բան չէ, եթե ոչ բացասումն բոլոր տեսակի պարտականության:

«Օգտակար անդամը ազգերի դաշնակցության մեջ նա է, որն ամենաուժեղ կերպով է թափանցված ազգայնականության գաղափարներով», - ասում է Ռուզվելտը:

«Հակահայրենասիրության տեսությունը, - ասում է եվրոպացի մի գրող, - միշտ էլ հանդիսանում է որպես մարդկային ստորության տեսությունը»:

V

ՄԵՐ ՄԱՄՈՒԼԸ

Թերթեր ունենք, որոնք ավելի օգտակար պիտի լինեին հայ ժողովրդին, եթե բնավ լույս չտեսնեին:

Ժողովուրդը դաստիարակելու գործում մեծագույն դերը մամուլինն է: Սակայն շատ չնչին դեր է կատարում այն մամուլը, որը հանդիսանում է իր ժողովրդի մտաբարոյականի հայելին միայն ու ուրիշ ոչինչ: Քիչ արժեք ունեն այն թերթերը, որոնք հասարակությանը հրամցնում են նրա սեփական մտաբարոյական կյանքի պատկերը միայն: Առօրյա անհամ անցքերի ու դեպքերի նկարագրությունը հրապարակախոսություն չէ: Խոսքի լուսանկարչություն պիտի չլինի մամուլը: Մերը, որոշ բացառությամբ, շարունակում է մասնագիտանալ ժխտական քննադատության մեջ, արձագանքը հանդիսանալու կամ մեր առօրյա իդեազուրկ

կյանքի, կան կողմնապահ պաշտպանը իր նեղ կուսակցական տեսակետների և շահերի:

* * *

Թերթեր ունենք, որոնք ավելի օգտակար պիտի լինեին հայ ժողովրդին, եթե բնավ լույս չտեսնեին:

Թերթեր ունենք, որոնց, ինչպես եղինջին, չի կարելի ձեռք տալ առանց խայթվելու: Մաղձ, հիմարական ծաղր, շուկայիկ հիշոցներ, քաշքշուկ, սևացում, գրախոսություն - ահա՛ մեր «խայթող» թերթերի հրապարակախոսությունը: Երբ պակասում են լուրջ ապացույցներ, սրանք «մաքրասիրաբար» դիմում են իրենց այլանդակ փաստաբերության, լցնելով իրենց էջերը ոճական նման մարգարիտներով - «սրիկա», «առավ-փախավ», «քառանկյուն գլուխ», «բարոյական ոչնչություն», «խայտառակության դրոշ» և այլն:

Այդ թերթերի բովանդակության չափ և ավելի զգվելի է իրենց բազարի լեզուն: Սրանց համար գոյություն չունի հրապարակախոսական էթիկան: Սրանց համար չէ գրի և գրչի մաքրությունը: Չգիտեմ, այդ թերթերի խմբագիրները գիտե՞ն, թե խոսքը - դա մարդու բարոյական շունչն է, թե ինչ-որ մտքերը՝ այն էլ խոսքերը, և որ խոսքը մատնում է մեր ներքին մարդը:

* * *

Միշտ էլ երբ ձեռքս եմ առնում որոշ թերթեր, ականայից հիշում եմ «թերթերի իրար ոչնչացումը» խորհրդանշող մի ծաղրանկար՝ «օձերի կռիվը» խորագրությամբ:

Ոչնչացնելով իրանց շուրջը եղածներին, մնացած երկու օձերը ուտում են իրար և կռվադաշտում մնում է... երկու պոչ միայն...

* * *

Ժողովրդի հավաքական սիրտը, նրա ինքնագիտակցությունը մշակելու փոխարեն, նրա մի մասը թշնամացնել մյուսի հետ, նրա մի մասի անունից հայհոյել մյուսին, հարձակվել մյուսի վրա-դա առնվազն հրեշույթուն է, դա ասել է՝ հեշտացնել մեր գիշատիչ հարևանների գործը, դա ասել է՝ նորանոր աղետների համար նախապատրաստել հայրենի ժողովուրդը:

Դա ազգովին ինքնառչնչացում է, անձնասպանություն:

Թողնենք փոքրիկ եսերի և փառասիրությունների ամոթալի և վտանգավոր կռիվը կռվադաշտում՝ մի օր «երկու պոչ» չթողնելու համար:

«Օրինակը, թող որ համր, ամենակարող ուսուցիչներից մեկն է աշխարհի»:

Քիչ խոսք, շատ օրինակ ժողովրդասիրության, պարտաճանաչության, անձնվիրության: Առանց վեհ և հրահանգիչ օրինակների չկա դաստիարակություն:

Թող գիտակցեն այդ հայ մամուլը վարողները և մեծապես օգտվեն անցյալի բարոյա-գաղափարական հարստությունից: Թող հաճախ նրանք բնութագրեն հայ ժողովրդի ընտիր որդիներին, որոնք իրենց կյանքով թե մահով մի բան ավելացրել են ազգ կոչվելու մեր իրավունքին: Թող նրանք հաճախ պատմեն իրենց ընթերցողներին, թե ինչպես սիրեց հայրենիքն Ա-ն, թե ինչպես ծառայեց իր ժողովրդին Բ-ն, թե ինչպես ընկավ իր ժողովրդի համար Գ-ն և այլն: Թող գիտակցեն հետևյալը.

«Մարդկությունը հոգեպես աճում է, մեծանում է դեպի վեհն ու հազվագյուտն ունեցած իր հիացումի շնորհիվ միայն» (Նիցշե):

Թող մեր ցեղի հերոսականով ու մարտիրոսագրությամբ հաճախ հիացնունքի ժամեր տան իրենց ընթերցողներին:

Թող մտքով իրենց ընթերցողին հաճախ տեղափոխեն Երկիր, թող այցի տանեն նրան պատմական այն բոլոր վայրերին, որոնց հետ կապված է հայ ժողովրդի հմայքն ու փառքը: Թող ուխտի տանեն նրան այն նվիրական գերեզմաններին մեր մեծ

մեռելների հողաթմբերին, որոնք ավելի դաստիարակիչ են, քան մեր այսօրվա դպրոցը, բեմը, եկեղեցին:

«Մեծ սիրտ և ազնիվ զգացումներ» - ահա՛ թե ինչը ուժեղ կդարձնի մեր ժողովուրդը, և ահա՛ թե ինչ պիտի տա մեր ժողովրդին հայ մամուլը:

Կարո՞ղ են այդ անել մեր թերթերը - հուսալի է մեր ապագան:

Չէ՞ն կարող - թող դադարեն թուղթ սևացնելուց:

Ավելի պիտի հիանալ այն խմբագիրների լռությամբ, որոնք չեն ուզում միայն աղմուկ և «փոշի» բարձրացնել:

VI

ԿՈՒՍԱԿԳԱՄՈԼՈՒԹՅՈՒՆ

Կուսակցամուլն իր ժողովրդի թշնամին, իր ժողովրդի թշնամիների բարեկամն է:

Չկա ավելի մեծ չարիք, ավելի մեծ աղետ ժողովրդի համար - մասնավորապես մեզ նման փոքրիկ ժողովրդի համար-քան կույր կուսակցամուլությունը: Այդ տարամերժ ոգիի համար չկան բացարձակ ձշմարտություններ, նրա համար չկա հասարակական շահ, պետական բարոյական: Նրա համար օտար է այն ամենը, ինչ որ իր կուսակցության կնիքը չի կրում: Ինչ որ իր կուսակցության ծնունդը չէ - անընդունելի է և անհանդուրժելի: Ծափահարելի է միայն այն, ինչ որ բխում է իր կուսակցությունից: Կուսակցականորեն կույր այդ դժբախտ արարածի համար երկու անգամ երկու հավասար է ամեն ինչի, միայն ոչ չորսի:

Նմանը և տեսնում է և չի տեսնում, և հասկանում է և չի հասկանում:

Սևամորթին ավելի հեշտ է ձերմակացնել, քան սրան ընդունել տալ ամենապարզ ձշմարտությունը, օրինակ՝ համոզել, թե ամբողջությունը մեծ է, շատ է իր մի մասից.

Կուսակցամոլության չար ոգին աստիճանաբար մթագնում է սրանց բանականությունը, կլանում խիղճը, և, վերջ ի վերջո, իսպառ սպանելով այդ դժբախտի բարոյական կարողությունները, դարձնում է սրան բարոյական ապուշ:

Քաղաքական ստախոսություն, հայիոյանք, կեղծիք, բանասարկություն, դավեր - ահա՛ սրա «կուսակցաշեն գործունեությունը»:

Նա թունավորիչն է ազգային կյանքի: Նա թշնամանք, ատելություն, անհամբերություն է սերմանում միևնույն ժողովրդին պատկանող անհատների և խմբակցությունների միջև:

Նա ստեղծում է ներքին ճակատներ, ջլատում ժողովրդի ուժերը: Նա հասարակության թշնամին է, բարեկամը իր ժողովրդի թշնամիների: Դա անեծքն է մեր կյանքի: Կուսակցամոլության թունալի ախտով բռնված ժողովրդի ներկան տխուր է, ապագան՝ անհուսալի:

Այդ ախտով հիվանդ ժողովուրդը միշտ էլ ներքուստ պառակտված է, միշտ էլ պատրաստի որս իր գիշատիչ հարևանների համար:

Կուսակցամոլություն, կուսակցական եսականություն, անհամբերություն - այս զգվելի ախտերը հետևանք են երկու բանի. առաջինը՝ հոգեկան աղքատ կուլտուրայի, երկրորդը՝ ազգային և հասարակական զգացումների տհասության:

Հոգեպես անառողջ է կուսակցամուլը: Ամեն ինչ կուսակցությանս համար - ահա՛ սրա հասարակական բարոյականը:

«Պետությունը դա ես եմ», - ահա՛ նրա պետական բարոյականը: Սրա կուսակցական «զարգացումը», ասացինք, վերջ ի վերջո պսակվում է բարոյական ապշությամբ, տխուր վախճան, որին դեռ ձգտում են հազարավորները, որը, ի դժբախտություն հայ ժողովրդի, մեր որոշ կուսակցությունների կողմից դեռ համարվում է քաղաքական առաքինություն:

VII

ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԸ ՄԵԾ ՄԵՌԵԼՆԵՐԻ

«Հիշե զանոնք, որ գերեզմանին մեջ ննջելու սուրն իրենց գլխուն ներքևը դրին: Քաջաց քարձն է սուրը»:

Նահատակները...

Այդ մեծ մեռելները ամենից քիչ իրենց և իրենց կուսակցության կպատկանեն, ամբողջն իրենց ցեղին և պատմության:

Իրենց ընտրած ճանապարհի բերմամբ նրանք կաշխատեն ու կգոհաբերեն այս կամ այն կուսակցության դրոշի տակ, նահատակվելով նրանք, կազգայնաճան, կդառնան սրբազան սեփականությունը ողջ ազգի:

Չկան կուսակցական նահատակներ ու հերոսներ, կա ու կմնա ազգային մարտիրոսագրությունը և հերոսականը:

Սակայն այդպես է հասկացել մեր ժողովուրդը, ո՛չ, դժբախտաբար:

Հետևանքը: Մեր նկուն և ողբալի վիճակը:

Պատճառը: Կույր և բարբարոս կուսակցամոլությունը - մի զարհուրելի ախտ, որ պիտի թուլանա, որ ուժեղանանք ազգովին:

Այդ ուղղությամբ պիտի աշխատեն դպրոցը, մամուլը և ինքը ժողովուրդը:

* * *

Իր ընտիր մեռելների պաշտամունքը չունեցող ժողովուրդը ապերախտ ու բարբարոս, անարժան է անկախ հայրենիքի, որը միշտ էլ նահատակների սրբազան աճյունից կքարձրանա:

Մի ժողովուրդ բարոյապես այնքան է ուժեղ, որքան ջերմ է նրա պաշտամունքը դեպի իր մեծ մեռելները:

Իր նահատակների, իր անմահների դեմ մեղանչող ժողովուրդը մեծապես մեղանչում է իր ապագայի դեմ:

Կրոններն այլ բան չեն, բայց եթե պաշտամունք մեծ մեռելների:

Անկրոն է դեպի իր նահատակներն անտարբեր ժողովուրդը, ասել է և անհոգի, դատապարտված բարոյական փտության:

Մի ժողովրդի հզորագույն զինակիցները պատերազմի ժամանակ նախ և առաջ իր մեծ մեռելներն են:

Խեղճ է այն ժողովուրդը, որն իր պայքարի և խոյանքների ժամանակ չի զգում, թե իրեն աներևութաբար զորավիգում են իր մեծ մեռելները:

Չափվում են բանակները, ժողովուրդները, հաղթում՝ մեռելները:

- Իր անմահներից չօգտվող, ասել է՝ սրանց պաշտամունքը չունեցող ժողովրդի բովանդակ ուժը իր թվի, իր քանակի մեջ է միայն:

Յոթնիցս վայ նման ժողովուրդին, անփառունակ մահ ու մոռացում - ահա՛ նրա փայն ու բաժինը աշխարհից:

VIII

ԴԱՍՏԻԱՐԱԿԻՉ ՏՈՆԵՐ

«Տեսարաններից ամենափառավորը ժողովն է մի ժողովրդի»:

Իմ օտարազգի բարեկամներից մեկը մի օր հարցնում էր ինձ. «Մի՞թե հայերդ ազգային որևէ տոն չունեք: Հրեաների խանութները կարելի է հաճախ փակ տեսնել, իսկ հայերինը միշտ էլ բաց են»:

Նույն զարմանքը կարող է հայտնել և՛ հույն, և՛ ռոման, և՛ եվրոպացի մտավորականը:

Մեր ազգային տոները շարունակում են մնալ մեր Եկեղեցու սեփականությունը:

Հայ ժողովրդի նյութականապես ապահով և նյութականացած մասը իրեն ազգայնորեն և մարդկորեն պարտական չի զգում հարգելու իր ազգային տոները:

Այդ նվիրական օրերին հանդիսատեղիներում կարելի է տեսնել մեր ժողովրդի խոնարհ տարրերին միայն, իսկ նյութականացած բարեկեցիկը, հարուստը- չնչին բացառությունով - չի երևա այդ օրերին: Նա միջոցներ ունի, օտար երկնքի տակ ապրելու լայն հնարավորություն ունի նա:

Նրան պետք չէ հայրենասիրությունը: Կամ հայրենիք - լավ, չկամ՝ ոչինչ, առանց նրան էլ կարելի է ապրել:

* * *

Իսկ հայ կապիտալիստները, արժե խոսել սրանց մասին: Չէ՞ որ սրանք ազգ չունեն, հայրենիք չեն ճանաչում: Չէ՞ որ սրանց սրբազան հայրենիքը շահաշատ շուկան և մեծածախս հաճոյավայրերն են: Սրանք դուրս են ապրում ազգերից ու մարդկությունից: Պարտականություններ չունեն սրանք: Մարդ չեն սրանք:

Ա՛հ, այդ «վատ սրտի ու լավ ստամոքսի» տերերը, իրենց նյութական բավականությունների համար միայն ապրող մարդատիպ անասուններ, որոնք օտարի համար աշխատող ազնիվ անասունի արժեքն իսկ չունեն: Տմարդ արարածներ, որոնց մասին ասել է մի գրող. «Ջարկ կրծքին, դատարկ ձայն կտա»:

«Կա մի կարգադրություն,- ասում է հռչակավոր Ռոբեսպիերը, - որը պետք է համարել որպես էական մասը ընդհանուր դատարարական»։ Խոսքս ժողովրդական տոների մասին է: Հավաքե՛ք մարդկանց և դուք նրանց կդարձնե՛ք ավելի բարի: Հավաքված մարդիկ պիտի աշխատեն հաճոյանալ իրար, իսկ հաճոյանալ կարող են միայն գործերով, որոնք նրանց դարձնում են հարգանքի արժանի: Տվե՛ք նրանց միության մի ուժեղ մղում - բարոյական, քաղաքական - և սերը դեպի ազնիվ գործերը, բավականության հետ, կթափանցեն նրանց սրտերի մեջ... Ամենափառավորը տեսարաններից դա ժողովն է մի մեծ ժողովրդի:

Տոները անկասկած կլինեն միաժամանակ և ամենահաճելի կապը եղբայրության և ամենաուժեղ միջոցը վերածնության:

Ունեցե՛ք ընդհանուր տոներ հանրապետության համար:

Ունեցե՛ք մասնավոր տոներ ամեն տեղի համար, որոնք պիտի վերականգնեն այն, ինչ որ եղել են, կործանել անցքերը:

Թող բոլորը ձգնեն արծարծել ազնիվ զգացումներ - հրապույրն ու զարդը մարդկային կյանքի-ազատասիրական ոգևորություն, հայրենասիրություն»...

IX

ԻՆՔՆԱՎԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ինքնապաշտպանություն - դա միակն է արվեստներից, որի թերությունները գրչի, վրձնի, մուրձի փոխարեն սրբագրում է թշնամու արնոտ սուրը:

Ինքն իրեն հարգող ժողովուրդը իր ինքնապաշտպանության հույսը դնում է նախ իր բազուկի, իր զենքի վրա:

Իր ուժերից զատ ամեն ինչի ապավինող ժողովուրդն արժանի չէ անկախ հայրենիք ունենալու, ազատ ապրելու:

Ահա՛ թե ինչու անկախության բարիքներից լիուլի օգտվելու իրավունքը ձեռք բերելու համար ժողովուրդները նախ հրամայողաբար ձեռք են բերում ինքնապաշտպանության բարդ արվեստը, որը պահանջում է լինել ուժեղ, էլի՛ ուժեղ և միշտ ուժեղ:

Եղի՛ր այնքան ուժեղ, խրատում է պատմությունը, որ թշնամիդ չհանդգնի հարձակվելու:

Զգացնել տուր թշնամուդ, որ ամեն վայրկյան պատրաստ ես պատերազմելու, և նա կհրաժարվի զենքի ուժով քեզ անհանգստացնելու մտքից - ահա՛ սկիզբն ու վախճանը քաղաքական իմաստության:

Ինքնապաշտպանություն - դա միակն է արվեստներից, որի

թերությունները գրչի, վրձնի, մուրձի փոխարեն սրբագրում է թշնամու արնոտ սուրը:

Ապահով չէ այն ժողովուրդը, որը կատարելապես չի տիրապետում այդ արվեստին:

«Մի գինվոր սպանում է Արքիմեդին»:

Ոչինչ չարժե բազմարվեստ ժողովուրդը, եթե նա անվարժ է, թույլ է այդ արվեստի մեջ:

Տխուր ապացույց ասածներիս - արևմտահայության մի մասի կրավորական ոչնչացումը:

Մի ժողովրդի անկախ կյանքի բարիքներից հարատևորեն օգտվելու համար անհրաժեշտ է երկու բան. առաջինը՝ ինքնահարգանք, երկրորդը՝ ռազմունակություն:

* * *

Մեր պատմության մեջ մի բան միշտ էլ ինձ ցավով և անոթով է լցրել: Դա մեր ժողովրդի մի մասի կրավորական նահատակությունն է: Հարյուր հազարավորները հեզաբար առաջնորդվել են դեպի ձորերն ու ծովափերը ոչնչացվելու:

Արգահատելի է կրավորաբար նահատակվող ժողովուրդը: Նա տուժում է և բարոյապես: Նա իր նկատմամբ առաջացնում է արգահատանք և ոչ հարգանք: Նրա համար գուցեև ցավեն, բայց նրան չեն զինակցի: Թույլերը զինակից չեն ունենում: Անբարեկամ են մնում այն ժողովուրդները, որոնց մեջ մեծ թիվ են կազմում անհայրենասերները, անմարտունակները, անարիները - տարրեր, որոնց վտանգի ժամանակ միշտ էլ վիճակվում է աճեցնելու կրավորական զոհերի թիվը:

* * *

Մի ժողովրդի բարոյաքաղաքական արժեքը մատնում է նրա ինքնապաշտպանությունը:

Նա այն է, ինչ որ են իր որդիները կռվում, կռվադաշտում:

Նրա մարտիկները գիտեն հեգնել մահը - նա ուժեղ է և արժանի հարգանքի:

Նա կարող է ժամանակավորապես պարտվել, տեղի տալ, բայց չի կորչի: Նրա բարեկամությունը կփնտրեն բոլորը, նրան կզինակցեն բոլորը:

Անփառունակ է նրա մարտիկների մահը - նա թույլ է, հարգանք չներշնչող, անբարեկամ, անզինակից և հաճախ՝ ողբերգորեն մենակ: Արիությունը, կայլայլի անմահ արտահայտությամբ, եղել և շարունակում է մնալ որպես «հավիտենական պարտականություն»: Այս բարձր հատկությունն է փրկում ազգերը ֆիզիկական և բարոյական անկումից: Արիությունը - այն արժեքն է, որով ժողովուրդները գնում են իրենց անկախությունը: Ազատ և անկախ հայրենիք ունենալու, ազատ և անկախ ապրելու իրավունքն է արիությունը:

* * *

Ամեն մի կռվից հետո պարզվում է հետևյալը՝ սպանված այսքան, վիրավոր այսքան, անհայտ կորած այսքան:

Անհայտ կորածները - դա վատասիրտ դասալիքներն են, թշնամու բարեկամները: Տարբերությունը սրանց և կրավորական զոհերի միջև այն է, որ սրանք մեռնում են միայն բարոյապես:

Ողբալի է այն ժողովուրդը, որն իր ինքնապաշտպանության կռիվներում կրավորաբար մեռածների - ֆիզիկապես, թե բարոյապես՝ մեծ թիվ է տալիս:

Խղձալի է նման ժողովուրդը, որի մեջ «անհայտ կորածները» վտանգի ժամանակ լեզեոն են կազմում:

Նման ժողովրդի ամեն մի պարտությունը դառնում է նրա վատերլոն, նրա վերջնական պարտությունը:

Դա կարող է մի օր անհայտանալ, կորչել, տալով իր տեղը զորավորին, ռազմունակին, արիին:

* * *

Եթե քաջ ես, ժողովուրդ, քեզ հետ են անգամ քո երկրին դեմ պատերազմական գործողություններ սկսած թշնամիներդ, քեզ հետ է նրանց համակրանքը: Ահա՛ ուժն ու արժեքը արիության, քաջության: Եթե քաջանուն ես, ժողովուրդ, քեզ հետ են շատերը, քեզ հետ են բոլորը:

«Մի օր մեզ պետք կգա», – մտածում են քաջ ժողովրդի հարևանները և, խախտելով իրենց չեզոքությունը, նետվում են կռվադաշտ նրա համար և նրա հետ կողք կողքի կռվելու թշնամու դեմ:

Չքանալու դատապարտված անարի ժողովրդի հետ ոչ ոք չի կապում իր ճակատագիրը: Ոչ ոք թույլերի անխուսափելի պարտությունը բաժանելու հիմարությունը չունի: Ոչ ոք իր զենքի պատիվը վտանգի չի դնում մարդասիրաբար:

Ժողովուրդները և սրանց կառավարությունները մարդասեր չեն և չեն լինում: Եվ ոչ ոք իրավունք չունի պահանջելու սրանից մեռնել մեռնողի հետ:

Ահա՛ թե ինչու ժողովուրդներն անկախ ապրելու համար պարտադրորեն նախ ցույց են տալիս, որ իրենց մեջ երկաթ կա, որ իրենց որդիները արիաբար մեռնել գիտեն, որ կրավորական զոհերը գերեզմանում, իսկ դասալիքները իրենց երկրում տեղ չունեն:

Աշխարհը ճանապարհ է տալիս ուժեղներին, որոնց առաջ խոչերն ու խոչընդոտները վերածվում են մարմարիոնե սանդուղքների դեպի առաջ ու վերև, դեպի հուսալի ապագան:

Լինենք ուժեղ:

X

ՂԵԿԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

Ռազմավարի հանձարը բխում է իր հոգու վեհությունից:

Ասել ենք, թե ժողովուրդները իրենք են դարբինը իրենց ճակատագրի: Ավելի ճիշտ պիտի լիներ, եթե ասեինք - մի ժողովրդի ճակատագրի դարբինը նրա մտավորականությունն է:

Հանձին իրենց ժողովուրդների, իրապես չափվում են սկզբունքային թե ուղղակի քախումների ժամանակ - մտավորականությունները, ժողովուրդների ղեկավար տարրերը:

Միևնույն ժողովուրդը, բանակը նայած իր ղեկավարներին, կարող է և հրաշագործություններ կատարել, և խայտառակորեն ծունկի գալ հակառակորդի առաջ:

Ուզում են ասել, թե մի բանակ, մի ժողովուրդ հոգեբանորեն այն է միայն, ինչ որ նրա հավաքական հոգու մեջ դրել են նրա ղեկավարները - դա այն է, ինչ որ իր ղեկավարներն են:

* * *

Ո՞վ է, սակայն, կատարյալ ղեկավարը:

Ո՛չ անշուշտ բոլոր սպաները, բոլոր «մեծերը», որոնք բանակի հետ շարժվում են դեպի կռվադաշտ:

Շատերը սպաներից այլ բան չեն, եթե ոչ մի զույգ ուսադիր, մի աստիճան, մի տիտղոս: Իսկական առաջնորդը շատ անգամ չի նշանակվում, նա երևան է գալիս, երբ նրա կարիքն է զգացվում, նա հայտնվում է վտանգի ժամանակ:

Մեկը կարող է աստիճանով գորավար լինել, բայց ոչ և առաջնորդ: Մի ուրիշը, կրելով պարզ հարյուրապետի ուսադիրները, կարող է կատարյալ առաջնորդ լինել:

Եթե չեն ծնվում, ապա դառնում են առաջնորդներ:

* * *

Նա հաճախ սրտի և գործողության մարդ է, քան մտքի:

Դա հակառակ նրանց, որոնք հաճախ լավագույն բանակները վերածում են հոտերի, գիտի հոտերը վերածել լավ բանակների:

Նա՝ առյուծների խումբը ղեկավարելու նշանակված ոչխարը թե այլ ոչխարների հոտը կառավարող առյուծը:

Նրա համար զինվորը, մարդը այն չէ, որ տեսնում ենք, մարմինը, թե մարդ նրա համար, այլ այն, որ կարող է լինել, այն, որ ընդունակ է լինելու մարդը, այն, ինչ որ ինքն է ուզում, որ լինի իր զինվորը, իր առաջնորդության հանձնված մարդը:

Նրա համար երեք բարձր ճշմարտություններ ունի ժողովրդական ինքնապաշտպանությունը - հոգեբանականը՝ պետք է լինել արի, բարոյականը՝ պետք է լինել անձնագրի, քաղաքականը՝ պետք է լինել ինքնահարգ:

Ահա՛ թե ինչու կատարյալ առաջնորդը նախ հոգեբանորեն վերստեղծում է իր բանակը, տալով նրան իր հոգին:

Դա ասել է միաժամանակ և դաստիարակ:

* * *

Եվ հոգեբան է նա:

Նա իր բանակի հոգու մոգական բանալին ունի: Նա գիտի, որ հավատ ներշնչել զինվորին կնշանակի տասնապատկել նրա ուժերը:

Քիչ անգամ է նա դիմում զինվորների բանականության, բայց միշտ էլ սրտին: Նա սիրտ է դնում իր ամեն մի խոսքի մեջ, ահա՛ թե ինչով եթե կտրեք նրա խոսքերը՝ նրանցից արյուն կկաթի: Նա գիտի, որ կռվի ժամանակ զինվորը ավելի բարոյական մենակությունից է վախենում, քան մահից, ահա՛ թե ինչով նա երևում է ամեն տեղ, հասնում ամենին, որպեսզի ոչ ոք - զինվոր, թե ղեկավար - իրեն մենակ չզգա, որ անխաթար պահի զորքերի ներքին բարոյական կապը, որ ամեն մեկին

զգայ տա, թե իր հետ են ամբողջ բանակը, ազգը, ցեղը և ինքը հաջողության Աստվածը: Նա գիտի և հետևյալը.

- Զինվորի համար կռվի ժամանակ դրոշակը, ազգը, հայրենի երկիրը և սրա սրբությունները խորհրդանշողը՝ դա իր առաջնորդն է. ահա՛ թե ինչով կատարյալ առաջնորդը միշտ էլ իր զորքերի հետ է, նրանց կողքին և նրանցից առաջ:

* * *

Թշնամիները - դեռ մարզադաշտում ու զորանոցում նա ներշնչում է իր զորքին - թշնամիները նման են շների, որքան որ վախեցար, այնքան կհարձակվեն:

Այսքան արհամարհոտ է նրա խոսքը:

Ո՞վ ասաց, որ միայն մենք, որ միայն մեր ազգն իրավունք չունի ապրելու, հառա՛ջ, ցույց տանք, որ ապրելու իրավունք և արժանիք ունենք,- այսպէս է նրա խոսքը կռվադաշտում:

Ամեն մի կռվի վրա նա նայում է որպէս «դրոշամարտի» վրա, որպէս դրոշի համար մղվող կռվի, և լարում իր և իր բանակի բովանդակ կարողությունները:

Ամեն մի արնոտ բախում նրա համար մի նոր քննություն է, ուր իր ժողովուրդը մի ավելորդ անգամ ևս պիտի ապացուցի, թե արևի տակ տեղն իր ունենալու իրավունքն ունի:

Նա ասում է.

- Իր հողի վրա պարտվելը կրկնակի և աններելի պարտություն է: Իր երկրի սահմաններում պարտվող ժողովուրդն իրավունք չունի խոսելու անկախ հայրենիքի մասին:

Իր հողի վրա կռվող, ինքնապաշտպանվող ժողովրդի հետ են իր մեծ մեռելները - մի ուժ, որի առաջ անգոր են բոլոր տեսակի ուժերը:

Նրա հետ է իր երկրի արևը, որի առաջ թշնամին «ձյունե մեծություն է միայն»:

Նրա սիրտը լցնում է իր դաշտերի շունչը, իր լեռների սեգությունը:

Նրան օրհնում է հայրենի երկինքը:

Հաղթություն - աղոթում են կանայք ու կույսերը նրա համար:

Հաղթություն - երգում են մանուկները:

Հաղթություն - դողանջում են զանգերը:

Բոլորը և ամեն ինչ կանչում է, ասում՝ «Քեզ հետ ենք, հանաջ»: Ամեն ինչ և բոլորը կանչում և հրամայում են նրան՝ «Հաղթիր մեզ համար»:

Եվ հաղթում է նա:

Այսպես, և գաղափարապաշտ է կատարյալ ղեկավարը:

* * *

Նա իր առաջնորդն ունի, որը, սակայն, ոչ աստիճանով իրենից բարձր զինվորական է և ոչ էլ երկրի իշխանությունը:

Աներևույթ է, բարոյական է նրան առաջնորդող ուժը:

Կառավարություն, բարձր հրամանատարություն, ձևական օրենք. այդ բոլորը շատ քիչ բան կարող են տալ նրան: Դիմադրություն - հնարավորության սահմաններում հաղթություն - եթե ձեզ տրված են նյութական գերադաս ուժեր: Այսքան համեստ են ձևական իշխանության և օրենքի պահանջները:

Կա ավելին:

Կառավարությունը, բարձր իշխանությունը, օրենսդիրը կարդարացնեն ձեր պարտությունը, եթե կարողանաք ձևականորեն արդարացնել ձեր հանցավոր քայլը:

Չէ՞ որ միշտ էլ «երկու բերանով» կարելի է «ապացուցել», որ պարտության օրը հացը ժամանակին չհասավ, թշնամին թվական գերազանցություն ուներ, մեր նահանջի ճանապարհը վտանգվելու վրա էր և այլն:

Եվ հասկանալի է դա:

Կառավարություն, բարձր հրամանատարություն, դատավորներ - սովորական մարդիկ են սրանք, որ վաղը միևնույն դրության մեջ կարող են ընկնել և իրենք:

Ահա՛, թե ինչու սրանցով և սրանց հրահանգներով առաջնորդվող ռազմավարը, եթե գերադաս ուժեր չունի, կարող է երբեմն դիպվածով մասնակի հաջողություն ունենալ, սակայն երբեք բախտ չի ունենա հաղորդագրելու ռազմադաշտերից՝ «Եկա, տեսա, հաղթեցի»:

Ահա՛ թե ինչու կատարյալ ղեկավարը, երկրի ձևական իշխանությունից զատ, միշտ էլ ունի նաև մի այլ իշխանություն՝ իր ժողովրդի մեծ մեռելների բարոյական իշխանությունը, որը հարյուրապատկելով նրա ուժերը, հարյուրապատիկ պահանջկոտ է և աններող:

* * *

Նրա համար միշտ էլ ճիշտ է հետևյալը. մի բանակ, որն իր մեջ հաղթել է մահվան վախը, անպարտելի է և ամենակարող:

Նա գիտի այդ ձշմարտությունը, ասել է՝ գիտի և հաղթելու գաղտնիքը:

Թշնամուց ավելի վտանգավոր է համարում իր բանակի շարքերում եղած վախկոտներին:

Վախը - դա միայն «սրտի հիմարություն» կամ «ջղերի խաղ» չէ: Դա անհնքնակարողությունն է, անվստահությունը դեպի իր և իր բանակի կարողությունները, դա հակառակորդի գերազանցության սպանիչ գիտակցությունն է:

Ահա՛ թե ինչու վախկոտի համար միշտ էլ ուժեղ է թշնամին, անգամ այն ժամանակ, երբ իր դեմ կռվողը իրենից թույլ է բոլոր տեսակետներից:

Վախկոտներն են արիացնում, ուժեղացնում թշնամուն: Սրանք են հեշտացնում թշնամու գործը: Սրանց երեսից են կորչում հայրենիքները:

Սրանք են իրական թշնամին:

Կռիվ նախ սրանց դեմ:

Այսպես է հասկանում նա բանակի հոգեբանությունը:

* * *

Նա գիտի, որ չկա զինվոր, անգամ ամենաանարին, որն ընդունակ չլիներ կարող առաջնորդի ազդեցության տակ հերոսին վայել գործեր կատարելու:

Նա գիտի, որ չկա մարդ, որ ընդունակ չլիներ հոգեկան խոր հուզումների, խանդավառության, ինքնամոռացության - հոգեկան վիճակներ, երբ մարդու մեջ մեռնելու աստիճան թուլանում են կենդանական բնագոյն ու վախը:

Եվ որովհետև համոզելու, ցնցելու, ներշնչելու արվեստն ունի, ահա, օրեր անց, նրա բանակը ծփում է վտանգն արհամարհող, մահն անգիտացող ռազմաշունչ տրամադրությամբ:

Նա հաղթել է այլևս, հաղթել իր բանակի անինքնակարողությանը, վախին:

Այժմ կարող է երևալ թշնամին. նա պատրաստ է:

* * *

Նա ռազմարվեստագետ է, և ոչ զինվորական արհեստավոր:

Նրա համար կռիվը արվեստագիտական ստեղծագործություն է և ոչ արհեստ: Իր ռազմավարությունը նա մշակում է պատերազմի էության մասին իր ըմբռնումի և իր երկրի տեղադրական պայմանների համաձայն: Եվ ոչ մի «զմուսված կանոն» ու ոչ մի մեռյալ շաբլոն: Վճռականություն և տարերայնություն - ահա՛ նրա ծարավ կռիվը: Գայլը խեղդել բնի մեջ - երբ հարձակվում է: Որևէ համառ կետի վրա ուժաթափել թշնամուն և ապա անցնել հարձակողականի - ահա՛ նրա պաշտպանողականը: Ոչինչ չի անհանգստացնում նրան իր երկրում:

Ցո՛ւրտ է, ավելի լավ, թո՛ւյլ է թշնամին - հարձակվիր: Անձրևն՝ է, ավելի լավ, թո՛ւյլ է թշնամին - առաջացիր: Բո՛ւք է, մառախուղ - ուրախացիր որպես գայլը, և առա՛ջ: Իսկ երբ իջավ յոթնիցս օրհնված գիշերը - ցնձա՛, դու արդեն հաղթել ես: Դու չես կարող չհաղթել, որովհետև կռիվը տարվում է քո նվիրա-

կան հողի վրա, քո երկրի սահմաններում, ուր ամեն ինչ քեզ հետ է, ուր ամեն ոք և ամեն ինչ կանչում են՝ «քեզ հետ ենք, առաջ»:

* * *

Վերջապես, նա ընկերն է իր գինվորի: Զորքը, եթե ոչ առաջին, ամենաուշը երկրորդ օրը բնագդաբար ձանաչում է իր առաջնորդներին: Նա շատ շուտ է տարբերում «մեծ»-ը «փքված»-ից: Նա հարգում է գիտակցական կարգապահությունը, բայց չի սիրում պաղ և անհոգի պաշտոնականությունը: Նա ուզում է, որ իր առաջնորդը լինի ավելի սրտի մարդ, և, ամենագլխավորը, նաև գինվոր: Եվ այդպիսին է կատարյալ առաջնորդը, նրան պաշտում են, բայց չեն վախենում նրանից և պիտի չվախենան:

Անբարոյացուցիչ է վախը: Կեղծ է այն ամենը, որ հիմնված է վախի վրա - կրոն, բարոյականություն, կարգապահություն և այլն:

Նա «ներքին պահակն է» իր բանակի, նրա կենդանի խիղճը՝ միշտ արթուն ու հսկող:

Երևաց նա և ահա բոլորը թափվեցին նրա շուրջը - և այլևս ոչ ոք չի հոգնած, սոված, դառնացած: Կառավարելու մի հատիկ միջոց ունի նա. խոսքը՝ խիստ, բայց ընկերական, խոսքը երբեմն որպես սանձ և միշտ էլ որպես խթան: Նա կառավարում է անձամբ, արհամարհելով ձանապարհը մատով ցույց տվող ղեկավարներին: Ներշնչված պատմությունից, նա իր գինվորներին և ղեկավար տարրերին փոխանցում է իր ապրումներն ու գաղափարները: Խիստ է, բայց ոչ կոպիտ: Հպարտ է, բայց ոչ փառասեր: Պարզ է, չարքաշ, անշահասեր: Հաննիբալին հաղթող, Հռոմի կոնսուլներից հանիրավի աքսորված Սքարպիոնը թե նա, որ, մեռնելով աղքատության մեջ, կտակում է գրել իր գերեզմանաքար վրա. «Ապերախտ հայրենիք, դու տեր պիտի չլինես իմ ոսկորներին»:

Նա Հելլադայի մեծ ռազմավարներից Ֆոկիոնն է, որը, հանիրավի մահվան դատապարտված, թույնը խմելուց առաջ ասում է որդուն. «Հանձնարարում եմ քեզ ծառայել հայրենիքիդ սրտանց և հավատարմորեն, և, ամենագլխավորը՝ մոռանալ, որ իմ ծառայության համար նա ինձ վարձատրեց մահվամբ»:

Այսպես է կատարյալ ղեկավարը: Նա միաժամանակ և դաստիարակն է, և ռազմարվեստագետը, և կախարհը, և ընկերը - նա Աստվածն է իր բանակի:

XI

ԲԱՐՈՅԱՇՈՒՆՉ ՄԹՆՈԼՈՐՏ

Ազգերին, որպես իրենց ստվերը, հետևում է իրենց արժանի բախտը:

Իր ճակատագրի դարբինն է ամեն մի ժողովուրդ: Վաղ թե ուշ, նա դառնում է այն, ինչ որ ուզում է լինել այսօր:

Այսօրվա նրա իդեալը - դա միաժամանակ և մարգարեացումն է, և խոստումն այն բանի, ինչ որ վերջ ի վերջո պիտի դառնա նա:

Անհատ, խմբակցություն, ժողովուրդ-հոգեբանորեն այլ բան չեն այդ բոլորը, քան իրենց իդեալի ստեղծագործությունը:

Մարդկային բոլոր ցեղերը բոլոր ժամանակներում ունեցել են մի որոշ իդեալ - որպես մի յուրատեսակ ոգի, որը, իմաստ և վեհություն հաղորդելով նրանց կյանքին, փրկել է նրանց բարոյական փտությունից:

* * *

Չկա՛ ավելի զարհուրելի բան, քան աննպատակ գոյությունը: Հանցանք է դա, մահացու հանցանք:

Նպատակն է թելադրում գերագույն պարտականություններ,

Նա պահանջում է ճիգեր ու զոհողություններ, որոնց մեջ կոփվում են անհատի և ժողովրդի լավագույն առաքինությունները, որոնց կատարողը, Աբիլեսի նիզակի նման, բուժում է իր հասցրած վերքերը:

Նպատակն է բարոյապես շարժում անհատների ու ժողովուրդներին: Նա փրկում է մահացու ճահճացումից և բարոյական անկումից:

Անհատի և ազգի գոյության արևն է նպատակը: Նա լուսավորում է և ջերմացնում մեր անցնելիք ճանապարհը: Նա համախմբում է մեր ուժերը, լարում մեր կամքը և անդիմադրելիորեն քաշում մեզ դեպի իրեն, դեպի հաղթանակ:

Դժվարին, բայց թագավորական է իդեալի ճանապարհը: Նրա ծայրին դեպ իդեալի հեղեղ առաջացող ժողովրդին թագն է սպասում: Նրա ճանապարհով անցնողը դառնում է թագավոր-ժողովուրդ:

* * *

Գերագույն նպատակ ունի և մեր ժողովուրդը՝ միացյալ և անկախ հայրենիք:

Բայց շնորհիվ տիրող հասկացությունների, տեսակետների, ձգտումների քաոսի և սրա առաջացրած առօրեական աննպաստ հոգեբանության, նրա մի մասի մեջ սկսել է գունատվել այդ նպատակը: Նրա մեջ թուլանալ է սկսել ձգտումը դեպի նպատակը: Եվ նա, որ գոյության կոփում չկորչելու համար հրամայողաբար պիտի լիներ անխորտակելի ժայռ, իր աննպատակ գոյությամբ պիտի դառնա փոշե բլուր:

* * *

Խոզերն ու նյութապաշտները չեն սիրում կտրել իրենց հայացքը ցեխից:

Մենք, որ նյութակրոն խոզության մեջ անհատի և ժողովրդի

բարոյական անձնասպանություն ենք տեսնում, ավելի հաճախ նայենք վերև և հեռուն:

Մարքսից գերադասենք Կարլը, Հեգելից՝ Էմերսոնը:

Լինենք գաղափարապաշտ:

Նյութապաշտության առջևից ընթանում է զգվելի ֆիլիստերականությունը, իսկ այդ վերջինը նախապատրաստում է բարոյական անկումը անհատի, ազգի:

* * *

Փրկարար դեր պիտի կատարեին մեր թերթերն ու գրողները, եթե իրենց ընթերցողներին հաճախ հնարավորություն ընձեռեին մոռացության տալու անփառունակ և տխուր ներկան և ապրելու անցյալի փառքերով ու ապագայի հույսերով:

Հոգեպես մանրանում և ճահճանում են միայն ներկայով կլանված հասարակությունները: Կես կյանքով են ապրում այն ժողովուրդները, որոնք - հեռու անցյալի և ապագայի ազդեցություններից-իրենց կյանքին չեն խառնում իրենց անցյալի փառքերն ու ապագայի հույսերը: Այդպիսիները վտանգում են իրենց ապագան, փորում իրենց սեփական գերեզմանը:

Կա բարոյական մթնոլորտը, ուր, ինչպես և մեզ շրջապատող մթնոլորտում, տեղի են ունենում մակընթացություններ ու տեղատվություններ մտքերի, գաղափարների, զգացումների, որոնք շնչում է մարդս, յուրացնում և փոխանցում իր նմաններին:

Վսեմ ու ազնիվ գաղափարներով լցնենք այդ մթնոլորտը, գաղափարներ, որոնք սրբեին, մաքրեին մեր կյանքը, արի և առաքինի դարձնեին մեզ, մեծ և փառահեղ գործերի մղեին մեզ:

Գաղափարներ, որոնք հակաթույն լինեին բոլոր տեսակի անբարոյացուցիչ և քայքայեցուցիչ ազդեցությունների դեմ:

Գաղափարներ, որոնք փրկել ու փրկում են անհատներն ու ժողովուրդները բարոյական նեխությունից:

XII

ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

*«Տվե՛ք ինձ դաստիարակությունը, և
ես կփոխեմ եվրոպացու դեմքը»:*

ԼԱՅԲՆԻՑ

«Դաստիարակությունը կարող է մեզ տալ անհրաժեշտ հատկություններն այն ազգերի, որոնք չեն ուզում մեռնել»:

Այո՛, դաստիարակությունը, բայց ո՛չ այն, որն այսօր տրվում է մեր մատաղ սերնդին:

Ամեն ինչից մի քիչ, առանց որևէ գերհշխող գաղափարի:

Մի՛ քիչ հայերեն, մի քիչ տեղական լեզու և սովորական առարկաներ - այդ է գաղութային դպրոցի տվածը:

Կուսակցամիջյան անվերջ պայքար և ժխտական քննադատություն - ահա՛ մեր մամուլի դաստիարակչական գործը:

Անհատապաշտական ճովողություններ - սրանից, կարծեմ, ավելի բան, թե մեր օրվա գրականությունը:

Չկա, պակասում է բոլորին - դպրոցին, մամուլին, գրողին - այն աստվածաշունչ զգացումը, որն իր մեջ խտացնում է մարդկային բոլոր բարձր հատկությունները:

Չկա բարձր հայրենասիրությունը, հայրենապաշտությունը չկա...

* * *

Հայրենապաշտական դաստիարակություն - ահա՛ մեր փրկության խարիսխը:

Ահա՛ թե ինչու հայրենասիրության, թե՛ հայրենապաշտության- մարդկային առաքինությունների այդ աստվածային մոր - համար պետք է ջահ բարձրացնել մեր հոգիների մեջ, մեր դպրոցներում, մեր ընտանեկան հարկի տակ, մեր գաղթակա-

նական վրանների տակ, ամեն տեղ, ուր կապրի, կշնչի հայ մարդը:

Ահա՛ թե ինչու պետք է երես դարձնել այն բոլոր վարդապետություններից, որոնք հաշտ չեն հայրենասիրության հետ:

Եվ ահա՛, թե ինչու պետք է կեղծ ու մոլար հայտարարել բոլոր կրոնները, բարոյականները, սկզբունքները, որոնք չեն դարբնում կուռ կամքեր, ուժեղ նկարագիրներ, արիներ, որոնց չգոյությունը ազգերին հաճախ է ստիպում դիմելու իրենց թշնամիների մեծահոգության:

* * *

«Այն օրը, – մի տեղ ասում է պատմաբան Միշելեն, – երբ Ֆրանսիան կհավաքի իր որդիներին իր շուրջը և նրանց կդասավանդի Ֆրանսիան, որպես դավանություն և կրոն, այն օրը նա վերստին իրեն կզգա կենսունակ և հաստատ, ինչպես երկրագունդը»:

Այո՛, հայրենիքը՝ ընդհանուր աստվածություն, հայրենասիրությունը՝ կրոն:

Հայրենասիրությունը – միայն ոչ որպես գեղեցիկ խոսք, այլ զգացում և գիտակցություն, ոչ որպես շրթունքի սեր, կամ իդեազուրկ խուժանավարի բարոյական մերկությունը ծածկող գեղեցիկ պատմուճան, այլ պաշտամունք, կրոն:

Միայն այսպես, միայն այսպիսով մեր ժողովուրդը կարող կլինի հեզնել ժամանակն ու իր վտանգները:

Բարոյական մեծություններով և փառքի գործերով հարուստ է մեր պատմությունը:

Նա ունի փառահեղ էջեր՝ մեր Ոսկեդարը:

Եղիշեի և իր անմահ ժամանակակիցների դարը հերիք պիտի լիներ, եթե գունատված չլիներ մեր հիշողության մեջ – մեր ժողովրդի սրտի մեջ վառ պահելու հայրենասիրության բոցը:

Ավարայրը կմնա մարդկային պատմության ամենավեհափառ գործերից մեկը:

Իր հաղթական նահատակների աստվածային խիզախումներով ու դյուցազնական խոյանքներով նա ավելի վեհ է ու գեղեցիկ, քան մեր դարի ամենամեծ ճակատամարտերը:

* * *

Անմահ էջեր ունի և մեր նորագույն պատմությունը:

Նոր և հերոսական Ավարայրներ շատ և անմահ մեռելների մի ամբողջ պլեադա - նահատակներ, մեծ իրենց գործերով, հրահանգիչ իրենց բարձր նկարագրով:

Կա՛, կա՛ այդ բոլորը, կա՛ այն, որն իրավունք է տալիս մարդկային մի զանգվածի ազգ կոչվելու:

Բայց, չկա, ավանդ, այդ բոլորի պաշտամունքը մեր հավաքական հոգու մեջ: Եվ միայն հայրենապաշտական դաստիարակությունն է, որ ուժեղ և անմեռ պիտի դարձնի մեր ժողովուրդը:

«Ցեղի հոգին միակ ուժն է, որի առաջ անգոր են բոլոր ուժերը»:

Դաստիարակենք մեր սերունդները հայրենապաշտորեն ու ցեղորեն արևի տակ մեր տեղը չկորցնելու համար:

* * *

Այն պիտի չլինի մեր դպրոցը, ինչ որ է այսօր:

Շեշտված նպատակը, ջերմությունը, հոգին է պակասում մեր արդի դպրոցին:

Նա չէ, բայց պիտի լինի հայրենագիտության ամբիոն, տաճար:

Դեռ այնտեղ հայ մանուկը պիտի ճանաչի և սովորի սիրել հայրենի ժողովուրդն ու երկիրը:

Նա է, որ հայ մանուկի հոգու մեջ պիտի քամի մեր պատմության բովանդակ գեղեցկությունն ու վեհությունը:

* * *

Բավական չեն մութ և շփոթ տեղեկությունները հայրենի երկրի և ժողովրդի մասին:

Անպետք են այն դասագրքերը, ցամաք և անհոգի, որոնց մեջ հայրենիքի մասին խոսվում է ճիշտ այնպես, ինչպես նկարագրվում է Սահարայի անապատը կամ մի հեռավոր կղզի:

Կրոնական երկյուղածությամբ և անսահման քաղցրությամբ պիտի դասավանդվի հայրենագիտությունը:

Սրտի և մտքի կրակով պիտի խոսվի հայրենի երկրի մասին՝ հրահրելու վերջինի պաշտամունքը մանկական հոգիների մեջ:

Փաստերի հետ և խորհրդածություններ, որոնք հարստացնելով հիշողությունը, բեղմնավորեին նաև միտքը, ջերմացնեին նաև սրտերը:

* * *

«Կգա ժամանակ,- ասում է մեր դարի իմաստասերներից մեկը,- որ ամեն բանից առաջ կմտածեն դաստիարակության մասին»:

Մի մեծ քայլ անենք դեպի այդ ժամանակը:

Ընդունենք, որ նա եկել է - այո՛, նա եկել է արդեն մեզ համար - և ամեն բանից առաջ մտածենք հայրենապաշտական փրկարար դաստիարակության մասին:

Նման դաստիարակությամբ պատրաստենք մեր ապահով ապագան:

Եվ չմոռանանք, որ դպրոցն ու մամուլը փաստերից ավելի բարձր գաղափարներ պիտի տան:

Չմոռանանք, որ նյութապաշտությունը թույն է մեզ նման փոքր ժողովրդի համար:

Ասենք և մի այլ ճշմարտություն - ով հայրենապաշտ, ով գաղափարապաշտ երիտասարդություն անի, նա էլ ապագա ունի:

Փրկությունը սրա մեջ է կամ և ոչ մի բանի, չմոռանանք և այդ:

ԲԱՅ ՆԱՄԱԿՆԵՐ ՀԱՅ ՄՏԱՎՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆԸ*

*Քննադատել - հոգեպես փառապել է նշանակում:
Մեղքերն են ասում և ո՛չ մեղավորը:*

Բուլղարական առած

* Գրքույկով փապագրվել է Բեյրութում, 1929 թ.:

Ա

Վերջին տասնամյակի դեպքերը - թրքահայոց կոտորածը, Հայաստանի ստեղծվելը, նրա կորուստը, ռուս-տաճկական նոր սահմանագծումը, սրա հետևանքով Մերձավոր Արևելքում մեզ համար առաջ եկած ծանր պայմանները, հայրենագուրկ հայության տագնապի վիճակն արևմտյան գաղութներում և այլն-մեզ դրին նոր իրողությունների առաջ:

Ցնցվեց մեր կյանքն իր էական բոլոր կողմերով: Հսկայական փոփոխություններ առաջ եկան, ուշագրավ երևույթներ: Եվ հանրածանոթ իրողություն է, որ այս դեպքերը զարգացան բոլորովին հակառակ մեր տրամադրության արտաքին իրողությունների թելադրությամբ: Մենք անզոր եղանք ուղղություն տալ նրանց: Այս նշանակում է, թե ներքուստ մենք պատրաստ չէինք դեպքերի իմաստը հասկանալու, զանոնք մեր քաղաքական ձգտումներին համընթաց դարձնելու:

Մենք ունեինք հոգեբանական սարսափելի թերի, և բնական է, որ հետևանքը այլ բան չէր կարող լինել, եթե ոչ այսօրվա անմխիթար կացությունը:

Սակայն կացությունը առանձնապես ողբերգական բնույթ է ստանում այն պատճառով, որ մինչ մի կողմից աղետներից ու փորձություններից հետո պատմության բերումով մեր ժողովուրդը հասունանում է, նրա մեջ անկախության գաղափարը ժողովրդականանալով դառնում է հոգեբանություն, մյուս կողմից՝ նա տկարացել է, փոքրացել և Արևելքի պայմաններում մի ինքնուրույն պետություն ստեղծելու համար - թվական ուժի տեսակետից - դարձել է խնդրական:

Բնական է, որ հայոց պետության կորիզը պիտի կազմե Խորհրդային Հայաստանը իր 28000 քառ. կիլոմետր տարածությամբ և մոտ մի միլիոն բնակչությամբ: Չլինեին մահմեդական Արևելքի յուրահատուկ պայմանները և իսլամ ժողովրդի փոխհարաբերությունները, դարերի արյունոտ իրողություններով հոգեբանություն դարձած անհանդուրժողությունը, թուրք-

թաթար ժողովուրդների քաղաքական ձգտումները, գուցե անկարելի չլիներ Խորհրդային Հայաստանի աստիճանական զարգացումը և ավելորդ մեր մտահոգությունը:

Սակայն մի ակնարկ քարտեզի վրա կբավի հասկանալու այն, թե ինչ է սպասում մեզ:

Այդ փոքրիկ Հայաստանի ռազմագիտական բոլոր կարևոր կետերը խլված են: Նա պաշարված է մեր դարավոր թշնամու կողմից: Այդ պաշարումը դրված է այնպիսի հաշիվներու վրա, որոնք մի ակնհայտ իմաստ ունեն՝ հարմար պարագային նվազագույն զոհողություններով և ամենակարճ ժամանակամիջոցում բնաջնջել հայությունը:

Հայաստանը խոցելի է մի շարք տարբեր կետերից, ընդամենը մի քանի ժամվա ընթացքում այդ կետերով Թուրքիան կարող է կտրել, իրարից բաժանել հայկական գավառակները և միանալ Ադրբեջանին:

Թշնամին ունի մեզ բնաջնջելու վճիռ, մենք չունենք ինքնապաշտպանության ծրագիր և ինքնապաշտպանունակ զենք:

Սակայն տարիներն անցնում են և ոչ մի փորձ այդ ուղղությամբ:

Մի չափազանց ուշագրավ և ցավալի պարագա է սա: Այդ նշանակում է, թե մեր ժողովուրդը ոչ միայն պատերազմի և խաղաղության մասին սխալ ըմբռնում ունի, այլև անուղղելի է իր անփութության մեջ՝ դեպի սեփական գոյությունը, զուրկ խրատվելու և հրահանգվելու ընդունակությունից, անկարող ըմբռնելու մի տարրական ճշմարտություն, թե՛ խաղաղապաշտ և անարի ժողովուրդները պատերազմից անհամեմատորեն ավելի են տուժում:

Բարոյա-նյութական առաջընթաց - ասել է՝ ներուժ ինքնապաշտպանության: Առաջընթացի հրամայականն է ինքնապաշտպանությունը: Այլևս ոչ ոք չի հավատում- մեր ժողովրդից զատ - չի կարելի կանգնեցնել առաջընթացի հաղթական կառքը գետինը փռված պարտվածների և թույլերի հառաչանքներով:

Այլևս ոչ ոքի համար գաղտնիք չի, թե պետությունները բնական հակառակորդներ են, որոնցից ամեն մեկը ձգտում է տարածվել, ուժեղանալ, շահել իր հարևանների հաշվին: Հարձակվում է, ով իրեն ուժեղ և պատրաստ է զգում հարձակվելու՝ լավագույն պաշտպանողականը համարելով նախահարձակողականը:

Հարձակվում է նա, ով իր դիմացը թուլություն է տեսնում: Ամեն մի ժողովուրդ, երկաթե անհրաժեշտությունից մղված, նախապատրաստվում է, անում այն, ինչ որ անում են բոլորը:

Թույլը սարսափում է՝ չլինի թե կուլ գնա ուժեղին, իսկ ուժեղը արթուն հսկում է, որ իր հակառակորդը չգերազանցի իրեն:

Եվ խաղաղապաշտ ու անարի ժողովուրդները տկարանում են և դառնում որսը նրանց, որոնց ուժը աճում է և ծավալվում անդիմադրելիորեն:

Հասկանանք և հետևյալը.

Պայմանագրերն ապրում են այնքան ժամանակ, որքան ապրում են նրանց ծնունդ տվող պայմանները: Թրքո-բուլղարիկյան պայմանագրին կարող են ապավինել միայն նրանք, որոնց սոցիալությունը ներելի չէ մեր դարում:

- Հանուն խաղաղության չեն կնքում պայմանագրերը, այլ հանուն պետության օրվա կենսական շահերի:

Պետությունները հաշվի են առնում միջազգային իրավունքը և հարգում իրենց ստորագրած պայմանագրերը, քանի դեռ շահում են գոյություն ունեցող դրությունից, սակայն հենց որ մի այլ դրություն, հենց որ մի ուրիշի թղթե բարեկամությունը իրենց ավելի շահավետ թվաց, նրանք թքում են պայմանագրերի վրա, լքում իրենց նախկին զինակիցներին և սպառնում աշխարհի խաղաղության:

Այս է իրերի առարկայական դրությունը, այս է իրական աշխարհը և ոչ այն, որի սխալ և խաբուսիկ պատկերացումով օրորվել և օրորվում է մեր զգացմունքային ազգը:

Բ

Մի աշխատասեր և նյութական ապագայի համար այնքան ձիրքերով օժտված ժողովուրդ, որ նյութական բարիքներ կուտակել և անբարել գիտի տարվա բոլոր եղանակների համար, որ ծիծաղելի կհամարի, եթե մեկը անռանը միայն արևի գեղեցկությամբ հիանա և չմտածի ձմռան մասին - զարմանալիորեն իդեալիստ է դեպի խաղաղությունը, աղոթում է նրա արևին և բնավ չի հավատում, թե պատերազմի ձմեռ կա:

Սակայն պատերազմը գալիս է հակառակ մեր ցանկության, որովհետև հակամարտության օրենքն է կառավարում աշխարհը:

Այս ճշմարտությունը չի ուզում հասկանալ մեր ժողովուրդը - դրա համար էլ խաղաղ տարիների քրտնաջան աշխատանքով կուտակած բարիքները պատերազմի օրերին տալիս է թշնամուն, իսկ ինքն իբրև մուրացկան ծանրանում է օտարների վրա:

Մենք կուզեինք, որ մեր ժողովուրդը ևս վերջապես ըմբռներ, թե խաղաղությունը ոչ թե հավերժական չէ, այլ ժամանակավոր զինադադար միայն:

Խաղաղությունը նույնիսկ նորմալ վիճակ չէ, խաղաղությունն չկա մեր երկրագնդի վրա, չի կարող լինել և մարդկային պատմության մեջ:

Պատերազմը ժողովուրդների կյանքում անխուսափելի պահ է - դա չի մղվում սոսկ գիտակցական հաշիվների համար, դա մեկն է մարդկային հեղաշրջման (էվոլյուցիա) ամենաբուռն արտահայտություններից: Պատերազմը բնագդ է,- այդ է պատճառը, որ մարդիկ պատերազմում են համարյա ակամայից, դեմ գալով գիտակցության պահանջներին, բարոյական օրենքներին, և հետևանքներին գիտակցաբար անդրադառնում հաշվեհարդարից, հաղթությունից կամ պարտությունից հետո:

Խաղաղությունը օրվա մարդկության համար ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ հոգնածություն:

Պարտված է այն ժողովուրդը, որը շուտ է հոգնում:

Պատերազմի է ձգտում նա, որ կազդուրված է:

Պատերազմը կազդուրվածի, առողջի ցանկությունն է, ինչպես որ խաղաղությունը թույլի բաղձանքն է, հոգնածի երազը:

Անշուշտ, խաղաղությունը հոգնած ժողովուրդների համար բարիք կլիներ, եթե պատերազմից հաղթական դուրս եկածները խաղաղությունը չարաշահել չիմանային:

Խաղաղության չարաշահումն ավելի է աղետավոր պարտված ժողովրդի համար, քան նույնիսկ պատերազմը:

Պատմության մեջ քիչ են կոտորածային ոչնչացումների դեպքերը, մինչ հսկայական ժողովուրդներ աննպաստ խաղաղության մեջ, առանց արյունոտ հարվածների, անհետացել են դանդաղորեն:

Դանդաղ ոչնչացումի մի խաղաղություն է մեզ համար, ինչ այսօր իշխում է Մերձավոր Արևելքում:

Թշնամին հսկում է ոչ միայն գերեզմանացած Թրքահայաստանի, այլև Խորհրդային Հայաստանի խաղաղության վրա: Ամեն րոպե նա կարող է խանգարել այդ խաղաղությունը և եթե մինչև այժմ չփորձեց խանգարել - դա նշանակում է, թե այդպես ավելի նպաստավոր է իր քաղաքական նպատակների համար:

Բացի այդ՝ դժբախտ պարագան, կան հոգեբանական և այլ կարգի պատճառներ, որոնք մեզ ավելի հոռետես են դարձրել դեպի մեր ժողովրդի ապագան:

Նախ չափազանց նեղ և աղքատ է ներկա Հայաստանը:

Ինքնախաբեություն է հուսալ, թե կովկասյան յուրահատուկ պայմաններում, օտար ազդեցության ներքո, շրջապատված թշնամի ժողովուրդներով, հայությունը կուլտուրա-տնտեսապես բարգավաճի, քաղաքական ուժ դառնա, պետություն ստեղծի:

Ներկա Հայաստանը կազմում է հազիվ 1/12-ը մեր պատմական հայրենիքի: Դա հայրենիք չէ, այլ հայրենի անկյուն:

Այժմ իր սահմաններում նա չի կարող տեղ տալ ի սփյուռս աշխարհի ցաք ու ցրիվ եղած հայրենագուրկ հայության գաղու-

թահայության, որի թափառիկ վիճակն աղետավոր է երկու տեսակետից. նախ որ նա ենթակա է ստույգ կորստյան, օրինակ՝ Թուրքիայում կոտորածի, այլ վայրերում՝ խաղաղ բնաջնջումի, ձուլումի:

Հայրենի անկյուն և թափառական ժողովուրդ: Մի ճակատագիր, որ երկնտության և տատանումի է մատնել մեր ժողովուրդը, այսինքն՝ ազգային հոռետեսության: Իսկ վայ այն ժողովրդին, որ վարակված է այս հիվանդությամբ, այդպիսին կանգնած է գերեզմանի ափին:

Չսարսափենք, բայց և առանց սին պատրանքների և ավելորդ նախապաշարումների ընդունենք այդ դառնադառն ճշմարտությունը - մեր ապագան վտանգված է:

Գ

Անհմաստ կլիներ այս ճշմարտությունն ընդունել, եթե դա մեզ միայն սարսափի պիտի մատնի և ո՛չ ցնցի:

Ցնցումները ժողովուրդների կյանքում փրկության լծակներ են: Անբարոյական է և կորած մի ժողովուրդ, եթե գոյությունն ապահովելու համար անընդունակ է խոր ցնցումների:

Հոգեկան ցնցումների ընդունակ ժողովուրդները միայն կարող են վերանորոգվել: Աղետավոր չէ կորուստներ ունենալը, աղետավոր է զուր կորուստներ ունենալը, այսինքն՝ անցյալի դեպքերից խրատվել, փորձվել, սթափվել չիմանալը, պարզ՝ աղետավոր է վերագնահատումների անընդունակ լինելը:

Առանց վերագնահատումի անհմաստ է որոնումը, իսկ առանց որոնումների ոչ թե միայն ժողովուրդների միտքն է մեռնում, այլ և հենց իրենք ժողովուրդները:

Վերագնահատումի պիտի ենթարկենք ոչ միայն դեպքերի առարկայական բնույթը, այլ մանավանդ մեր հոգևոր կյանքի ենթակայական տարրերը:

Պիտի որոնենք, փնտրենք, գտնենք մեր դժբախտության իրական պատճառները, ճանաչենք մեր իսկական վերքերը,

ախտորոշանքի պիտի ենթարկենք մեր ժողովրդի հոգին, որից հետո միայն խոսք կարող է լինել բուժումի մասին:

Իսկապես, ինչո՞վ պարտվեց և բարեկամներից լքվեց հայ ժողովուրդը:

Ո՞վ է մեղավոր, երկրի աշխարհագրական դիրքը, քրիստոնեական Եվրոպան, մահմեդական Ասիան, ճակատագիրը:

- Բոլորը՝ բացի մեզնից,- այսպես կտրամաբանի մեր անուղղա քաղքենիամտությունը:

Այս մտայնությունը ... գանգատվում, դժգոհում է նա, անիծում է ճակատագիրը և կրկնում անվերջ, թե ընկած ենք աշխարհի մեծ ճամփաների վրա, թե աշխարհագրական ճամփաները վատ են:

Այստեղ կա մի խղճուկ ճշմարտություն, բայց դրա հանդեպ ինչ հոյակապ առավելություններ: Չէ՞ որ մեր բարձրավանդակն անառիկ է, մեր լեռները մեկ-մեկ անխոցելի պատնեշներ: Անտեսել այս իրողությունը և ողբալ ճակատագիրը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ թույլի, անարիի ինքնարդարացում: Թույլի ինքնարդարացում - տկարի հոգեբանություն: Այստեղ ոչ միայն նախապաշարում կա, այլև առաքինություն թերի:

Անարդար կլիներ հավատալ հիվանդներին, երբ սրանք գանգատվում են աշխարհից:

Աշխարհը պատկերացում է, իսկ պատկերումի աղբյուրը հոգին է: Հոգով հիվանդություն ունեն ժողովուրդները, երբ դժգոհում են իրենց հայրենիքից:

Գուցե իրոք աշխարհի ամենից անառիկ բարձրավանդակներից մեկի վրա բազմած ժողովուրդը անարժան է իր ճակատագրին, բայց ճակատագիրը երբեք ապերախտ:

Լինել հզոր աշխարհի այդ հոյակապ կամուրջի վրա՝ հրաշքներ կգործեր հայությունը: Տկար էր, տկարացած - դառած անարժան իր բնաշխարհին:

Հիվանդ, դժբախտ ժողովուրդ, որ մինչև այժմ երկու առաքինություն է ունեցել՝ իր դժբախտությունները վերագրել արտաքին պատճառների և փրկությունը հուսալ արտաքին ուժերից:

Այստեղ է պատճառը մեր տարօրինակ հավատի և խանդավառության, երբ օտարը խոստումներ է կատարում, և նույնքան տարօրինակ հիասթափության և հուսալքումի, երբ նա դրժում է խոստումները:

Աղետալի ինքնաժխտում, որ մեզ հոգեբանորեն այնքան անարժեք է դարձրել, որ անգամ մեր դժբախտության մեջ մեղքի որոշ բաժին էլ մեզ տալը զլանում ենք: Մենք այնքան անարժեք ենք թվում մեզ, որ չենք կարծում, թե քաղաքական աշխարհում որևէ բանի պատճառ - անգամ դժբախտության - մենք կարող ենք լինել: Ամեն ինչ լինում է, գուցե մեզ համար, բայց մեզնից դուրս, անկախ մեզնից: Քաղաքական մի կույր պատեհապաշտություն, որ մթագնել է մեր բանականությունը անգամ մի կոպիտ, մի աղաղակող ճշմարտություն տեսնելու - այն է, թե մեր դժբախտությունների համար մեղավոր են ոչ թե բոլորը, բացի մեզնից, այլ նախ և առաջ մենք:

Դ

Տարօրինակ է - տրամաբանում է մեր քաղքենիամտությունը - մեր հավատքը դեպի Եվրոպան կույր զգացում էր, մեր ներողամտությունը դեպի թշնամին քրիստոսային, բայց և այնպես մենք ջարդվեցինք ու լքվեցինք:

Ոչինչ չկա տարօրինակ, ջարդվեցինք և լքվեցինք, որովհետև Եվրոպացու հոգեբանությանը բոլորովին անծանոթ էինք:

Դեպի Եվրոպան մենք ունեինք մի քրիստոնեական զգացում և շնորհիվ մեր տարօրինակ խորհրդապաշտության - մեր ազգային հիվանդության - մեր սեփական տրամադրությունները դրել էինք Եվրոպացու հոգու մեջ և ամենախոր կերպով հավատացել, թե բոլոր քրիստոնյա ժողովուրդները նույն զգացումներն ունեն մեր հանդեպ, թե բոլոր պատերազմները մղվում են հանուն մեր փրկության:

Այս ինքնախաբեությունը մղեց մեզ քաղաքական մուրացկանության, և քանի որ մենք նաև թույլ էինք՝ անձնատուր եղանք լավկանության:

Մուրացկանություն և լավկանություն- մի ամբողջ ժամանակի հոգեբանություն, քաղաքական մեր միակ զենքը: Լավկանությունը, սակայն, ապացույց է հոգևոր տհասության կամ անարիության: Մուրացկանությունը զգվելի է ընդհանրապես: Մուրացկանին օգնում են ոչ միայն կարեկցանքից դրդված, այլև հաճախ զգվանքից:

Ավելի սարսափելի է քաղաքական մուրացկանությունը, քանի որ քաղաքականության մեջ կարեկցանք չկա, իսկ զգվանք՝ շատ քիչ:

Անորակելի է մուրացկանությունը քաղաքականության մեջ:

Աներես մուրացկանի եսականությունը բոլորովին բնական է համարվում, որ մարդիկ, թեկուզ ամենից ընկածները, գթան իրենց:

Էլ ավելի աներես է մուրացկանը և պահանջկոտ, եթե նա միաժամանակ և հաշմանդամ է: Ահա մուրացկանի այս եսականությունը և հաշմանդամի պահանջկոտությունը դարձել են հոգեբանություն:

Հոգեբանական այս երկու կողմերն Ավետարանի ներշնչմամբ ստացել են քաղաքական իմաստության, դիվանագիտական զենքի բնույթ:

Քրիստոնեական մի հոտի համար չքնաղ առաքիներություն, սակայն միայն քրիստոնեական հոտի:

Այսօր մենք անիծում ենք քաղաքական բարերարներին, սակայն մոռանում, թե մուրացկանին և հաշմանդամին անկելանոց են տալիս և ոչ անկախ հայրենիք:

Երեկ այսպես էինք, երբ կրոնական հոտ էինք, այսօր հավակնություն ունենք մեզ քաղաքական ուժ համարելու, բայց չենք ազատագրվել հոտային հոգեբանությունից, որը թափանցել է քաղաքական հոսանքների մտայնության մեջ, որոնք դրա շնորհիվ անգիտակցաբար կառչել են կողմնորոշումների գաղափարին:

Ճիշտ է, նկատելի է մի քայլ առաջ - քրիստոնեական նախապաշարումից մինչև կողմնորոշում - սակայն այդ բոլորի

մեջ կա մի խոստովանություն, այն է՝ թե մեր ժողովրդի որոշ տարրերը քաղաքական կյանքի համար թերևս պատրաստ չեն, խակ, անուժ, անարի և ապա՝ բոլորովին չազատագրված նախկին մտայնությունից:

Հայ քաղաքական մտքի դեգերումների մեջ սա մի երկրորդ շրջան է - մտքի կիսանկախ դառնալու շրջանը:

Այս շրջանը կարճ ժամանակում այնքան աղետավոր հետևանքներ ունեցավ և, թվում է, թե շարունակում է էլ ավելի մթագնել, արյունոտել մեր ճակատագիրը՝ պառակտելու, ներքուստ թուլացնելու մեր ժողովուրդը:

Այս հոսանքներն արդեն արտահայտություն են ստացել մեր կյանքում իբրև ռուսական կամ արևմտյան կողմնորոշման - խոսք կա անգամ Տաճկաստանի մասին - ձգտող քաղաքական խմբավորումներ, որոնց խելակորույս, ազգային տեսակետից անհիմաստ բախումների հետևանքով մեծապես դյուրացրեց Հայաստանի անկումը և բաժանումը Ռուսիայի և Թուրքիայի միջև:

Սակայն այս մտայնության հետևանքը միայն քաղաքական կորուստ չէ: Ամենասարսափելին այն է, որ դա անվերջ պիտի ներշնչի մեր ժողովրդին այն համոզումը, թե ինքը տկար է, կարոտ ուրիշների հովանավորության և այսպիսով կամազրկի, թուլացնի նրան, անընդունակ դարձնի թեկուզ իր ինքնապաշտպանությունը սեփական ուժերով կազմակերպելու:

Անկախության հավակնություն ունեցող ժողովուրդները նախ պետք է այս մտայնությունից ազատվեն:

Ինքնուրույնությունից զուրկ ժողովուրդները չեն կարող պետություն ստեղծել: Պետությունը նախատեսում է ինքնուրույն քաղաքական միտք, պայքարելու ինքնակարողություն, կառավարելու նախաձեռնություն, իսկ հաղթանակն այլ բան չէ, եթե ոչ ինքնավստահ նախաձեռնության պտուղը:

Եղան դեպքեր, երբ մեր այս կամ այն գավառը մենակ էր, բայց վճռական մենակի հոգեբանության շնորհիվ հաջող կերպով տարավ իր ինքնապաշտպանության դժվարին պայքարը:

Եվ, ընդհակառակը, այն դեպքերում, երբ մեր քաղաքականությունը արտաքին ուժերի վրա հաշիվներ արեց - մենք պարտվեցինք չարաչար:

Պարտվեցինք, որովհետև այսպիսի հաշիվներով ղեկավարվողը զուրկ է վճռական մենակի հոգեբանությունից, այսինքն՝ հաղթելու ամեն հավանականությունից:

Քաղաքականությունն ընդհանրապես սարսափում է մենակությունից, իսկ կողմնորոշումների քաղաքականությունը այլ բան չէ, եթե ոչ մենակության սարսափը:

Համակվել է մի ժողովուրդ այս սարսափով - պարտված է, կորած:

Այստեղ է մեր դժբախտության մի այլ պատճառը, ընդունենք այս ճշմարտությունը ևս:

Մեր մի շարք հոսանքների օտարահակ տրամադրության, մեր ինքնակարողության պակասի և մեր մենակությունից սարսափելու պատճառով, մեր ժողովուրդը, որ այլ դեպքում պիտի կարողանար իր ինքնապաշտպանության գործը կազմակերպել հաջողաբար - դարձավ կամազուրկ մի ամբոխ ու պարտվեց:

Մեր պարտությունները հոգեբանական էին. պարտվեցինք ոչ թե նրա համար, որ թվապես ու տեխնիկապես թույլ էինք, տկար, այլ որովհետև այդպիսին էինք հոգեպես:

Մի օտարի հովանու տակ հայր եզակի և ռազմաշունչ կռվող է, իր սեփական դրոշի տակ հաճախ անարի, պարտվողական:

Կարսում մենք ունեինք բնական ու արհեստական դիրքերի գերազանցություն, թվական առավելություն, ավելի լավ պարենավորում, բայց և այնպես պարտվեցինք, որովհետև չունեինք վճռական մենակի հոգեբանություն, ինքնուրույն կերպով որևէ բան անելու հավատ: Պարտվեցինք, որովհետև մենք միայն որպես ազգ մասամբ գիտակցեցինք մեր պարտականությունը, մասամբ հասկացանք աշխարհի իրական պայմանները, փորձեցինք ոտքի կանգնել, բայց ոչ ամբողջովին և ոչ մեր ներքին ուժերի դրդումով:

Պարտվեցինք, որովհետև մեր ցեղի ոգու բովանդակ ուժերն

օգտագործելու փոխարեն հովանավորներ փնտրեցինք:

Վաղը կկորչենք իսպառ - եթե մնանք այս մտայնությամբ: Կփրկվենք, եթե ազատվենք նախապաշարումներից, եթե փորձենք ոտքի կանգնել, սակայն ոչ արտաքին դրդումով, օտարների ցանկությամբ, այլ մեր ներքին, բնական, անզուսպ մղումով:

Այսպիսով միայն կազատագրվի և կազատվի որևէ ժողովուրդ:

Այդ ճանապարհին եթե լինեն օժանդակիչ ուժեր, պիտի օգտագործենք որպես զինակից, բարեկամ:

Օգտագործել, և ոչ աղերսել - ըմբռնեց հայն այս տարբերությունը - կանգնած է փրկության ուղիղ ճամփին:

Մինչև հիմա բարեգործներ և հովանավորներ ենք փնտրում - հիվանդ ենք, թույլ և տհաս մտահոգեպես:

Սրանից հետո զինակիցների մասին պիտի խոսենք, որովհետև հոգով առողջանալ, արիանալ ենք ուզում:

Զինակիցներ և ոչ բարերարներ - այդ նշանակում է, թե հայն արի է և ինքնապաշտպանվելու, պատերազմելու ընկեր է փնտրում: Քաջի իրավունքն է դա, նրա, որ վճռել է մենակ հաղթել և զինակցում է միայն ավելի հեշտ հաղթելու համար:

Արի՛ ժողովուրդ - սրան են միայն զինակցում, ձեռք մեկնում պետությունները: Հասկանանք այս ճշմարտությունը:

Փրկվելու համար պետք է նաև արիանալ, այսինքն՝ հաղթահարել սեփական սարսափը:

Սարսափից ազատագրված հոգին միայն ընդունակ է աշխարհին առարկայորեն տեսնել, պատկերացնել:

Երկյուղը միշտ էլ ձիվաղներ է ստեղծում, մտացածին հրեշներ: Ժողովուրդները հաճախ մեռնում են հենց այս ձիվաղներից:

Քաղաքական գիտակցության թերին, անինքնակարողություն, սարսափի հոգեբանություն - ահա մեր եռագլխյան թշնամին:

Եվ մինչև որ չկարողանանք այս ներքին թշնամին սպանել, անկարելի է, որ արտաքին թշնամուց ազատվել կարողանանք:

Ասված է. «Մարդս մի բան է, որ պիտի հաղթահարվի»:

Այսպես, մինչև որ հայ մարդը չկարողանա ինքզինքը հաղթահարել - սպանել սարսափի անասունն իր մեջ, ներշնչվել նոր մտայնությամբ, հոգեփոխվել, կարճ՝ մինչև որ չդառնա արի և արիանուն ժողովուրդ, անհնար է, որ նա կարողանա ոչ միայն քաղաքականապես ազատվել, այլև ազգովին ոչնչանալու վտանգից խուսափել:

Արևելքում մեզ համար ստեղծված պայմանների մեջ կարող է ապրել արի և արիապաշտ հայությունը, բայց ոչ այսօրվանը:

Պատերազմների մեջ հաղթանակում է արին - այս նշանակում է՝ հաղթում է նա, ով սանձահարել է իր սեփական սարսափը, ու թշնամու հետ չափվելուց առաջ կառուցել է հաղթանակի շենքն իր հոգում:

Մեքենական կոպիտ ուժերի բախումը չէ պատերազմը, այլ ժողովուրդների հոգեկան կարողության:

Դեռ ավելին՝ պատերազմը ժողովուրդների աստվածների գոտեմարտն է: Տեխնիկան զենքն է, միջոցը, հոգին՝ պատերազմի դարբինը:

Զենքն անհրաժեշտ է - սակայն արի բազուկների մեջ:

Պայքարի պատրաստվող ժողովուրդները նախ սպառազինվում են հոգեբանորեն:

Անտեսված է այս պայմանը - անխուսափելի է պարտությունը և տեխնիկ միջոցների հանձնումը թշնամուն:

Հաղթելու համար պետք է սեփական պարտությունը հաղթահարել:

Հաղթահարել սեփական պարտությունը - նշանակում է ընդունակ լինել ինքնապաշտպանության, որը ուրիշ բան չէ, եթե ոչ թշնամու պարտությունը:

* * *

Ինքնապաշտպանություն՝ ահա թե ինչ են թելադրում ժամանակն ու առաջընթացը:

Ինքնապաշտպանություն - ահա՛ մեր նոր կրոնը:

Ինքնապաշտպանություն - միակ միջոցը՝ որ թե՛ ժողովուրդների և թե՛ սրանց աստվածների գոյությունն է ապահովում:

Եսականություն չէ՛ բնավ, երբ մի ժողովուրդ իր ինքնապաշտպանությունը իր կրոնն է հայտարարում:

Ընդհակառակը, մի արյունոտ ողբերգություն է մղում ժողովուրդներին այս համոզման և ամենից արդար ժողովուրդները իրավունք ունեն այսպես վարվելու:

Ինքնապաշտպանությունը ոչ թե բնական իրավունք է յուրաքանչյուր ժողովրդի, այլև պարտականություն դեպի մարդկությունը:

Ժողովուրդները ապրում են իրենց, ստեղծագործում՝ մարդկության համար:

Ապրելու արժանի չէ միայն իրեն համար ապրողը:

Ժողովուրդներն ստեղծագործելու պարտականություն ունեն - հետևաբար և ապրելու իրավունք:

Մի ժողովուրդ, որ անընդունակ է ինքնապաշտպանության, նշանակում է՝ զուրկ է այդ տարրական առաքինություններից, - առաքինություններ, որոնց չափանիշը ինքնապաշտպանության համար ցուցահանված ընդունակությունն է միայն: Զո՛ւրկ է մի ժողովուրդ ինքնապաշտպանության ընդունակությունից - նշանակում է՝ նա զուրկ է ամեն առաքինությունից, զուրկ գոյության բարոյական իրավունքից:

Երկար ժամանակ աղերսում էինք կյանքի, գույքի, պատվի ապահովություն - այնժամ ոչ միայն տկար էինք, այլև զուրկ առաքինությունից:

Ժողովուրդների կյանքը բռնավորների շնորհիվ չէ, նրանք չեն կարող ողորմությամբ ապրել և չպետք է ապրեն:

Մակաբույծ է մի ժողովուրդ, եթե իր ինքնապաշտպանության համար հենվում է միայն օտար ուժի շնորհին: Կյանքում մակաբույծն անբարոյական է, իսկ նմանը տեղ չունի պատմության մեջ:

Առանց զայրանալու ընդունենք և այս ճշմարտությունը:

Ինքնապաշտպանությունը մի պարզև չէ ուրիշից իրեն, այլ մի բան իրենից - իրեն, մի ազդեցություն ենթակայից - ենթակային:

Ինքնապաշտպանությունը մի ժողովրդի գոյության ներքին ճիգն է: Մինչև հիմա այդ ճիգն արտահայտվեց որպես աղոթք, աղերսանք, մուրացկանություն - հետևանքը հազար և հազար կրավորական զոհեր: Հիմա ճիգը մեր ներքին ուժի արտահայտությունը պիտի լինի:

Փտած են մեր հին զենքերը, եղծանված է հին մագաղաթը: Նոր ավետարանի խոսքը պիտի լսենք հիմա,- Ավետարանը Արիության:

Վահագնի հետ պիտի խոսենք հիմա - Աստվածը հին արիական հայության: Մի նոր գիրք պիտի դրվի մեր ժողովրդի ձեռքը - Ավետարանը Արիների:

Արիություն - այս պիտի լինի մեր սերունդների կոչումը, քանզի այդ բարձր հատկությունն է փրկում ժողովուրդներին ֆիզիկական և բարոյական անկումներից, քանզի աստվածային միակ արժեքն է արիությունը, որով ժողովուրդները կգնեն իրենց անկախությունը և կապահովեն այն:

Արդ, թե ինչո՞ւ արիության պատգամախոսները պիտի դառնան հայ մտավոր և՛ հոգևոր կյանքի բոլոր ղեկավարները:

Ե՛վ դպրոց, և՛ եկեղեցի, և՛ քաղաքական կուսակցություններ, և՛ մամուլ, և՛ ապակուսակցական կազմակերպություններ - բոլորը, բոլորը պիտի համակվեն նոր մտայնությամբ, պիտի կրկնեն նոր ճշմարտություններ, կրկնեն անվերջ, անդադրում, մինչև որ արիական ինքնապաշտպանության գաղափարը դառնա ժողովրդական մտայնություն, ազնիվ կիրք, հոգեբանություն, մինչև որ հայությունը դառնա ինքնապաշտպանունակ:

Ե

Եկեղեցին:

Դա վերագնահատումի պիտի ենթարկի քրիստոնեական սիրո իր սխալ ըմբռնումը, որպեսզի դադարի թուլությունը առաքինություն համարել և սպանել մեր ժողովրդի կամքը:

Սխալ է ըմբռնել դա քրիստոնեական սիրո խորհուրդը և դրա հետևանքով ամբողջ դարեր պատճառ դարձել մեր ժողովրդի անօրինակ ողբերգության:

Սիրում է նա, ով ուժեղ է, ու հոգու առատություն ունի, ում ուժի բաժակը լցված է հորդելու, թափվելու աստիճան:

Արգասավոր թե՛ թույլի սերը:

Քծնանքն է թույլի ներումը:

Քրիստոսը սիրում էր, որովհետև ուժեղ էր. նա սիրում էր, որովհետև սիրելու և ներելու չափ հզոր էր:

Նրա անձնական կյանքը պիտի դառնա Եկեղեցուն ուղեցույց:

Նրա մահվան խորհուրդը - հերոսական զոհաբերություն:

Նա զոհաբերեց, որովհետև գաղափարի հերոս էր:

Միայն արին, քաջը, միայն հերոսը կարող է զոհաբերել:

Անընդունակ է թույլը ինչպես սիրո, նույնպես և զոհաբերության:

Մի ժողովուրդ, որն ընդունակ չէ այս երկու առաքինության - դիպվածների կպարտի իր գոյությունը:

Քրիստոնյան նա՛ չէ, ով քրիստոնեական վարդապետության տարերքը սխալ է հասկացել, ընկել նախապաշարումների ցանցի մեջ և տկարացել կորչելու աստիճան, այլ նա, ում մեջ մի քիչ քրիստոսություն կա - մի կայծ ամենահզոր աստվածամարդու հոգուց:

Նա ամենակարողն էր, ամենահզորը - մենք առնվազն կարող և հզոր պիտի լինենք, որպեսզի կարողանանք սիրել և զոհաբերել:

Սխալվել, չարաչար սխալվել է մեր Եկեղեցին «տնանկ»ների

և «սնանկ»ների բարոյականությունն քարոզելով:

Սրանից հետո սիրո և զոհաբերության ընդունակ արի ժողովրդի մասին պիտի խոսի, եթե ուզում է, որ քրիստոնեության հետքերը մնան Փոքր Ասիայում և Հայաստանում:

Ուժեղ և արիական ժողովուրդ, այնպիսին, որ ընդունակ լինի արհամարհել մահը հանուն իր սեփական գոյության:

Այսպիսով կապրի ոչ միայն հայությունը, այլև Հայոց եկեղեցին:

Ինքնապաշտպանությունը հայ ժողովրդի - ահա Հայ եկեղեցու նոր հավատամքը:

Չընդունեց այս ճշմարտությունը, չքարոզեց, չտարածեց ամեն օր այս փրկարար գաղափարը, իր բոլոր միջոցներով չնպաստեց մեր ինքնապաշտպանության գործին - կործանված է դա:

* * *

Մամուլը:

Նրա պարտականությունն է - խտացած ճշմարտություններ տալ ժողովրդին:

Նպատակը այս ճշմարտություններով լուսավորել ժողովրդին դեպի ապագան:

Չունի մամուլն այս կոչումը՝ ավելորդ մակաբույծ է դա, և զուր տեղը ժողովուրդները կերակրում են այն իրենց հաշվին:

Դժբախտաբար, որոշ բացառությամբ, այսպիսին է մերը, հայկականը:

Լրագրություն և ո՛չ մամուլ - այս նշանակում է, թե մենք դեռևս տհաս ենք, թե չենք կարողանում մեր կյանքի ներքին կնճիռները գտնել, լուսաբանել դրանք և մեր միտքն զբաղեցնում ենք արտաքին եղելություններով, լուրերով:

Մեզ համար դեռ այն է հետաքրքիրը, ինչ մեզնից դուրս է կատարվում կամ միայն արտաքուստ առնչություն ունի մեզ հետ:

Այս մտայնությունը իշխել է մեր լրագրության մեջ համարյա իր սկզբնավորության օրից:

Փրկությունը դրսից է - այս բավական է, որ լրագրությունը խանդավառվի արտաքին բարենպաստ նշաններով, մի դիվանագետի կարեկից ժպիտով, մի անվանի եվրոպացու հայասեր արտահայտությունով, մի միսիոներական ընկերության հայանվեր ջանքերով, մի խաղաղասիրական վեհաժողովի հայանպաստ բանաձևով, մի պառլամենտական գործիչի զգացված ձառով որևէ կոտորածից հետո, վերջապես այնպիսի բաներով, որոնք ժողովուրդների ինքնապաշտպանության և փրկության համար ոչ մի իրական նշանակություն չունեն:

Եվ այսպես ամբողջ տասնամյակներ... և ոչ ոք չի զգացել, թե այդպիսով մեղսակից է դառնում հայկական ողբերգության՝ վրիպեցնելով ժողովրդի ուշադրությունը իր փրկության միակ զենքից - ինքնապաշտպանությունից:

Եղել են լրագրային արտահայտություններ, հաճախ նույնիսկ ինքնապաշտպանության քարոզչություն, սակայն այդ բոլորը թերի, ոչ գերծ արտաքին ուժերի հանդեպ ունեցած նախապաշարումներից, հետևաբար ոչ ամբողջովին ձշգրիտ, ոչ օգտակար:

Լրագրություն, որ տասնյակ տարիների ընթացքում չի կարողացել իր ժողովրդի դժբախտության իսկական պատճառները մատնանշել, հազար և հազար զոհերից հետո մի ընդհանուր ճշմարտություն գտնել և ջանալ այդ ճշմարտությունը զանգվածների հոգեբանությունը դարձնել:

Լրագրություն, որի որոշ օրգանները արտաքին ուժերի հանդեպ ներող են, քծնող, խնկարկող, իսկ ներքուստ պառակտիչ, անհանդուրժող և ամբարտավան:

Լրագրություն, որի որոշ օրգանները ղեկավարվում են փողոցի առաքինություններով կամ տարփողելով մեծ ժողովուրդների ուժն ու հմայքը, վատաբար արհամարհում են սեփականը:

Լրագրություն, որ բորբոքում է թայֆայական կրքերը և ընդունակ չէ մի տարրական ճշմարտություն ընթռնելու. այն է, թե

Ժողովրդի ինքնապաշտպանությունը մի գործ է, որի մեջ ամեն հոսանքի և ուղղության մարդիկ միակամ պիտի լինեն:

Լրագրություն, որ տարիների խանդավառությունից դեպի օտար հույսերը, այսօր հիասթափված հայիոյում է աջ ու ձախ բոլոր ազգերին ու լեզուներին, և անընդունակ է ըմբռնելու, թե մեղավորը օտարները չէին, որ հայ ժողովուրդը չմղվեց, չդիմեց ինքնապաշտպանության և ջարդվեց:

Լրագրություն, որ ամեն օր աղաղակում է, թե հայությունը զոհ գնաց աշխարհակալ ժողովուրդների քաղաքականության, և անգիտակցաբար մխրձվել է դիվանագիտական կնճիռների մեջ, խոսում է կողմնորոշումների մասին դիվանագիտական ծիծաղելի մակերեսայնությամբ:

Այսպիսի լրագրությունը ավելորդ է հայ ժողովրդին:

Ինչպես Հայ եկեղեցին, նույնպես և մեր մամուլը պիտի հոգեփոխվի:

Լրագիր մենք շատ ունենք, նույնիսկ ավելորդ, հիմա պետք է վերադաստիարակիչ հրապարակախոսություն:

- Հրապարակախոսություն, որ անսխալ կերպով ախտանշի մեր ցեղի հոգևորը և արմատական միջոցներ առաջարկի, որ վերագնահատումի ենթարկի մեր անցյալը և նոր ճշմարտություններ որոնի, որ լուսաբանի մեր ժողովրդի կնճիռները, որ կռահի իր ժողովրդին սպառնացող վտանգը և դառնա նրա հոգևոր սպառազինումի ահազանգը:

Մամուլ, վերջապես, որ ազատվի օտարահակ մտայնությունից և արիություն քարոզի, որ խոյակների փոխարեն հերոսական ժողովրդի մասին խոսի և այդ այդպես, մինչև որ հայությունը խրոխտաբար կանգնած իր բարձրավանդակի վրա, ապացուցի աշխարհին, թե ինքը արի է - տեր իր հայրենիքին և ճակատագրին:

2

Կուսակցությունները:

Հրամայողաբար պիտի հոգեփոխվեն նաև կուսակցությունները - սրանք մասնավորապես: Մեր ներքին հակամարտությունները զինակցում են արտաքին թշնամուն ընդդեմ մեր ժողովրդին և երկրին:

Դժվար է հավատալ, թե կուսակցամիջյան այլանդակ պայքարի կատաղությունը բխում է միայն դեպի հարազատ ժողովուրդն ունեցած սիրուց, ժողովուրդ, որի փրկության մասին տարբեր ըմբռնում ունեն պայքարող կողմերը:

Մեր կուսակցության պայքարի միակ «մարտական միջոցը» պիտի լիներ բարոյական կշտամբումը և ո՛չ ավելին, ո՛չ սուտը, զրպարտությունը, իրողության խեղաթյուրումը, և նման բարոյագուրկ ու դատապարտելի դեմքերը:

Մանկորեն միամիտ են այն կուսակցությունները, որոնք, ժխտելով բարոյականությունը քաղաքական պայքարի մեջ, կարծում են, թե կարող կլինեն բարոյական մաքրություն պահել իրենց շարքերում:

Բարոյականի աղքատություն - ասել է բարոյական ուժերի աղքատություն:

Ժողովրդի մի մասի անունից հայհոյել մյուսին՝ հակառակորդին և տղայաբար ժխտել նրա գոյության իրավունքը - դեռ չի նշանակում դաստիարակել իր շարքերը:

Անիմաստ և զզվելի է քննադատությունը, եթե ստեղծագործություն չէ դա: Ով օրն ի բուն զբաղվում է իր հակառակորդի թերության քննադատությամբ - նա առնվազն զիջումներ է կատարում իր սեփական հոռությունների հետ:

Այդպիսին կարող է շահել, բայց շահած կլինի ի հաշիվ իր բարոյական առողջության: Այդպիսին կարող է և վնասել իր հակառակորդին, բայց ինքը ոչինչ կշահի:

Ստորությունը մնում է ստորություն անգամ այն դեպքում, երբ նա կատարվում է հանուն ամենանվիրական շահերի, դա

նախ բարոյագրկում է և տկարացնում իրենից օգտվողին:

Անվերջ բարի խոսել իր կուսակցության և չար՝ այլոց մասին - և ծիծաղելի է, և անարդար:

Հոգեպես անառողջ է նմանը:

Խուժանավայել չարաշահել զանգվածների մութ զգացումները և կույր ատելություն ստեղծել հակառակորդների հանդեպ - չի նշանակում գաղափարական պայքար վարել:

Այդպիսին ընկածության է մղում իր շարքերը, այդպիսին չարիք է և՛ իրեն, և՛ իր հակառակորդի, և՛ իր ժողովրդի համար:

Կույր ատելությամբ հիվանդ մեր կուսակցություններից ոմանք մոռացել են հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանության սրբազան գործը, հանուն որի իբր թե կյանքի են կոչված:

Նրանք շարունակում են նեղսիրտ և իրարամերժ կռիվը տկարանալու և տկարացնելու մեր ժողովուրդը, խաթարում նրա հավաքական հոգին, կատարում այն, ինչ որ պետք է արտաքին թշնամուն:

Եվ այդ ամենը միամտորեն կոչում են ժողովրդասիրություն, երբ էապես ժողովրդասպանություն է տեղի ունեցողը:

Այո, ժողովրդասպանություն:

* * *

Մտավոր կարճատեսություն է չհասկանալ, թե անվերջ ու անդադրում վերանորոգություն է կյանքը:

Հոգևոր անշարժություն - ասել է բարոյական մահ, մահացում;

Անտարբերություն, հոռետեսություն, բարոյական մահացում - ժողովուրդների անձնասպանության դանդաղ ձևեր են սրանք:

Վերանորոգվելու անընդունակ ժողովուրդները մեռնում են ամեն ժամ, ամեն վայրկյան:

Այո՛, հոգևարում են այն ժողովուրդները, որոնք հոգեպես ծույլ են ապրում, որոնք ղեկավարվում են պատահականութ-

յամբ, խճճված քաղաքական մոլորությունների և հոգեբանական սխալների մեջ:

Մեր կուսակցությունները կամ չեն հասկանում այդ, կամ ժամանակ չունեն հասկանալու:

Նրանց պակասում են ճշմարտություններ, որ փրկել գիտեն: Չկա, չի նկատվում մտքի ու ոգու լարում, իսկ ճշմարտությունները կարելի է հասկանալ միայն այդ լարումով:

Չկա ստեղծագործություն, չկա բարոյական ուժերի մթերում: Կա ընդհակառակը, կա հասկացողությունների քառս և անհիշխանություն, կա հոգեկան լճացում, կա բարոյական մակաբուծություն, - հոգեբանական մի աղետալի մթնոլորտ, որի մեջ չեն աճում, չեն փթթում բարոյական ուժեր:

Իսկ նման մթնոլորտում կդաստիարակվեն անարի, փոքրոգի և պարտվողական սերունդներ միայն - անարի ժողովուրդ, որի ուժերի մեծագույն մասը սպառվում է վախի և անհանգստության մեջ:

Կա օտարահակ կողմնորոշումների գերագնահատում և սրանց խելագար հակամարտությունը՝ ծնունդ թույլերի հոգեբանության:

Կա անվճռականություն - ասել է թուլություն, որը ցույց տվող ազգը մեծապես արագացնում է և ուժեղացնում թշնամու հարվածը:

Կա այն ամենը, ինչ որ անհույս և վտանգված է դարձնում մեր ժողովրդի ապագան:

Մեղմ ասած՝ ստեղծվել է մի դրություն, որ մահվամբ է սպառնում մեր ժողովրդին:

Է

Նա - անհատ, թե հավաքականություն - որը բարոյապես կատարելագործվում է ուղղակի թե անուղղակի կերպով, նպաստում է իր շրջապատի բարոյական զարգացմանը:

Մեր կուսակցությունները թողած բյուզանդական վեճերը և

ամեն գնով իրար գետին զարկելու անմիտ ցանկությունը, թողած հակառակորդի թերության ամենօրյա ցուցադրությամբ իր սեփական այլանդակությունները քողարկելու սին ճիգերը, թողած ամենը, հրամայողաբար պիտի զբաղվեն ինքնադատիարակությամբ:

Անհատ, թե ժողովուրդ - սրանք միշտ էլ ավելի ուժեղ են, քան կարիքը, քան վտանգը, քան թշնամին,- սրանք միշտ էլ կարող են գերազանցել իրենց, բարձրանալ իրենցից, եթե սրանց չի պակասում սեփական ուժերով ոտքի կանգնելու կամքը:

Բարձրանալով հոգեպես բարձրացնել մեր ժողովուրդը, ինքնուղղումով սրբագրել ժողովրդի հոգին:

Գիտակցելով, թե ժողովուրդները չեն պարտվում, եթե չեն ուզում պարտվել - գիտակցելով այդ ճշմարտությունը, մեր կուսակցությունները այն իրենց շարքերի միջոցով պիտի ներշնչեն մեր ժողովրդին՝ սրան հոգեպես գոտեպնդելու համար: Մեր կուսակցությունները, սրանց միջոցով և՛ ժողովուրդը, խորապես պիտի գիտակցեն:

Քանի դեռ տրտնջում է, աղերսում, լալիս մի ժողովուրդ, պետք չէ օգնել նրան, քանզի այդպիսին կամովին հրաժարվում է իր գոյության իրավունքից:

Չարժե և չի կարելի օգնել ընկածին, եթե նրան պակասում է ինքնօգնությամբ ոտքի կանգնելու կամքը:

Ով չի աշխատում իր բովանդակ ուժերով՝ իրավունք չունի ուրիշներից օգնություն սպասելու:

Սեփական ուժերով ինքնապաշտպանվելու անընդունակ ժողովուրդները պատժվում են մահվամբ:

Իրավունքը ուժի հասկացողություն է և ոչ տրամաբանական, ինչպես և պայքարը հանուն իրավունքի - բարոյական հիմքը ժողովուրդների գոյության - անեծք, թե այլ օրհնություն:

Դատապարտված է մի ժողովուրդ, եթե նա իրավունքը զոհաբերում է իր հանցավոր հանգստին և ոչ ընդհակառակը:

Թույլը մեղավոր է, որ թույլ է: Անբարոյականություն է թուլությունը, ստեղծված է սնուցանելու ուժը: Ժողովուրդներ-

րը իրենց թուլության մեղքերը կքաղեն որպես պարտություն, ստրկություն, որպես անփառունակ գոյություն:

Անպարտելի է այն ժողովուրդը, որ ղեկավարվում է ոգով, ձեռքով:

Այնտեղ, ուր կա ոգով, ասել է բարոյական ուժերի ապացույցը - այնտեղ թվական գերազանցությունը, քարը, մետաղը գրեթե կորցնում են իրենց նշանակությունը: Ոգու հետ զինակցողը բարոյական ուժերի հետ է զինակցում, որի միջոցներն աճում են անհավատալիության աստիճան, դառնում անսպառելի:

Գլխավոր դերը ժողովուրդների պատմության մեջ խաղում են ո՛չ արտաքին պայմանները, ո՛չ քաղաքական կողմնորոշումը, ո՛չ էլ դիպվածները, այլ իրենց հոգեբանական նկարագիրը:

Մի ժողովրդի գոյության արտաքին պայմանները հարազատորեն կապված են նրա ներքին հոգեկան դրության հետ: Ասել է՝ ամեն ժողովուրդ այնտեղ է, ուր նա հասել է իր բարոյական ուժերի մղումով:

Գիտակցելով այդ ամենը՝ մեր կուսակցությունները, մեր եկեղեցին, մեր դպրոցը, մամուլը պիտի հոգեփոխեն մեր ժողովրդին:

Գիտակցելու, հարազատելու և գործադրելու այդ փրկարար ճշմարտությունները մեր մտավորականությունը պիտի հաջողի վերադաստիարակությամբ, հոգեբանորեն բարձրացնել հայությունը, նրան պիտի հաջողի մեր ժողովրդի ոգու անպարտելիությամբ ապահովել նրա անպարտելիությունը - նրա ֆիզիկական և բարոյական գոյությունը:

* * *

Պետք է վերադաստիարակություն - իմաստուն դաստիարակություն է պետք - վերջին խաղաթուղթը ապագան վտանգված ժողովուրդների:

Դաստիարակություն, որ հեղաշրջեր մինչայժմյան թույ-

լի մեր հասկացողությունը իրավունքի և քաղաքական բարոյականի, քրիստոնեության, ուժի և թուլության, պատերազմի և խաղաղության մասին:

Դաստիարակություն, որ ազգային հզոր զգացումով և արթուն գիտակցությամբ զիներ հայությունը, որ արիացներ և դառնար մայրը բարձր ժողովրդասիրության և գաղափարապաշտության, մղեր, ընդհանուրի շահը միշտ էլ գերադասել անձնականից, թելադրեր անհատին ընդհանուրի երջանկության մեջ փնտրել իր անձնական երջանկությունը, մտատրամադրեր բոլորին, ավելի պարտականության տեր զգալ իրենց, քան իրավունքների, որ մղեր հայ մարդուն մեռնել ապրելու և ապրեցնելու և ոչ թե ապրել՝ մեռնելու համար, որ իրականացներ սոցիալական հնարավոր արդարությունը մեր ժողովրդի մեջ - միակ պատճառը անարիների, ընչազուրկների և վատերի չգոյության, ասել է և՛ հայրենիքների անպարտելիության:

Փրկարար դաստիարակություն, որ տար մեզ անհրաժեշտ առաքինություններն այն ժողովուրդների, որոնք արի են և վատահույությամբ կնայեն իրենց ապագային, որ բարձրացներ մեզ մինչև գերագույն ըմբռնումն ու զգայնությունը, - հատկություններ, որոնք կհարյուրապատկեն ժողովուրդների բարոյական կորովը:

Դաստիարակություն, որ հոգեփոխեր և փրկեր մեր ժողովուրդը: Ահա՛ այս նոր դաստիարակության ստեղծագործ և փրկարար գործին է, որ անվերապահորեն և վճռաբար պիտի լծվեն մեր կյանքի և պատմության ընթացքը շարժող բոլոր քաղաքականությունները ազգային մի բարձր մարմնի հսկողության տակ, ընտրված բոլոր հոսանքներից:

Հրապարակ հանելով մեր ժողովրդի հոգևոր վերանորոգման անհրաժեշտության խնդիրը - կուզեի հավատալ, թե մեր մտավորականությունը հոգեպես անհանգիստ է մեր ժողովրդի ապագայի նկատմամբ, թե նա - մեր ունեցած ահավոր կորուստներից հետո, ժողովրդասպանությանը համազոր կհա-

մարի հնի շարունակությունը և երկաթե անհրաժեշտությունից մղված առաքինություն կունենա անկուսակցականանալ գոնե մեր ժողովրդի ինքնապաշտպանության խնդրում:

- Մեր պատմությունը հետայսու աղետալի սխալների կրկնությունը պետք է չլինի, այլ սրբագրությունը:

Էլ ոչինչ այն ամենից, ինչ որ արվել է և արվում է արտաքին թշնամու գործը հեշտացնելու համար - սա պիտի լինի ինքնագրաստացումի և փրկության հրավիրող մեր օրվա աղաղակը:

Արվե՞ց այդ, վարվե՞ց այսպես մեր մտավորականությունը - վաղն ազգովին պիտի լինենք այն, ինչ որ ուզում ենք լինել:

Մարդկային աչքը դեռ չի տեսել այն մեծությունը, որին կարող են հասնել անհատներն ու ազգերը՝ իրենց հոգեկան ուժերի զարգացմամբ:

Վաղն այն ժողովուրդներինն է, որոնք գիտակցում և գործադրում են այս ճշմարտությունը:

Վաղը հաղթելու է նա, որը մինչ այդ վաղը իր հոգու մեջ կտանի հաղթանակը:

Հասկանանք, հարազատենք այս ճշմարտությունը և աշխատենք վաղվա համար - եթե չենք ուզում կորչել որպես ազգ:

ԽՈՍՔ ՀԱՅ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՈՒԹՅԱՆԸ

«Հերկ»-ի հարգարժան խմբագրությանը*

* Սույն գրությունը Նժդեհի պատասխանն է «Հերկ» ամսագրի հարցումներին՝ ուղղված հայ կյանքի փարբեր հոսանքների ու դասերի պատկանող անձանց: Ի դեպ, ամսաթերթը խմբագրում էր Կարապետ Պալճյանը՝ ապագա կաթողիկոս Վազգեն Առաջինը:

Հարցնում եք՝

ա) Ինչ կարծիք ունեւ ներկա հայ երիտասարդության մասին:

-Մերօրյա հայ երիտասարդությունը, հակառակ իր անհայրենիք գոյության, օժտված է իր հավիտենական ծնողի՝ իր ցեղի անսպառ ուժականությամբ:

Եթե նա իբրև ուրույն սերունդ, բառի գիտական իմաստով դեռ ձևավորված ու կազմակերպված չէ, դրա լրջագույն պատճառը հին սերունդն է, որը դժբախտություն ունեցավ շատ շուտ՝ հենց իր արշալույսին, կորցնելու ճշմարտորեն իդեալիստ ու ցեղահոգ իր վարիչ ընտրանին:

Այդ սերնդին ցավագինորեն պակասեց մտավորականի իր կոչման ու պատմական պատասխանատվության բարձր գիտակցությունը, պակասեց վերանորոգչական խանդը, և այդ իսկ պատճառով Հայոց վերածնունդը եղավ պակասավոր, իսկ հեղափոխությունը՝ կաղ ու թևատ: Նա չունեցավ խստորեն շեշտված տեսական խղճմտանք: Նա չսիրեց երես երեսի գալ գոյության ծանր պրոբլեմների հետ և մտածումի քրտինք թափել նրանց վրա: Նրան պակասեց հերոսականի էթիկան: Նա եղավ հանդուգն միայն այն ժամանակ, երբ պետք էր ընդօրինակել մեր միջավայրի ու ժողովրդի հոգեբանության անհարիր կեղծ եվրոպականը, կասկածելի արդիականը, օտարը: Նա շփոթեց ազգային կուլտուրան դիմագուրկ կուլտուրականության հետ, առանց հասկանալու, որ առաջինն է միայն հատուզենք ցեղամիջյան պայքարների համար:

Հանցապարտորեն դարձավ կրավորական երկրպագուն օտար իրականություններից ծնունդ առած «մոդեռն» գաղափարաբանությունների և այսպիսով պատճառ դարձավ մեր ազգային ոգու խաթարման ու պառակտման: Այդ սերունդը, չնչին բացառությամբ, ցայսօր էլ չունի կյանքի հստակ փիլիսոփայություն, փիլիսոփայական կուռ աշխարհայեցողություն, ու այդ իսկ պատճառով մեր հոգևոր կյանքը շարունակում է մնալ քառսային:

Օրվա տարագիր հայ երիտասարդությունը հնի մոլորանք-

ներից գերծ մնալու, ինչպես և վերանորոգչական պաթոսի, ուժի և կանքի վերածվելու համար հրամայողաբար պիտի դիմի մշակութային որոշ վերաքննության: Նա պիտի վերաքննի այն գլխավոր հասկացողությունները, որոնք կազմում են հիմքը օրվա հայության կուլտուր-քաղաքական կյանքի:

բ) Ի՞նչ պիտի անի այն:

-Ա՛յն, ինչ որ անում է երիտասարդ սերունդը ընդհանրապես և համաշխարհորեն: Հին է սերունդների պրոբլեմը, այնքան, որքան հին է մշակույթի պատմությունը: Ժողովուրդները իրենց երիտասարդության միջոցով են իրականացնում իրենց հավիտենականը, նաև վերջինի միջոցով պարբերաբար թարմացնում, հեղափոխականացնում, ուժավորում իրենց ոգին: Այսօր ամենուրեք՝ Արևելքում թե Արևմուտքում, Հին թե Նոր աշխարհում, ամեն տեղ, ազգերի ծոցում երիտասարդական բունտ, ընդվզում կա: Երիտասարդությունը միաժամանակ և՛ հեղափոխական, և՛ հեղափոխիչ ուժ է: Աշխարհի վերակառուցման մեր խռովքոտ օրերում նա հանդիսանում է ամենապայքարունակ տարրը՝ ծարավ նորի, մի նոր էթիկայի, նոր կենցաղի, ընկերային մի նոր, մի արդար կարգ ու սարքի, մի նոր ճակատագրի: Ամենուրեք նա խոստանում է դառնալ վտանգի ու հերոսականի սերունդ: Որոշիչը մերօրյա երիտասարդության կյանքում կենսաբանականը չէ՝ տարիքը, հասակը չէ, այլ ապրած պատմականորեն բացառիկ նշանակություն ունեցող ժամանակաշրջանը: Նա սիրում է առողջը, կոնկրետը, զորավորը: Խորշում է այն ամենից, որ տկար է, թևաթափ և շփոթ:

Ցեղային ուժերի զարթոնքը միության և կենտրոնացման պրոցեսում, առաջնակարգ ազդակների շարքում երիտասարդությունը գրավում է առաջին տեղը: Նրա օրվա կրոնն է՝ վոժդիզմը, առաջնորդապաշտությունը: Նա դառնում է գրոհի սերունդ, և այդ իսկ պատճառով ուժապաշտ է, այդ միևնույն պատճառով նա զորավոր առաջնորդներ է փնտրում: Աննախընթաց խանդով ու վճռականությամբ նա կառուցում է իր ազգային հավատամքը: Նա դարբնում է, ճանաչումի քաղց-

րությանը նա կռում, կոփում է իր սեփական աշխարհայեցողությունը, իր դինամիկ աշխարհըմբռնումը. այնպիսին, որ համապատասխաներ իր ժամանակի ոգուն, իր ցեղի էությանը, իր հայրենիքի ներքին և արտաքին պայմաններին, ինչպես և այդ վերջինի հետ կապված բոլոր տեսակի պրոբլեմներին:

Դրանից տարբեր չի կարող լինել և պիտի չլինի մեր երիտասարդության դերը: Իր անունն ու կոչումը արդարացնելու համար նա մի հատիկ հոգևոր լծակ ունի՝ Ցեղը, մեկ ճամփա՝ Ցեղի հետքերով:

գ) Այդ տեսակետից ինչ դեր կարող է ունենալ «Հերկ»-ը:

-Մտքի անիշխանականությունից, մտավոր դիսցիպլինի պակասից տառապող հին սերունդը իր օտարահակ տրամադրություններով խորապես մեղանչեց իր ցեղի դեմ, և այդպիսով պատճառ դարձավ իր ժողովրդի անօրինակ ողբերգության: Այսօր այլևս ակնբախ իրողություն է մարդկության վերախմբավորումը ցեղային հիմքերի վրա: Ու երիտասարդությունն ամենուրեք, եռուզեռ է, շարժում, ծառացած կամք, կենդանի գործ:

«Հերկ»-ը, իբրև երիտասարդ սերնդի օրգան, պիտի աշխատի նախ հոգեբանորեն նվաճել երիտասարդ Հային, հայությունը իր ցեղի համար: Իսկ իր այդ մեծ առաքելության մէջ հաջողելու համար նա պիտի նպաստի սեփական ազգային գաղափարաբանության մշակման գործին:

Պետք է նախ օտար խաթարիչ ազդեցություններից ազատագրել ու կազմակերպել Հայ մտածողությունը, այլապես Հայությունը կմնա պառակտված ու ցրված հոգեբանորեն, կմնա տկար՝ միշտ պատրաստի որս իր երկու թշնամիների համար՝ Հայաստանում՝ իր հարևանների, Հայաստանից դուրս՝ օտարացման վտանգի համար:

Պատմությունը աճապարում է. չդանդաղենք:

Դեկտ. 1937, Սոֆիա

«Հերկ», Բոխարեստ, 1938 թ., թիվ 9

ՈՐԴԻՆԵՐԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ՀԱՅՐԵՐԻ ԴԵՄ*

* Տպագրվել է Սալոնիկում, 1927 թ.:

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Կուզեի, որ իմ խոսքը ուղղել քեզ, հայ երիտասարդություն, կուզեի, որ դա առաջին հաղորդության ազդեցությունն ունենար: Կուզեի, որ քեզ համար գրված խորհրդածության այս էջերն ընդունեիր, ինչպես ծարավ դաշտն է ընդունում:

Հոգեփոխել քեզ կուզեի ճշմարտության ուժով, փրկել քեզ և քո միջոցով՝ գաղութահայությունը կեղծիքի գերությունից:

Եթե դու չես - թող խոստովանեմ գաղութներում միայն քեզ եմ հավատում - եթե չես, կամ պիտի չդառնաս ճանապարհը փրկության մեր ժողովրդի համար, նրա համար կմնա մի հատիկ ճամփա... դեպի գերեզմանատուն:

Եթե դու էլ պիտի նմանվես այն սերունդներին, որոնցից «մի բուռ հող» իսկ չի մնացել - օտարի լուծը և տառապանքը պիտի մնան քո ժողովրդի բաժինը: Որք, գաղթական, հայ անունները պիտի շարունակեն մնալ որպես նույնանիշ բառեր: Եվ պիտի երկարի խաչելության հոգեվարքը և ուշանա հարությունը ցեղիդ:

Չէ՛, չէ՛, ես հավատում եմ քեզ, քո ներքին մարդուն և Հային: Հավատում եմ, որ դու հրամայողաբար պիտի դառնաս ուխտված և վրիժակ սերունդ - դյուցազնախառն սերունդը մեր, որի ջանքերով Հայաստան երկիրը պիտի դառնա Նոր Սպարտա Արևելքի սրտի մեջ: Ես հավատում եմ քեզ և ահա՛ թե ինչու եմ քեզ ուղղում իմ առաջին «Bon Quart»-ը: Դա քառորդապահի իմ աղաղակն է, ուղղված քեզ - աղաղակը, կանչը նավաստիների, որ գիշերներն իրար կուղղեն ամեն քառորդ ժամ:

Bon Quart! Խոռվահույզ է ծովը, խավարն անթափանց, վտանգ, վտանգ կա նավի համար:

Սակայն նավազներն արթուն են, պատրաստ և սթափ: Նավը ալեկոծ, բայց անսույզ, պիտի հասնի նավահանգիստ:

Այս խոռվ, խավար և նենգ ժամանակներում, երբ այնքան մեծ և իրական է վտանգը մեր ցեղի համար, քե՛զ, հայ երիտասարդություն, ես քե՛զ իմ անհանգստացուցիչ աղաղակն եմ ուղղում:

Bon Quart!

1.

ԱՆԴՈՒՆԴԻ ԵԶԵՐՔԻՆ

Ազգերի կյանքը ժամանակաշրջաններ ունի, երբ որդիները հարկադրաբար իրենց հայրերի դաստիարակիչը կհանդիսանան:

Նման մի ժամանակաշրջան է ապրում օրվա հայությունը, ավելի ճիշտ գաղութահայությունը: Երբեք հայ երիտասարդությունը, մեր ազգն ու ազգայնությունը այնքան լրջորեն վտանգված չեն եղել, որքան այսօր: Ինչպես և երբեք մեր ժողովուրդը այն աստիճան պառակտված ու տկարացած չի եղել, ինչպես այժմ: Քո ժողովուրդը բաց աչքերով աշխատում է իր մահացու թշնամիների համար, կատարում ամեն ինչ, որ գալիք աղետը՝ թուրքական վտանգը, որ դամոկլյան սրի նման կախված է իր գլխին, որ վաղվա աղետը կլինի անչափելիորեն մեծ, անդիմագրավելի և անդարմանելի, որ դա կլինի «իններորդ ալիք»-ը մեզ համար:

Մենք պառակտված ենք: Իսկ նման ժողովուրդը նվազ ուշադրություն է դարձնում արտաքին իրական, թե հավանական վտանգի վրա: Հայության հայացքն ուղղված է արտաքին թշնամուն, որ հարկադրված լինի չափավորելու կամ ի սպառ արգելելու ներքին տարակարծությունները: Երբ ազգերը այսօր կեռան հոգու, գիտության նորագույն զենքերի իրենց միտքն ու բազուկը, կզինեն ցեղամիջյան անողոք պայքարում հաղթանակելու կամ հաջողությամբ դիմագրավելու համար, հայությունը կշարունակի կորովաթափ լինել ներքին անփառունակ ճակատների վրա. նա կպատրաստվի վաղվա մահաբեր պարտության համար:

Մի ժողովուրդ, որի որոշ տարրերը, կարծեք արդեն հաշտվել են իրենց ցեղի գլխովին կորչելու մտքի հետ և կցուցադրեն մահվան դատապարտվածի հոգեբանություն: Սրանք արևելյան ճակատագրապաշտությամբ ամեն ինչ թողել են բախտի կամ-

քին և անհանգստանալու պատճառ չունեն: Կան և այնպիսիները, որոնք կուզեն և՛ անկախ հայրենիք ունենալ, և՛ վաղը պարտված տեսնել արտաքին թշնամուն, բայց նախապատրաստվելու փոխարեն, կխոսեն ու կգրեն միայն: Եվ գրեթե բոլորն էլ կշարունակեն զարմանալ միամտորեն, թե ինչո՞վ աշխարհն անտարբեր կմնա մեր Գողգոթայի հանդեպ, թե ինչո՞վ մենք սպեղանու կսպասենք, բայց նորանոր վերքեր կստանանք:

Դժվար է, ընթերցող, անկարելիության աստիճան դժվար է ընդհանուր գծերով բնութագրել հոգեբանական այն հեղձուցիչ մթնոլորտը, որի մեջ շնչում է գաղութահայությունը:

Սպանիչ իրականություն, ուր գոյություն չունի մի հատիկ օրենք, կանոն իսկ, պարտադիր բոլորի, բոլորի համար, ուր որոշ տարրեր հանցապարտորեն ժխտում են և՛ ազգային սրբություններ, և՛ բարոյական արժեքներ, ուր կա առատորեն՝ թույն, մաղձ, գռեհկություն, կա դիմաձուլություն, ծաղրանք, չարարվեստ խճբճանք, ուր մարդիկ դառել են դառնախոս, նեղսիրտ, եսական, ուր տիրող հոգևոր մտափոխության պատճառով նոր հեղինակություններ չեն ստեղծվում և հները չեն հարգվում, ուր մտաբարոյական ընդհանուր աղավաղության մեջ մարդիկ կարծես դադարել են իրար հասկանալուց և ուր հնարավոր չէ գլուխ հանել որևէ ազգաշեն գործ, ուր կեղծիքն է կազմում որոշ քաղաքական հոսանքների բարոյական դրամագլուխը, ուր ամբողջ կազմակերպություններ ապրում են կեղծիքի և մտավոր կուրության մեջ՝ շրջելու անդունդի եզերքին:

Եվ այդ, և այդ ամենը այն ժամանակ, երբ թրքությունը տապարն է դրել մեր ցեղի գոյության ծառի արմատին: Աննպատակ և ուղեկորույս ժողովուրդ, որ, կորցնելով իր ազգային իդեալը, վերածվել է «անհատների փոշու»: Գողգոթաների տեր ժողովուրդ, որ չի սարսափում իր ողբերգանքի մեջ տկար և ծիծաղելի լինելուց:

Մի ժողովուրդ, որի որոշ տարրերի համար ազգային դատ չկա, արտաքին պայքար գոյություն չունի, տարրեր, որոնք

այլևս ոչինչ չեն ուզում աշխարհից, բացի ժամանակավոր կերն ու հանգիստը, հանցավոր տարրեր, որոնք մեր դերը վերջացած են համարում մարդկության պատմության մեջ և անվրդով թերվում դեպի այլասերում և դանդաղ անհետացում:

Ահա՛ մոտավորապես այն սպանիչ մթնոլորտը, ստեղծված քո հայրերի կողմից-անուղղելի հայրեր, որոնք շարունակում են իրենց հին մեղքերն ու սխալները սնուցել նորերին, ազգ և ազգայնությունն վտանգի մատնած հայրեր, որոնց վերադաստիարակիչը դ՛ու, հարկադրաբար դ՛ու պիտի լինես, հայ երիտասարդություն:

* * *

Դժբախտություն է, սակայն, երբ դաստիարակիչն ինքը ևս կարիք ունի դաստիարակության: Որպես հարազատ ծնունդը մեր տխուր միջավայրի՝ դու էլ, հայ երիտասարդություն, հոգեբանորեն դ՛ու էլ գերծ չես ստվերային կողմերից:

Վերադաստիարակչի վսեմ առաքելությունդ հաջողությամբ պսակելու համար քեզ պետք է նախ ամոթով երես դարձնել այն անհիմաստ կյանքից, որ քարշ կտան կեղծապաշտ հայրերդ, անասնացուցիչ կյանք, որ մարդը կդարձնի այն, որին աշխարհածանոթ Տոլստոյի զգվանքը «հիմար միս» անունն է տվել:

Քեզ, նախ քեզ պետք է հոգեփոխվել, իսկ այդ անելու համար, դու, օրվա հայրերիդ երեսին պիտի շարտես քո վճռական ոչը և ապա հռչակես քո նոր ուխտը, թե հայրերիդ դատապարտելի ընթացքի պատճառով վտանգված մեր ցեղի ապագան փրկելու սրբազան մտահոգությամբ, կվճռես այսուհետև ապրել միայն երկու բանի համար՝ Հայրենիքիդ և իր Անկախության համար: Այո՛, դու պիտի լինես ուխտվածների սերունդ և որպես այդպիսին, պիտի վերադաստիարակես քեզ և ապա դառնաս դաստիարակիչը հայրերիդ: Այլ կերպ, հայությունը կմնա մեկն այն դժբախտ ժողովուրդներից, որոնք գոյություն ունեն, բայց չեն ապրում, որոնք «աշխարհում են, բայց աշխարհից չեն»: Այ-

լապես, քո ժողովուրդը իր տեղն արևի տակ աստիճանաբար պիտի գիջի իրեն շրջապատող այն գայլ ցեղերին, որոնց համար կյանքը լոկ առևտուր կամ լուծայափոխություն չէ:

Քեզ պետք է հոգեփոխվել, իսկ դա նշանակում է, թե դու պիտի դառնաս հակապատկերը հայրերիդ: Նրանցից շատերը դեռ այն են, որոնց կխարազաներ Նազովրեցու խոսքը.- «ծույլ և նենգ ստրուկներ»: Շատերը նրանցից չուզեցին իմանալ, թե ինչպես մեր ժողովրդի մի մասը պայքարեց հանուն ազատ և անկախ Հայրենիքի: Մեր անհավասար Ազատամարտի օրերին, երբ հայությունը աստիճանաբար կբարձրանար դարերի ստրկության ճահճից, և երբ մարդկության լավագույն ներկայացուցիչները հոգեպես կզինակցեին մեզ, նրանցից շատերը, անընտել հանդգնելու և զոհաբերելու աստվածային արվեստին, խուսափեցին ազգային դատի խաչակիր զինվորը լինելու պատվից: Հեռուներից խոսեցին Հայաստանի մասին, առանց այդ յոթից սուրբ և հերոսական երկիրը ձանաչած լինելու: Հայհոյեցին հաճախ հեղափոխությանը և խզբզեցին նրա աստվածաշունչ նահատակներին, առանց հասկանալու, թե «Աստվածությունը հայհոյվող չի լինի»:

Հանրապետության օրոք չվերադարձան երկիր, որովհետև մեր նորազատ Հայրենիքում դեռ բավարար քանակությամբ նույնիսկ չոր հաց չկար: Կար, սակայն, արտաքին վտանգը, սև ամպի պես կախված էր հանրապետության գլխին: Շատերը դուրս մնացին Հայաստան երկրից, մնացին անտարբեր ու անկարեկից, բայց մեծապես օգտվեցին մեր ժողովրդի վարած գոռ ազատամարտի շնորհիվ մարդկության մեջ դեպի հայությունը առաջացած համակրանքից:

Բարոյապես չարաշահեցին և՛ անօրինակ մարտիրոսագրությունը, և՛ նորագույն հերոսականը մեր ժողովրդի: Ամենուրեք և միշտ էլ, այդ տարրերը հայրենասիրության սրբազան կրակից օգտվեցին «իրենց ծխափողը վառելու կամ ապուրը տաքացնելու»: Այդպես էին երեկ. այդպես են և այսօր:

Ջուրկ աստվածության զգացումից՝ սրբություն չձանաչե-

ցին նրանք և մնացին անհասանելիորեն հեռու՝ ճշմարիտ Հայ և մարդ կոչվելու իրավունքից: Կյանքը վատնեցին առանց հոգեպես վառվելու և մի հատիկ կայծ վառելու իրենց շրջապատի մեջ: Իմաստասիրություն և բարոյականություն ունեցան – որոճող կենդանու, կեղծիքներ, որոնցով կշարունակեն դեռ իրենց տկարություններն ու կեղտերը արդարացնել:

Օտար ազգության մեջ, նյութական դիրքի տեր այդ տարրերը, գոհաբերության իրենց լիաբուռն բաժինն են բերել և կբերեն ընդհանուր գործին, մնալու հիացողն ու խնկարկողը իրենց ցեղի հերոսականի: Այդ տարրը, մեզանում, անընդունակ հափշտակվելու վսեմ գաղափարներով, սովոր է մեծությունները դիտել անտարբերությամբ:

Ահա, քո հայրերը... նրանցից շատերը հոգու նպարավաճառ են մնում և այն դեպքում, երբ ապրում են աշխարհի մեծագույն և մեծածախք ոստաններում. Եվրոպական խոսքեր, ասիական արարքներ: Եղել է այդ տարրը և շարունակում է մնալ տկարը, անփառունակն ու անոթալին մեր պատմության մեջ, – այն ամենը, որ հաճախ հեշտացրել է օտար տիրապետությունը Հայաստանում:

* * *

Մեզ պետք չէ Անկախ Հայաստան, – դեռ այսօր էլ աղմկում են քո հայրերից ոմանք:

Անկախ Հայրենիքը անհրաժեշտ է հենց նրա համար, որ ձեզ՝ հոգու թզուկներիդ, դարձնի կատարյալ մարդ և Հայ, արժանի Անկախության, – պատասխանում է Մայիսի Քսանութի շենքը իր ուսերին կրող ժողովուրդ – հսկան:

Պետք չէ, – համառում են մտքի մանկաբարոյությամբ բռնվածները, առանց հասկանալու, թե անկախությունից զուրկ ժողովուրդները դատապարտված են մահվան, ծառայելու գերիշխան ազգերի համար որպես պարարտացուցիչ աղբ, ապա ծառ:

Պետք է, կարճ կտրում է ժողովուրդը:

* * *

Այսպես, բորբոքվում է ներքին կոիվը և մեր ցեղի տկար տարրերը դժվարանում են հասկանալ, թե «պետք է թե» - ասել է՝ պետք է թե, որ ապրի հայությունը:

Նրանք չեն ուզում հասկանալ, որ իրենց հաղթանակը պիտի լինի արտաքին թշնամու հաղթանակը:

Պէտք է՝ ասա դու, հայ երիտասարդություն, ապա հասկացրու հայրերիդ, թե իրենց վերջնական պարտության մեջ է մեր ցեղի քաղաքական իդեալի հաղթանակը, թե իրենց պարտությունը պիտի դառնա պարտությունը այն բոլոր տարրերի - հավիտենապես ստրկահոգի, տկար, զենքընկեց-պարտվողականության այն ցավագար ոգու, որի նյութված վատության պատճառով դարերով օտարի լուծն ու ամոթն է եղել մեր ժողովրդի բաժինը:

Այո՛, պետք է: Կրկնիր, մեկ էլ, հազար անգամ,- պէտք է, որովհետև Անկախ Հայրենիք ունենալը իրավունք լինելուց բացի և պարտականություն է: Որովհետև ցեղերի ուրույն հանձարը անկաշկանդորեն աճում է և ստեղծագործում միայն բացարձակ Անկախության մեջ:

Որովհետև միայն գերիշխանությամբ են ժողովուրդներն արդարացնում իրենց գոյության իրավունքը:

2.

ԿԵՂԾԻՔԻ ԳԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Տարիներ ի վեր հրապարակի վրա մի կեղծիք կա, մի հրեշային կեղծիք, որին կշարունակի խունկ ծխել հայրերիդ մի մասը, հայ երիտասարդություն: Կեղծ դառնությամբ սրանք դեռ սգում են հեղափոխության զոհերի վրա: Փարսեցիորեն կուրծք են ծեծում, իմաստություն ծախում, երբեմն էլ արամազդյան

կեցվածք ընդունում, այդ դասալիքները երևան են գալիս դատավորի դերում և անիծում Անկախության գաղափարը:

Այս, տխմար հեղափոխականներ, միամիտների ականջին փսփսում են սրանք,- ինչպե՞ս կարելի էր զոհեր տալ. ինչպե՞ս կարելի էր չգիտենալ, թե ազատությունը տարվա եղանակների նման գալիս է ինքնին, առանց պայքարի և արյան, պտուղի պես,- պնդում է ծպտված ստրուկը,- պտուղի պես բան է ազատությունը, ընկնում է, հենց որ հասունացավ:

Այս և այսպես են թշվառաբանում հայրերիցդ ումանք, որոնք կեղծում են, թե չգիտեն, որ ազգերը երկաթով ու արյունով են հարթել իրենց պատմական ճամփան, որ ազգերի բարօրությունը ձեռք է բերվում արյունով ու արցունքով, որ ազգերի անցած ճամփաները շարունակում են ծածկված մնալ մարդկային գանգերով: «Հաղթությունը չի պտղաբերի, մինչև որ դաշտերը չռռոզվեն արյամբ»:

Արյան հեղեղներով են ներկված բոլոր հայրենիքները: Անհաշիվ է զոհերի թիվը, անչափելի ժողովուրդների թափած արյունը հանուն անկախության: Այդ գիտեն մեր ցեղի տկար տարրերը, գիտեն, բայց կեղծիք կոչված հրեշի դեմ չմեղանչելու համար դեռ կպնդեն, թե Հայոց աշխարհը կարող էր բացառություն կազմել ծանոթ երկաթե օրենքից - արյան տուրքից:

Եվ զայրացած են սրանք-երկրորդ կեղծիքը - զայրացած են, որ մեզ չի հաջողվել զինաթափելու այն մեծ ու փոքր ազգերը, որոնք սուր մերկացրին աշխարհի խաղաղության դեմ:

Սրանք կուզեին, որ չպայթեր համաշխարհային պատերազմը, կուզեին, որ ազգերի իրար անցնելուց հետո հայությունը մնար չեզոք, և կհավատան, թե թրքությունը,- դարերի գազանն ու խուժանը - պատերազմի օրերին կարող էր դառնալ մարդ և հայասեր... Չեզոքություն... Համաշխարհային պատերազմի օրերին չեզոքություն պահանջելը հայ ժողովրդից կնշանակեր մահացուորեն տգետ և վատ լինել, կնշանակեր տարրական հասկացողություն չունենալ ստրկության մեջ հոգեվարող ժողովուրդների հոգեբանության մասին: Չեխը, Լեհը,

Մակեդոնացին, Սերբը, Սիրիացին - քաղաքականապես անիրավված բոլոր ժողովուրդները կողմ դառան, դարերի իրենց երազը իրականացած տեսնելու համար:

Հոգեբանորեն ավելի քան հասկանալի շարժումներ էին կանավորականը՝ ոուսահայ իրականության, լեգեոներականը՝ գաղութահայության մեջ:

Արդյոք մեր բացարձակ չեզոքության դեպքում, եթե դա նույնիսկ հոգեբանորեն հնարավոր լիներ, թուրք կառավարությունը պիտի չտեղահաներ հայությանը:

Նա պիտի վարվեր մեզ հետ ճիշտ այնպես, ինչպես որ վարվեց:

Ինչո՞ւ:

Որովհետև թուրքն ավելի դրական կարծիք ուներ և ունի հայ ցեղի մասին, քան մեր հայանուն ստրկամիտները, որոնք ազնվության վկայական տալով թրքությանը, վատությունն ունեն կարծելու, թե հայության մեջ այլևս մեռած է մարդն ու Հայը, թե հայությունը կարող էր և չհուզվել, չուրախանալ, թե ահա կերևան եվրոպական գայլերը և իսլամ շունը կթողնի, կհեռանա հայկական նահանգներից, թե ահա կհայտնվեն քրիստոնյա զորքերը և հայությունը կթոթափի դարերի ստրկության լուծը:

Վատերը միայն վատ կարծիք ունեն մեր ժողովրդի մասին: Սրանց համար այնքան զուլումներից զարնված հայությունը փայտե ժողովուրդ է, անընդունակ նույնիսկ զգալու և երազելու լավ օրերի մասին:

Յոթնիցս տգետ և զգվելի՛ կարծիք...

Մեր բարյացակամ չեզոքության դեպքում իսկ- եթե դա, կրկնում եմ, նույնիսկ հնարավոր լիներ - թրքությունը պիտի վարվեր մեզ հետ ճիշտ այն ձևով, ինչպես որ վարվեց: Նա չէր կարող հավատալ մեր բարեկամությանը, քանի որ կար մոտիկ անցյալի խրատական պատմությունը: Հունաստան, Ռումինիա, Սերբիա, Բուլղարիա, Սև Լեռ, Բոսնիա, Հերցեգովինիա - այդ բոլոր ժողովուրդները իրար հետևից, գարշանքով էին թոթափել թրքական լուծը: Հայը չէր կարող սև բացառություն կազ-

մել: Որպեսզի թուրքը վստահեր մեզ՝ հիշատակածս ազգե-
րը ժամանակին չպետք է ծառայած լինեին թրքության դեմ:
Կարո՞ղ էինք այնպես անել, որ մեր «սև աչքերի» համար այդ
ժողովուրդները շարունակեին մնալ ստրուկ: Ո՛չ: Կարո՞ղ էինք
այնպես անել, որ թրքությունը մոռանար մոտիկ անցյալի խրա-
տական պատմությունը և հավատար մեզ: Ո՛չ: Ուրեմն, տեղի
պիտի ունենար այն, ինչ որ տեղի ունեցավ:

Կա երրորդ կեղծիքը, որին «պաշտոն և ժամերգություն» է
կատարում քո անդարձ, անապաշխար հայրերի որոշ մասը: Դա
մեծ կեղծիքն է Կարսի մասին:

Չի եղել, հայ երիտասարդ, ու չկա մի ժողովուրդ, որի պատ-
մությունը միայն և միայն փայլուն հաղթանակներ արձանագ-
րած լիներ: Ժամանակավոր պարտության դառն բաժակը դա-
տարկել են բոլոր ժողովուրդները, ինչպես և աշխարհակալ
Հռոմը: Երեկվա գոռ ու գոռոզ հաղթականը պարտվում է այ-
սօր, առանց, սակայն, կորցնելու վաղվա հաղթանակի հույսը:
Հարվածներ է, որ փոխանակում են ժողովուրդները, և վայ-
նրան, որ միայն ստանում է առանց վերադարձնելու, առանց
հակահարվածելու: Այդպիսին իր տեղն արևի տակ ընդմիշտ
կազատեր նրանց համար, որոնք կյանքն ու պատերազմը նույ-
նանիշ երևույթներ են համարում, որոնք խոսում են խաղա-
ղության մասին, բայց չեն դադարում պատրաստվելու հարված
տալու կամ իրենց տրվելիք հարվածը հետ մղելու համար:

Եվ սովորություն կա, գրչի ու գրքի տեր բոլոր ժողովուրդնե-
րի մոտ իմաստուն սովորություն կա, պատերազմի հետ հաշվի
նստել, պարզել իրենց հաջողության և պարտության պատճառ-
ները: Հաղթականը կուսումնասիրի իր հաղթանակի պատճառնե-
րը վաղը ևս հաղթանակելու համար, պարտվածը կանդրադառ-
նա իր պարտության պատճառներին վաղը նրանցից խուսափելու
նպատակով: Համաշխարհային պատերազմին մասնակցություն
բերած կողմերը վաղուց են պարզել ճշմարտությունն իրենց զեն-
քի հաջողության ու ձախողման մասին, և զինված այդ ճշմար-
տությամբ, լռիկ ու մնջիկ պատրաստվում են վաղվա համար:

Մի տխուր բացառություն է կազմում աստվածապահ մեր ժողովուրդը միայն: Տարիներ են անցել Կարսի անկման օրից, տարիներ, և... այդ բերդի շուրջը տեղի ունեցած ողբերգության մասին հրապարակում կա ամեն ինչ, միայն ոչ ձշմարտություն: Մի նշանախեց անգամ: Շատ բան գրվեց, ավելի շատ խոսվեց, և դեռ գրում են, խոսում Կարսի անկման պատճառների մասին, բայց ոչ ձշմարտությունը երևան հանելու մտահոգությամբ: Կարծիք հայտնեց մտավորականը, սրճեփը, դիվանագիտական մարզանքներով զբաղվողը, նպարավաճառը, սափրիչը, չմնաց արհեստ և արվեստ, որի ներկայացուցիչը լեզու չթրջեր Կարսի պատերի տակ հայ զենքի կրած անհաջողության պատճառների մասին: Բայց ոչ ոք ձեռնահասություն և արիություն չունեցավ մազաչափ անգամ մոտենալու ձշմարտությանը, ոչ ոք չուզեց և չկարողացավ տեսնել ձշմարտությունը:

Հայաստանի կառավարության անհեռատեսության կպարտենք Կարսի անկումը, պատերազմը դիվանագիտորեն կազմակերպված չէր,- ասացին և ասում են ոմանք:

Զինվորական նախարարի ապիկարության երեսից ընկավ Կարսը, որովհետև զորք չկար, որովհետև եղածը զորք չէր:

Կարսը թշնամուն հանձնեց բարձր հրամանատարության անձարակությունը. զորք կար, բայց կռվեցնող չկար:

Սրանով չի սպառվում մեղադրականը: Շատ են նրա կետերը և բազմապիսի:

Եվ ամեն մեկը երևակայական այս կամ այն պատճառներին վերագրելու հայկական բերդի անփառունակ անկումը, հագավ դատավորի պատմուճանը և գռեհկորեն հայհոյեց, զրպարտեց, բամբասեց նրանց, որոնց ձևականորեն հանձնված էր Հայաստանի ծանոթ ամրության պաշտպանությունը: Եվ ամեն մեկը, որ տգիտություն և վատություն ունեցավ իրենից դուրս փնտրելու աղետի պատճառները, կրկնեց հիմարություններ միայն:

Հետևանքը: Փողոցում և հոգիների մեջ ամեն ինչ - տգիտություն, միամտություն, կեղծիք, իսկ ձշմարտություն՝ բնավ:

Հետևե՛ք, ընթերցո՛ղ, կատարվող «քննադատություններին» և փութավճիռ դատաստաններին և պիտի մղվեք համոզվելու, թե հայրերիդ շարքերում կան ամեն գնով ծիծաղելի դառնալու մարմաջով բռնված մտավորականներ:

Ինչի՞, սակայն, վերագրել այդ տխուր երևույթը, արդյոք, միայն տգիտության: Ճիշտ է, հասկանալի պատճառներով մեր ժողովրդի մի որոշ մասը - որ անհայրենասիրությունն ունեցավ հեռու մնալու ազգային պայքարից - ամենադուրյզն չափով իսկ հասկացողություն չունի պատերազմ կոչված բարդ երևույթի մասին: Բայց և այնպես օրվա դատապարտելի վարքագիծը չի կարելի բացատրել իր տգիտությամբ միայն:

Այդ տարրերի մեջ տգիտության հետ զինակցած է վատությունը: Երեք գլխավոր պատճառներ ունեն սրանք - գիտակցորեն խուսափելու ճշմարտությունից:

Սրանց կուսակցական շահը պահանջում է տևականացնել Կարսի անկման առաջին օրերին ՀՀ կառավարության դեմ ստեղծված հասկանալի դժգոհությունը: Այդ դժգոհությունը մի զենք է, որից ազգային իշխանության հակառակորդները չեն ուզում զրկվել:

Այստեղ, ինչպես տեսնում եք, կա մտքի անազնվություն:

Ընդունել ճշմարտությունը հանրապետական բանակի անհաջողության մասին, պարզել Կարսի անկման իսկական պատճառները - կնշանակի պատասխանատվության բաժին ընդունել: Ճշմարտությունն ընդունողը առաքինություն պիտի ունենար զբաղվելու ինքնաուղղումով, վաղը իր աղետաբեր սխալներն ու պակասությունները չկրկնելու համար: Իսկ ինքնաուղղումը պահանջում է մտքի և հոգու ճիգեր, մի բան, որ այնքան էլ հաճելի չէ հոգեպես ծույլերի և նյութականացածների համար:

Այստեղ էլ տեսնում ենք բարոյականի պակասը:

Ճշմարտությունից երես դարձնելու երրորդ պատճառը - դա իրենց դասալքությունն արդարացնելու հանցավոր միտումն է: Հեռատես պիտի համարվեին, եթե կարողանային լռել: Չկարո-

ղացան և մատնեցին իրենց: Իմաստությունը չէր, որ նրանց հե-
ռու էր պահել ազատագրական պայքարից, այլ փոքրոգություն-
նր:

Հին ծանոթ դասալիքներն են դրանք, որ միշտ էլ փորձել
են փիլիսոփայել ու արդարացնել իրենց փախուստը ազգային
պարտականություններից:

* * *

Հառաչող ազգերը, ստրուկ, անհրավված, իրենց տառա-
պանքին վերջ տալու հույսով միշտ էլ դիմել են հեղափոխույթ-
յան, որպես ծայրահեղ և հերոսական միջոցի, մասնավորապես
Արևելքում: Այդ նույն միջոցին պիտի դիմեր և հայ ժողովուրդը:

Փանք իր խոյանքին, իր գոհերին և մայիսյան պատմական
շարժումնին:

Համաշխարհային պատերազմի բերումով հայ տարրի տե-
ղահանությունը օսմանյան սպայակույտի համար ռազմագիտա-
կան անհրաժեշտություն լինելուց բացի, աշխարհի հզորներից
ծեծված ու լքված, թուրք ցեղի գրգռված բարբարոսությանը
հագուրդ տալու հոգեբանական մի միջոց էր, որին անվարան
կերպով դիմեց թուրք կառավարությունը:

Կարսի ամոթը Հ. Հանրապետական կառավարությանը չի
միայն, այլ ողջ հայ ժողովրդինը: Չափվում են, բախվում բա-
նակները, բայց հաղթում կամ պարտվում են ազգերը, ցեղերը:
Կարսի պատերի տակ պարտվողը հայ զինվորն ու զորավա-
րը չէին միայն, այլ բովանդակ հայությունը, հայ ժողովրդի՝ իր
ամբողջության մեջ անմարտունակ, անարի, անմշակ հոգին:

Ահա՛ ճշմարտությունը, հայ երիտասարդ - սպանիչը կեղծի-
քի, ճշմարտությունը, որով զինված, դու աննահանջ կռվի պի-
տի դուրս գաս Նոգիտության ու վատության դեմ: Դու պիտի
սպանես կեղծիք հրեշը, որ սպառնում է մեր ազգի նյութական և
բարոյական գոյությանը: Վաղուց է, ինչ այդ եռագլխանի հրեշը,
հենված մեր հասարակական կյանքի գռեհկության, աստվածա-

բար պաշտվում է և իշխում մեր ժողովրդի որոշ տարրերի հոգու և մտքի վրա: Նա մեհյաններ ունի ցցված ամեն տեղ, ուր կտողա տկար, անարի, անանձ հայր: Նա անսուրբ բազիններ ունի, որոնք դո՛ւ, Ավարայրի հերոս Երեցի սրբազան կատաղությանբ պիտի խորտակես: Վերջ կեղծիքի թագավորությանը մեր կյանքում, որ բազմիցս փորել է հիմերը մեր ազգային գերիշխանության և կործանել այն: Թագավորող կեղծիքի երեսից, հալածական է ճշմարտությունը մեր իրականությունից: Չկա, ճշմարտություն չկա մեր կյանքում և դրա համար էլ այնքան անլույս ու անհույս է մեր կյանքը, դրա համար էլ այնքան տգեղ են մեր բարքերը, այնքան խոպան մեր հոգիները: Չկա ճշմարտություն, դրա համար էլ ներքին համերաշխությունը շարունակում է մնալ որպես սնամեջ խոսք, դրա համար էլ մտքի, զգացումի, ոգու աղքատությունն այնքան աղաղակող է մեր ազգային կյանքում: Չկա ճշմարտություն, և դրա համար էլ մեր ժողովրդի մի մասը Մետերլինգյան կույրերի նման մոլորված է «տգիտության անտառում»:

Կա փիլիսոփայող եսականություն, ատելություն, նախանձ, փոքրոգություն, քաղաքական շաղակրատանք: Կա այն ամենը, որ դժոխքն իսկապես դժոխք է դարձնում: Կա այդ ամենը, որովհետև ճշմարտություն չկա: Կա կեղծիքը և, հուրախություն թուրքերի, շարունակվում է ներքին իրարակերությունը: Կա կեղծիքը, և հայությունը կշարունակի օրավաստակ լինել,- մի մասը՝ շինարարելու, մյուսը՝ քանդելու:

Կեղծիքի մեջ կշնչեն, կապրեն շատերը - և ահա՛, հայությունն իր ամբողջության մեջ շարունակում է մնալ հոգեպես տկար, ասել է՝ և անկարող ու անարժան անկախ հայրենիք ունենալու: Ճշմարտության թագավորությունը մեր կյանքում, իրական և անսասան պիտի դարձնի մեր ժողովրդի հաղթանակն արտաքին թշնամիների հանդեպ:

- Ճշմարտությունը - ա՛հ, երիտասարդ հայություն - դա աստվածային այն լույսն ու ջերմությունն է, որով կանվի ու կհզորանա հոգին անհատի և ժողովրդի:

Կեղծիքը կատրկացնի, ճշմարտությունը կփրկի:

Վերջինն ուժ է, առաջինը՝ տկարություն:

Վախկոտն ու ստորը - ահա՛ կեղծիքի աշակերտները: Ճշմարտությունը կդաստիարակի արին ու ազնիվը:

Պարտություն, ստրկություն, տառապանք - ահա՛ կեղծիքին հարկատու ժողովուրդների ճակատագիրը:

Ճշմարտությունն, ընդհակառակը, կհզորացնի ու կփրկի, դարձնելու ազգերին հաղթական:

Առաջինը տխուր ախտանիշն է հոգիների խանգարման:

Երկրորդը, կրկնենք իմաստունի հետ՝ ամենամեծ Աստվածությունն է, որ բնությունը հայտնաբերել է մարդկության համար և օժտել այն ամենամեծ ուժով:

Ճշմարտության մեջ ապրող անհատի և հավաքականության հիմքը դրված է լինում ժայռի, կեղծիքի մեջ խարխափողինը՝ ավազի վրա:

Չէս զգում, երիտասարդ ընթերցող, թե ինչպես մահաշունչ կեղծիքից խորշակահար է լինում այն ամենը, ինչ որ գեղեցիկ, վսեմ, հերոսական է մեր կյանքում: Չէս տեսնում, թե ինչպես մանրացել ու գռեհկացել են մեր ժողովրդի որոշ տարրերը: Թե որքան մեծ է ստորության ուժը մեր կյանքում: Չէս զգում, արդյոք, թե խեղդվում ես շրջապատիդ մահաշունչ կեղծիքի մեջ: Կեղծիք՝ մահի ասել է, դանդաղ մահացում, իսկ մեզ պետք է ապրել որպես ժողովուրդ:

Տէս, հայրերդ իրար ավելի են ատում, քան արտաքին թշնամուն: Եվ արդեն շատերի մեջ սկսել է խոսել ներումը դեպի թրքությունը: Նշան ազգային նվաստության:

Տէս, թե ինչպես ծաղրելի կերպով ինքնաբավ են շատերը, քչով բավականացող, փառասիրությամբ ծույլ և սակավապետ:

Որքան անխռով են, մտահոգության ստվեր իսկ չի նկատվում սրանց մեջ իրենց ժողովրդի ապագայի մասին: Կարծեք Թովմաս Մուրի իդեալական կղզում ապրելիս լիներ հայությունը և ոչ թե մեր տխուր Արևելքում, շրջապատված բարբարոս և քրիստոնեաավեր իսլամությամբ:

Կեղծավորները ... Յոթ գրի մասին ավելի են աղմկում, քան հայ ժողովրդի վտանգված ապագայի:

Երբեք ջրի և հովի հոսանքին հակառակ չնայել, հավետ սպասել հաջող հովի ու մակընթացության. այս է այն «զգաստ քաղաքականությունը», որով կառաջնորդվեն և կուզեն առաջնորդել հայությունը:

Տես, թե ինչպիսի մոլեռանդությամբ նրանք ազգային գործիչների մեծագործությունները սառույցի, իսկ սխալները մարմարի վրա են քանդակում: Իսկ նրանց կեցվածքը ծառայական օտարի, ամբարտավան հայ մարդու հանդեպ: Իսկ իրենց հոգևոր ծուլությունն ու չքավորությունը սքողելու զավեշտական ճիգերը: Իսկ սրանց նյութակրոն վարդապետությունը, որ մարդկային կյանքը համարելով մի օրվա ձամփորդություն, հորդորում է,- կեր, խմիր, խնդա՛, աշխարհի, ազգիդ ցավերը թողնելով ուրիշներին: Հետևա՛նքը.- Մի հոռենշան վիճակ, մտաբարոյական ընդհանուր քառս, որի մեջ վաղուց է սկսվել եղծումն ու խաթարումը մեր ազգային հավաքական հոգու: Իսկ գիտենք, որ «մի ժողովրդի ուժը ավելի նվազ չափով է գտնվում իր բանակների՝ քան իր զգացումների ընդհանրության, քան ազգային հոգու մեջ: Ազգային հոգին Հռոմեացիներին դարձրեց աշխարհի տերը, կորցնելով այդ հոգին կորավ՝ Հռոմը»:

Հետևա՛նքը.- մի դրություն, որ սպառնում է մեզ մահվամբ:

* * *

Ի՛նչ, հայ երիտասարդություն, մեռելի ականջի՛ն է հնչում իմ խոսքը: Ո՛չ, ես հավատում եմ քո ներքին վերանորոգիչ ուժին, ինչպես և քո ջահել թևերի թափին:

Ես զգում եմ, թե ինչպես, զայրույթն ու ամոթը, միացած սրբազան ինքնադժգոհությանը, այրում են քեզ: Ես տեսնում եմ, թե ինչպես սեղմվում է քո բռունցքը կեղծիք կոչված հրեշի դեմ: Դու դողում ես կատաղությունից և արդեն նախաձաշակում քաղցրությունը պայքարի, որի մեջ պիտի սպանվի կեղծիք հսկան:

Ահա՛, դու գայրույթով հետ ես մղում անզիջող հայրերիդ հոգևոր խնամակալությունը և նրան պարտադրում քոնը:

Սկսվում է պայքարը որդիների և հայրերի միջև: Ճշմարտության և կեղծիքի միջև: Կռիվը Դավիթի և Գողիաթի միջև...

- «Ինձ թեթև գործ մի տվեք, ես ուզում եմ բարձրացնել այն հսկա լեռը և նետել ծովը»:

Ա՛հ, այդ ձայնն է քո ազնիվ փառասիրության, հայ երիտասարդություն, որի համար անկարելին հայկական բառ չէ:

- Պիտի պարտվի, պիտի մեռնի կեղծիքը մեր կյանքում, որ ապրի մեր ժողովուրդը:

- Ջան, այդ քո ձայնն է, իդեալի ընդունակ երիտասարդություն, որ սիրում եմ լսել:

Ողջունյն սիրելի ընթերցող: Այս գրքի էլեկտրոնային տարբերակը պատրաստել է 1915.info կայքը ընթերցողի խնդրանքով: Դուք ևս կարող եք առաջարկել գրքեր և մենք անվճար կթվայնացնենք դրանք Ձեզ համար:

3.

ԿԵՂԾԻՔԸ ՋԻՆԱԹԱՓԱԾ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ

Ժողովուրդները ավելի ուժեղ են, քան ժամանակավոր դժբախտությունը, կարիքը, բռնությունը:

Քո սկսած պայքարի մեջ, ուղղված հայրերիդ դեմ, կզարնվի կեղծիքը: Ճշմարտությունը կտոնի իր հաղթանակը՝ վերագրավելու իր գահը մեր հասարակական և անհատական կյանքում: Նրա արևը կլուսավորի մեր հոգևոր կյանքը, փրկելու մեզ մտավոր կուրությունից: Կբացվեն աչքերը, և նրանք, որոնք բաց աչքերով կապրեին աշխարհում, բայց չէին տեսնի,- իրերը և երևույթները տեսնել ու հասկանալ կսկսեն իրենց ճշմարիտ լույսի մեջ: Շարժվել կսկսեն ճշմարտությամբ օծուն գրիչներ: Ստեղծագործ ոգևորության մի հեղեղ կանցնի հայ աշխարհի վրայով, աճեցնելու հոգիներն ու կամքերը: Հայ մարդը, ծանոթ ինքնաձանաչության օրենքներին, կզարգացնի իր ներքին թաքուն ուժերը, իր ներքին մարդը, որի բաղդատմամբ ինքն այժմ թզուկ է միայն: Կհրապարակախոսեն վսեմ ու խանդավառ

շրթունքներ, և երեկի, հակասություններով այնքան հարուստ մեր կյանքը կիմաստնանա բարոյական ճշմարտություններով: Խոսելուց առաջ ամեն ոք ոսկե կշռով նախ կկշռի իր խոսքը:

Մայրերը զգաստության և ուղղության կիրավիրեն ազգայնորեն տկարացածներին, դաստիարակելու իրենց զավակները, նախ հայրենիքի՝ համար:

Դպրոցը կդառնա ազգային ոգու և ուխտի դպրոց:

Մամուլը՝ լույս և ջերմություն սփռող:

Կինը՝ ընկերն ու օգնականը և ոչ աղախինը տղամարդի:

Ուսուցիչն ու աշակերտն ունենան իրենց ընդհանուր ուսուցիչը - լուսավոր ժողովրդասիրությունը, այսինքն, որ բավարարեր անհատի իմացականությունը, ջերմացներ սիրտը, զորացներ հույսը: Վսեմ ժողովրդասիրություն, որից հայությունը կարողանար ստեղծել մի հրաշագործ ուժ:

Հայը կունենա ավելի բարձր ըմբռնում կյանքի մասին:

Պարտականության գիտակցությունը կհետևի մարդկանց որպես խստապահանջ Աստվածություն:

Գոյություն կունենա մրցումի մի հատիկ ձև միայն - բարոյական մրցում: Մարդիկ կպերճախոսեն գործով միայն, հայրենասիրական և առաքինի:

Քննադատության լավագույն ու արդար ձևը կհամարվի քննադատելիից ավելի բարձր ու օգտակար լինելը:

Բարեկեցիկ տարրերը ևս, գիտակցում են, թե պետք է նախ մարդ և Հայ լինել և ոչ թե հարուստ, կձգտեն իրենց երջանկությունը ապահովել իրենց ժողովրդի երջանկության հոգը տանելով: Ազնիվ փառասիրությունից մղված՝ Հայը կձգնի գերազանցել իր հարևանին արիությամբ, հայրենապաշտությամբ ու անձնվիրությամբ:

Կուսակցականի նշանաբանը կդառնա՝ կուսակցությանս հետ, բայց ազգիս համար:

Նվիրում, ավելի նվիրում, - կլինի մեռնողի վերջին խոսքը:

Երկյուղածորեն կպաշտվի աճյունը հայրենապաշտ մեռելների, նվիրական աճյուն, որ Հայրենիք կստեղծի:

Եվ որպես հետևանք ստեղծված այդ բարոյաշունչ մթնոլորտի, հայ մարտիկն իր կրծքի տակ կկրի գիտակցական մահը, ասել է և հաղթանակ արտաքին թշնամու հանդեպ, ապահովելու գոյությունը գորեղ, հարգված և երջանիկ Հայրենիքի:

* * *

Թորթափած կեղծիքի լուծը, հայությունն այժմ իր ամբողջության մեջ խորապես գիտակցում է մեր դարի և օրերի հրամայականը՝ հզորացիր կամ մեռիր: Այժմ նա չի թաքցնում, թե ինքը պարտվեց ու պատժվեց խստիվ, քանի որ չկարողացավ օգտվել իր ցեղի ոգու անսպառ ուժերից: Պատմության դառնադառն դասերից խրատված՝ նա գիտի այժմ, որ անհրավված ժողովուրդների արյունն ու արցունքը պիտի չդադարի մինչև որ նրանք ինքնօգնությամբ ոտքի չկանգնեն, մինչև չհզորանան հոգով:

Նա չի հաշտվել անհրավվածի իր դրության հետ. հակառակը կնշանակեր գիտակցորեն ստորագրել իր մահվան դատավճիռը: Նա գիտի, որ ժողովուրդներն ավելի ուժեղ են, քան ժամանակավոր կարիքը, դժբախտությունը, բռնությունը: Եվ, ահա, գերմարդկային ճիգեր է կատարում հաղթահարելու իր տառապանքը և օրեցօր լցվում է ներքին ուրախությամբ և ուժով:

Նա գիտի, որ դեռ ազգերն ապրում են իրենց կազմակերպված եսականության շրջանը, որոնց «մարդասիրության» ապավինելը, միամտություն լինելուց բացի, և վտանգավոր է: Գիտակցած այդ ճշմարտությունը՝ հայությունը վճռում է այլևս չմնալ որպես նյութական և բարոյական խաղալիք աշխարհի հզորների ձեռքին, և, ահա գործի է դրել իր ցեղային հանճարը, որի ուժերը և կարողությունները հարմար առիթ կսպասեին զարթնելու և ծառայելու իրեն:

Նա խաղաղ է այժմ, բայց ուժեղ: Նա սիրում է խաղաղությունը, բայց պատրաստվում է կռվի, որովհետև գիտի, որ ամեն ժամ, այս կամ այն պետությունը կարող է «բաց թողնել պատե-

րագմի շները»: Նրա ճակատին այժմ, որպես արդար դատի տեր և մարտնչող ժողովրդի, կա և կփայլի կատարված պարտականությունների կնիքը: Կատարելով իր պարտականություններն իր հավաքական անձի նկատմամբ, նա աստիճանաբար ցրում է իր շրջապատի խավարն ու հոգեկան անհանգստությունը: Նա այլևս կեղծիքի մեջ ապրող դժբախտ ժողովուրդը չէ, որ իր ուժերի կեսից ավելին կսպառեր վախի և անհուսության մեջ: Զինաթափ արած կեղծիքը՝ նա գիտի այժմ, թե ինչ է ուզում աշխարհից, և թե դեպի ո՞ւր է ուղղված իր հերոսական ջուն:

Ճշմարտությունը բուժիչ ջրի նման սրբել, մաքրել է նրա աչքերը, պայծառացրել նրա հոգևոր տեսողությունը:

Այժմ նա տեր է ճշմարտությունների, որ սփռվել, հզորացնել և փրկել գիտե:

Այժմ նա գտնվում է փրկության իսկական ճամփին:

* * *

Այլևս ոչինչ չի կարող խախտել իր ժողովրդի գրանիտե հավատը: Այժմ ոչինչ չի կարող հուսալքել նրան, քանզի խորապես գիտակցում է, թե մի ժողովրդի հայրենի հողը չի կարող ուրիշի մնայուն Հայրենիքը դառնալ: Նա գիտի, որ մնայուն արդարության օրենքի ուժով բռնագրաված երկրամասերը միշտ էլ, վաղ, թե ուշ, անցնում են իրենց պատմական տերերի ձեռքը՝ պայմանով, որ այդ վերջինի մեջ ժամանակը տկարացրած չլինի սերը, կարոտն ու պաշտամունքը դեպի Հայրենի երկիրը:

Կա, հայ երիտասարդություն, կա Մեծ Հայրենիքը, որ քոնը պիտի լինի վաղը:

Բայց ասա՛, օրվա քո հոգեկան կառուցվածքով պիտի կարողանա՞ս նրան տեր դառնալ ու մնալ: Խոստովանի՛ր, արժանի՞ ես նրան:

- Այո՛, եթե հոգեփոխվեցիր և հոգեփոխեցիր ժողովուրդդ:

4.

ՆԱԽ՝ ՄԱՐԴ

Կյանքի խորհուրդը կայանում է հոգևոր և ոչ թե նյութական շինարարության մեջ:

Չի կարելի միաժամանակ վատ մարդ, բայց և այնպես լավ Հայ լինել: Անկարելի է անհատի համար, առանց կեղծիքի, անձնական կյանքում նյութակրոն, իսկ ազգային գործերում գաղափարապաշտ լինել: Նա, որ իրեն զգում է որպես «ժամանակավոր շունչ և կենդանություն առած մեքենա», չի կարող հասարակական ասպարեզում երևան գալ որպես կենդանի հոգեկանություն: Նա, որ որպես մարդ, իդեալականացնում է նյութն ու նրանից բխող բավականությունները, որ կյանքի նպատակը համարում է կրավորական հաճույքները – որպես Հայ չի կարող լինել անձնվեր, արի, հայրենապաշտ: Միևնույն մարդու մեջ չեն ապրի միաժամանակ ստրկամիտն ու ազատատենչը: Նա կան մեկն է, կան մյուսը: Սեղմ ասած, չի կարելի, որպես մարդ, կյանքում դավանել անձնական երջանկության վարդապետությունը, իսկ որպես գործիչ, առանց կեղծիքի, ընդունել Դոստոևսկուն, թե մարդկությունն ապրում է ոչ թե երջանկության, այլ անսահման կատարելագործման համար: Այո՛, չի կարելի անկատար մարդ, բայց կատարյալ Հայ լինել: Միայն մարդ կոչվելու արժանին կարող է արժանաբար Հայ կոչվել: Դա այբուբենական մի ճշմարտություն է, որ երկար իմաստասիրություն չի վերցնում:

* * *

Նախ՝ մարդ: Դա նշանակում է զգալ իր հոգու մեջ ներկայությունը որևէ բարձր բարոյական իդեալի: Դա նշանակում է իր էության մեջ զգալ անվերջ բոցավառումն այդ իդեալի սրբազան կրակի:

Իդեալ և աննվաղ ձգտում դեպի այդ վերջինը, – ահա՛ թե ինչն է մեզ իրավունք տալիս մարդ կոչվելու:

Կենդանի արև, որ այրվում է ներքուստ և լուսավորում ու ջերմացնում իր հոգևոր շրջապատը:

Այդ դեպքում միայն մարդս դադարում է մնալ այն տխուր արարածը, որի ճակտին ծանոթ բարոյագետի գայրույթը «կենդանի դիակ» անունն է դրոշմել:

* * *

Նազովրեցին կուսուցաներ, թե մարդուս մեջ ապրող հոգին ավելի արժի, քան ողջ աշխարհը:

Նույնը - գեղեցկագույն բանն այս աշխարհում նկարագիրն է, վսեմ ու ազնվական:

Իդեալ, իդեալապաշտություն - դա միակ միջոցն է, որի շնորհիվ տգեղ ու տկար հոգիներն ու նկարագրերը կգեղեցկանան, կբարձրանան, կփարթամանան:

«Երկու բան է լցնում իմ հոգին միշտ նոր հիացումով ու հարգանքով - աստղալից երկինքը գլխիս վերև, բարոյական օրենքը՝ սրտիս մեջ», - ասել է մեծ իմաստասերը:

Նույնը - «վարվիր այնպես, որ կարողանաս ասել ամեն մեկին՝ վարվիր ինձ պես»:

Եղի՛ր իդեալիստ, երիտասարդ ընթերցող, քանզի նյութապաշտը դառնում է մարդ - մեքենա, կոկորդ ու ստամոքս միայն, իսկ նմանը և ապրում է, և չի ապրում, իսկ նմանը ավելի անասուն է, քան մարդ: Եղի՛ր իդեալի ընդունակ, և բավական մի՛ համարիր իմացականությամբ զարգացումը, որ առանց սրտի կրթության, աշխարհի չարիքները մեղմացնելու փոխարեն, աճեցնում է հաճախ: Եղի՛ր ընդունակ ինքնանորոգումի ճամփով սատար հանդիսանալու հասարակության բարոյական վերանորոգումին, խորապես գիտակցելով, թե միակ մարդը, որին կարող ես բարձրացնել - դա ինքդ ես: Սկսի՛ր քեզնից: Եվ իմաստունի հարցին, թե «ի՞նչ կուզեիր լինել կյանքում, հանուն ճշմարտության թույնի բաժակ դատարկելու դատապարտված Սուկրատեսը, թե՞ ճշմարտությունից դուրս ապրող խոզաբարո մի էակ», դու պատասխանիր - առաջինը:

* * *

Ճշմարիտ է այն կարծիքը, թե մարդկությունը դառնացնող տառապանքների մեծագույն մասը հետևանք է իրերի և երևույթների սխալ գնահատումի:

Չե՞ս հիշում, ընթերցող, այն ծանոթ պատկերը, որ երջանկությունը կխորհրդանշի: Կախարդական զորությամբ օժտված կանացի մի թևավոր էակ, մի բան ձեռքում, փախչում է՝ իրեն հետ վազեցնելով մարդկային ցեղը:

Փախչում է մտացածին ըղձանույշը և հազարներն ու հազարները խելահեղորեն վազում են-իր հետևից: Հևում են, հառաչում և աղմկում – ի՞նձ էլ, ի՞նձ էլ... իսկ եղած էակը ժպտում է ու փախչում, թողնելով իր հետևը դժբախտների, հուսախաբների, ձախողվածների անթիվ ու անհամար բանակը:

Եվ ահա՛, երևակայական ըղձանույշի ժպիտներին ու շնորհին չարժանացածների մի մասը, իր «դժբախտությանը» վերջ տալու համար դիմեց գնդակին, թուկին, դաշույնին, թույնին անձնասպանության: Մի մասը իրեն հանձնեց արբեցողության և նման այլասերիչ մոլությունների: Մի այլ մասը գազազած, դառավ թունավորիչը և անեծքը հասարակական կյանքի:

Տղամարդը, որ կարող էր իր մեծագործություններով անմահանալ, հավերժացավ իր չարագործություններով:

Կինը, որ կարող էր առաքինության օրինակ ծառայել աշխարհին, դառավ փողոցի սեփականությունը:

Հետևանքը:– Լիքն են բանտերը, հիմարանոցները, հիվանդանոցները:

Ինչո՞ւ, ինչո՞ւ այդպես: Ինչո՞ւ կտառապի մարդկային ցեղը:– Որովհետև միամիտ մարդը, իրենից, իր հոգուց դուրս փնտրեց և կփնտրի երջանկությունը: Որովհետև նյութականացած մարդը չճանաչեց ճշմարիտ երջանկությունը և իր կյանքը վերածեց դժոխքի:

* * *

Մշտատև անհանգստություն - ահա՛ այն սպանիչ տրամադրությունը, որ տիրում է արդի հասարակության և անհատի հոգում:

Մի բան պակասում է բոլորին, բոլորին:

Անորոշ ձանձրույթ, ջղայնություն, ինքնապատճառ թախիծ, լսելը անհատի հանապազօրյա կյանքը:

Հարուստն իրեն աղքատ է զգում իր հարստության մեջ, նյութապես երջանիկը՝ բարոյապես դժբախտ:

Կա, կա մի բան, որ թունավորում է մեր կարճատև ուրախության վայրկյանները, սպանում ժպիտներ շրթունքների վրա, խլում մեր քունը, մեր հոգեկան անդորրությունը և սարսափեցնում՝ անարև ծերության ու մահվան ուրվականներով:

Կա մի խորհրդավոր ձեռք, որ աներևութաբար թույն և արտոսը է կաթեցնում մեր շրթունքներին մոտեցող գինու և հաճույքի բաժակի մեջ:

Կա մի պատուհասող ուժ, մի ձեռք, որ դատում է մեզ, պատժում ամեն օր, ժամ, վայրկյան:

Ի՞նչ է նշանակում սա: Ո՞վ է, ի՞նչ է այդ խորհրդավոր ուժը:

- Դա մեր խիղճն է, ընթերցող, մեր գիտակցությունը, թե բարի չենք, առաքինի չենք, հայրենասեր չենք, թե կատարյալ Հայ և մարդ չենք:

* * *

Արտաքին երջանկությունը, որ խելագարորեն կփնտրեն այն բոլորը, որոնց կյանքի նպատակը հաճույքներն են և ոչ բարոյական պարտականությունների կատարողը - խաբուսիկ և խոզաբարո երջանկություն է, որ պետք չէ լինի առարկան քո ձգտումների: Դու պիտի չճանաչես երջանիկ լինելու մի այլ միջոց, քան ցեղիդ և նմաններիդ համար աշխատելն ու տառապելը:

Քո երջանկությունը - ծնունդ իմաստության - պիտի լինի հանուն ցեղային իդեալի զոհաբերվողների գերագույն երջանկությունը, քանզի մարդս տերն է միայն իր զոհաբերածի, և դա է միայն նրա արժեքը, և ոչ թե այն կարողությունները, որոնցից, իրենից զատ, ոչ ոք է օգտվում:

Քեզնից դուրս չկա և պիտի չփնտրես երջանկություն:

Փնտրածդ երջանկատու ըղձանույշը ապրում է մի խորհրդավոր դոյակում, որ քո սիրտն է, բաժանելու հարևանությունը մաքուր խիղճ կոչված աստվածության:

Քո երջանկությունը պիտի լինի ծառայել ժողովրդիդ երջանկության: Իսկ դա նշանակում է, թե քո սերունդը զգվանքով երես պիտի դարձնի իր օրվա կյանքից, որ նա պիտի թողնի փողոցն իր բազմապիսի հրապույրների: Նա պիտի հետ մղի այն բոլոր նյութակրոն և անասնացուցիչ վարդապետությունները, որոնք տկարացնում են մեզ, որպես Հայ և մարդ:

Իսկ դա նշանակում է, որ դու պիտի չնմանվես այն սերունդներին, որոնք կորչել են առանց ազգային օգտակարության, ինչպես խոռոչներում ընկած արևի ճառագայթը: Որոնք գոյություն են ունեցել, բայց չեն ապրել: Որոնք չեն թողել մի բան, որ ապրեր իրենցից հետո:

Դու բարոյապես ազատ չես դառնալու սերունդը անասնորեն երջանիկ դատարկապորտների, որովհետև և ոչ մի ժամանակ քո ժողովրդի գոյությունն այնքան լուրջ կերպով վտանգված չի եղել, որքան այսօր: Ինչպես և երբեք քո ժողովուրդը այնքան հրամայողաբար չի զգացել կարիքը մի ուխտված և հերոսական սերնդի:

Եղել են սերունդներ, որոնք իրենց կյանքը վատնել են խաբեական «կրկներևույթների կամ «թիթեռնիկներ»ի հետևից վազելով: Դու, սակայն, պիտի լինես անձնական երջանկությունը չձանաչող սերունդ: Ահա թե ինչու են ասում քեզ,- վերցրո՛ւ խաչդ և հետևիր ինձ: Այո՛, քո սերունդը պիտի լինի խաչակիր: Նա պիտի քաղի մեղքերն իր հայրերի՝ հանդիսանալով նրանց վերադաստիարակիչը: Իսկ այդպիսին դառնալու համար պետք

է, որ քո ամեն մի օրը լինի «ճերմակ քարով նշանակելի օր», պետք է, որ քո կյանքը լինի բարոյական լրջություն, գրավչություն և առողջություն: Իսկ այդպիսին լինելու համար ապրիր չմեռնելու, մեռիր ապրելու համար: Կյանքդ նվիրիր բաների, որ չեն մեռնում:

Եղել են սերունդներ, որոնք ավելի ժամանակ են վատնել իրենց արտաքինը հարդարելու, քան իրենց մտքի և սրտի մշակույթի համար: Դու պիտի ապրես ժողովրդիդ համար, այլապես պիտի երկարի նրա հոգեվարքը և շատ պիտի ուշանա նրա քաղաքական հարությունը:

* * *

Հոգեպես ծուլերն են ստեղծել դժվարին ու անկարելի խոսքերը: Քույր ու եղբայր են չկամենալն ու չկարողանալը: Հազարամղոն ճամփորդությունը սկսվում է մի հատիկ քայլով: Չկա անկարելին, երբ կա զորեղ ու վճռական կամքը: Գիտցիր, եղել են կամքի հսկաներ, որոնք առաջարկել են Ալեքսանդր Մակեդոնացուն իր արձանը կերտել Աթոս լեռը տաշելով:

«Թագավորը նա՛ է, ով կարող է»:

Ես ուզում եմ, որ դու լինես թագավոր սերունդ:

Քանի դեռ գետափին ես - տկար ես: Անցա՛ր - կեսար ես:

Անցիր, հայ երիտասարդություն, անցիր Ռուբիկոնը, որի հանդիպակաց ափին քեզ հաղթության դափնին է սպասում:

«Հաղթության ու պարտության միջև ամբողջ պետություններ կան», - ասել է Բոնապարտը:

Քո վաղվա հաղթանակի և պարտության միջև հայ ժողովրդի լինել-չլինելու հարցը կա, հայ երիտասարդություն:

Ահա՛ թե ինչու քեզ պետք է հաղթականի լուսապսակ ստեղծել քո ժողովրդի անվան ու ճակատի շուրջը:

Իսկ դրա համար քեզ պետք է լինել ավելի քան Հայ և մարդ:

5.

ԻՆՔՆԱՃԱՆԱԶՈՒԹՅՈՒՆ

Սահման չի տրված ինքնաձանաչ անհատի հոգեկան ուժերին:

Կուզեի, որ դու, հայ երիտասարդ, որ դու յուրացնեիր ինքնաձանաչությունը որպես ուժի, հաղթանակի և բարձր երջանկության ամենակարճ և ամենաստույգ ճամփան:

Ծանիր քեզ:

Գիտցիր - ասում է դելփյան այդ պատգամը, գիտցիր, որ մարդս գաճաճ է իր ներքին հսկայի բաղդատմամբ:

Ծանիր քեզ:

Կուզեի, որ իմաստասիրական այդ հրամայականը քանդակված լիներ մեր դպրոցական շենքերի ձակտին, ապա և մեր աշակերտության ուղեղի մեջ:

Այն ողորմելիորեն տկար էակը չէ մարդը, որպիսին ճգնում է այն ներկայացնել նյութապաշտական կարճատես գիտությունը: Նա գրեթե ամենակարող է, երբ գիտակցում է, թե իր մեջ թաքուն ուժերի մի ամբողջ ծով կա, որից ազատորեն օգտվում է ինքնաձանաչ անհատը:

Դու ավելի ուժեղ ես, քան կարող ես երևակայել և զգալ քեզ:

Դու օժտված ես անսպառ հոգեկան ուժով, որոնց մեծագույն մասը անինքնաձանաչության պատճառով շարունակում է մնալ քնած վիճակի մեջ և անօգտագործելի:

Քեզ տրված ներքին ուժերի բերումով դու գրեթե ամենակարող ես, հրաշագործ, եթե վստահելով քո ներքին մարդուն, նրա ուժերից օգտվես միայն բարձր նպատակների համար:

* * *

«Ձեր մեջ ապրում է մի աստվածություն, որի միակ փափագն է ծառայել ձեզ, որ սրտառուչ համբերությամբ սպասում

է, որ կանչեք իրեն»։ Հոգեբանական բացարձակ ճշմարտությանը կշնչեն այդ ոսկե խոսքերը։

Սահման չի տրված ինքնաձանաչ անհատի հոգեկան ուժերին։ Գիտենալ և կամենալ - նշանակում է կարողանալ։

Ինքնաձանաչ լինել - ասել է կարող լինել ցանկացած վայրկյանի գործի դնելու այն բոլոր ուժերը, որոնց տերն ես - իմաստություն, սեր, աշխատունակություն և այլն։

Ինքնաձանաչությամբ կարելի է դառնալ մագնիսական միամպ, որ չի խորտակվում և ո՛չ մի ուժից։

Անհուսորեն տգետները միայն չգիտեն այսօր, որ չօգտագործվող ուժերի մի հսկայական պահեստ է մարդս, որից դժբախտաբար կարողանում են օգտվել քչերը միայն։

Մեր ուժերի մեծագույն մասը շարունակում է մնալ թմրած վիճակի մեջ, երբ նրանց մասին գաղափար չունենք։

Բայց երբ ձգտել սկսեցինք որևէ բարձր նպատակի և նոր ուժերի կարիքն զգացինք - մեր մեջ անմիջապես զգում ենք ներկայությունը մեր թաքուն ուժերի։

Ո՞վ չի զգացել երբեմն իր մեջ կորուվի հանկարծական ծովացում։ Ո՞վ չի ունեցել երբեմն հանձարեղ ներշնչումներ, հայտնություն, պարզատեսություն։

Ո՞ւմ հաճախ չի թվացել, որ ինքը որոշ արտասովոր վայրկյաններում ընդունակ է զարգացնելու իր մեջ շատ ավելի մեծ ուժ, քան այն, որ զգում է իր մեջ սովորական վիճակում։

* * *

Մարդս այն է, ինչ որ կամ ինչպես որ մտածում է իր մասին։ Անինքնաձանաչը, որ իրեն կենդանի մեքենա է համարում, և ոչ ավելին - դատապարտված է ապրելու և գործելու իր տկար «ես»ի աղքատիկ սիջոցներով։ Նմանի համար չեն աշխարհ զարմացնող մեծագործությունները։ Նմանը, անինքնաձանաչ և անընդունակ վերանորոգումի, կուրորեն մասնակցում է իր ամենօրյա թաղման։ Աստիճանական անձնասպանություն է նմանի կյանքը։

Իսկ նա, որ գերագույն երջանկության հասնելու համար ձգտում է տիպար կատարելության, նա, որ գիտի, թե բոլոր մարդիկ կատարելության կարելիություններ են - նա կասի ձեզ՝ ընդունեցի՞ր մի բանի անհրաժեշտությունը, նշանակում է, որ այդ բանը ոչ միայն կարելի է, այլև կհսով չափ արդեն կատարված:

Ուրեմն, եղի՞ր ինքնաձանաչ, երիտասարդ բարեկամ, հավատա՞ թաքուն ուժերիդ, օգնության կանչի՞ր քո ներքին մարդուն, որ ավելի Աստված է, քան տկար արարած, որպեսզի աշխարհը չկարողանա սահման դնել քո հոգու ավյունի թափին, թռիչքին:

* * *

Եղի՞ր անկախ հոգեպես:

Եվ ո՞չ մի տուրք այնպիսիների ազդեցության, որոնք ավելի բարի չեն, արի չեն, անձնվեր չեն քեզնից:

Հեռու՞ բանուկ ուղիներից:

Նրանցից, որոնք անընդունակ են խանդավառության: Աշխարհի առաջ հրով լծակն է խանդավառությունը: Եվ նրանցից, որոնք հաճախ են գործածում դժվար և անկարելի բառերը:

Աշխարհը և երևույթները մի՞ դիտիր ուրիշի աչքերով: Հիմարություն է թութակորեն կրկնել ուրիշի խոսքերը: Ավելի մեծ հիմարություն կուրորեն բաժանել այլոց կարծիքը:

Մի՞ լինիր ուրիշի ստվերը, արձագանքը, եթե այդ ուրիշը անգամ աշխարհաճանոթ համբավ լինի:

Ստեղծագործող և ո՞չ ընդօրինակող:

Անձնասպանություն է նմանվելը:

Ունեցիր քո՞նր - խոսք, խոսելու եղանակ: Եվ երբեք քեզ կատարյալ մի՞ համարիր, որ չդանդաղի վերելքդ: Կատարելության չես ձգտում, եթե մտահոգեպես նույնն ես այսօր, ինչ որ էիր երեկ:

Միրի՞ր վեհը, գեղեցիկը և հերոսականը նույնիսկ թշնամիներիդ մեջ: Մի՞ նախանձիր, քանզի աշխարհը ոչինչ չունի, որ չունենար քո հոգին: Թուլություն է չարությունը: Մեզանում քչերն

են ուժեղ: Դրա համար էլ չար են շատերը, չար, պարսավասեր, աններող: Մի՛ գարշիր հասարակությունից, բայց հաճախ գերադասիր իմաստուն մենությունը: Ասված է՝ «արծիվը թռչում է մենակ, ագռավները՝ խմբով»: Գոռոզությունը ուժ չէ, այլ տկարություն: Մարդկանց մի նայիր վերևից - դա հեղինակություն չէ: Տկարն է ձգտում հաճոյանալ ամբոխին, արժանանալ փողոցի ուշադրությանը: Ասպետ եղիր նախ անձիդ նկատմամբ: Դժվարանում ես հարգել քեզ - բարոյապես կորած ես արդեն: Զո՛ւրկ ես ինքնահարգանքի և ինքնատիրապետումի զորեղ զգացումներից - աշխարհն էլ ոչինչ չունի քեզ ուժեղ դարձնելու: Հեռու ունայնամտությունից, գռեհկությունից և ունակությունից՝ եռյակ թշնամին բարձր նկարագրի: Մեռելություն է ունակությունը: Դու խոկմամբ և փորձով հարազատիր ձշմարտությունները: Հեռու և հոգու ծույլերից, որոնք ձշմարտությունները, սկզբունքները և սրբությունները սրբապղծորեն կիջեցնեն մինչև իրենց տափակ հասկացողության աստիճանը: Դու բարձրացիր, ձգտիր հասնելու նրանց բարձրության, այլապես զուրկ պիտի մնաս հոգեկան մշակույթից:

* * *

Ինքնաձանաչությամբ մարդը դառնում է ներքնապես խաղաղ, ինքնավստահ և աներկյուղ:

Նրա կյանքի նավը, որ առաջ խաղալիք էր գոյության ալիքների ձեռքին, ստանում է հաստատ և անշեղ ընթացք:

Ծանիր քեզ, հայ երիտասարդ:

Քո մեջ մի գանձարկղ կա, անբավ ու անհաշիվ հարստությամբ, բայց դու չես օգտվում նրանից, որովհետև քեզ պակասում է այդ արկղի ոսկե բանալին - ինքնաձանաչությունը:

Ծանիր քեզ... Նույնացիր քո ներքին մարդու հետ, և դու պիտի զգաս քո մեջ ծովացումը հոգեկան նորանոր ուժերի, դու պիտի դառնաս ավելի քան զորեղ և ապա պիտի կարողանաս կապել բախտի անիվը և քարշ տալ ցանկացած ուղղությամբ:

* * *

Եղի՛ր պարզակյաց:

Բազում կարիքների տեր անհատներն ու ժողովուրդները կլանված են լինում ներկայով և մոռանում իրենց անցյալն ու ապագան: Ունայնամտանում և տկարանում են նմանները:

Դու, հայ երիտասարդություն, ուխտիդ բերումով, դու պիտի լինես ուժեղ՝ ամենակարողության աստիճան:

Իսկ ուժեղ և կարող դառնալու իմաստուն միջոցներից մեկն էլ պարզակյացությունն է:

Եղի՛ր պարզ, պարզակյաց, որպես Սպարտացի, քանզի որքան նվազ կարիքներ ունենաս, այնքան ավելի օգտակար կլինես ժողովրդիդ:

Կարիքներ կան, որոնց բավարարումը ստրկացնում է մեզ, դարձնելով մեզ գերի մեր կրքերի և ցանկությանը: Իսկ չկա ավելի աղետալի բան, քան կրքերի և անիմաստ կարիքների լուծը: Կան ավելորդ կարիքներ, զորս ապրեցնում, սնուցում ենք որպես մակաբույծներ, որոնց բավարարումը սպանում է մարդու հոգևոր ազատությունն ու կարողությունները: Հազար հիմարություններ փնտրողը միշտ էլ կունենա հազարումեկ կարիք: Իսկ նմանը չի կարող չզգալ իրեն դժբախտ ու տկար:

Նա, որի ամենօրյա մտահոգության առարկան իր հագուստի և կաշվի մեռյալ գեղեցկությունն է և ոչ թե սրտի և մտքի մշակումը – նա կմնա աղքատ հոգով, ասել է և տկար: Նա, որ սովոր է ականջ տալ ունայնամիտ հասարակության և ոչ իր ներքին բարոյական օրենքի ձայնին, – դժբախտ է երիցս և տկար:

Նա, որ իր ժամանակն ու միջոցները վատնում է գեղեցկացնելու իր էության շրջանակը և ոչ պատկերը, արտաքին երևույթը և ոչ բովանդակությունը, նա, որ շարունակելով մնալ հիմարական արձագանքը սնոտիասեր ամբոխի, դժվարանում է իր հանապազօրյա հացին չավելացնել և «կրկես»ը – նման բարոյապես թեթևամիտը դառնում է մեռյալ թիվ և ոչ ստեղծագործ անհատ իր ժողովրդի համար:

* * *

Վայելչասերների շրջանը - ահա՛ անբարոյականը ու անբարոյացուցիչը, թշնամին մաքրության ու պարզակյացության: Հեռու այդ շրջանից, որ նեխություն կհոտի: Գիտես, Դիոգենեսն իրեն ավելի երջանիկ կզգար, քան իրեն այցի եկած աշխարհակալը:

Զգույշ հրապուրիչ երևույթներից: Դալարների տակ հաճախ մահաթույն օձ է թաքնված լինում: Թող քո հաճույքները լինեն մաքուր, ողջապահիկ, բարոյական: Կրքերն ու կարիքները ծանաներ պիտի լինեն և ոչ թե տեր ու բռնակալ: Եղի՛ր Սպարտացի, և բնավորությամբ անձնադյուր ու մեղմ երիտասարդներին համարիր անգո, նետված էվրոտ գետը, ուր Սպարտան կթափեր իր հեզ և երկչոտ զավակները:

«Երբ երիտասարդները, սանձարձակ կյանքից հոգնած քնքշորեն կքնեն փափուկ բարձերի վրա՝ հավատում եք, որ եթե գնանք արթնացնելու, որ ելնեն ու քշեն թշնամուն, հավատում եք, թե նրանք վեր կթռչեն տեղերից և իրենց մեջ կզգան ուժն ու կորովը այն դասական աթենացիների, որոնք սովոր էին պառկել իրենց զենքերի կողքին, մերկ գետնի վրա, և գիտեին արհամարհել զգայական հաճույքները»:

Եթե վաղը, վերստին, արտաքին վտանգը պայթի հայ ժողովրդի գլխին - դու վստահ ես, որ հազարավորները քո շարքերից իրենց վահանն ու դրոշակը չեն խոնարհի թշնամու ոտների առջև:

Ես ազատ եմ խոստովանելու, թե հայ երիտասարդությունը եթե չհոգեփոխվի, ապա մեր Եռագույնի առջև ծունկի չի բերի թրքությանը:

Պարզակյացությամբ և մշտատև ջանասիրությամբ էին հզոր և անպարտ Հին Հելլադան, Սպարտան և Հռոմը: Զինվոր թե զորավար, խաղաղության օրերին կմշակեին դաշտերը և առաջին ահակոչը լսելուն պես կթողնեին արորը ու կկապեին սուրը: Ցինցինատին գտան դաշտում, արորելիս, երբ կփնտրեին

իրեն որպես զորագլուխ հռոմեական լեգեոնների: Բայց երբ մի օր Հույնի և Հռոմեացու մեջ տկարացավ պարզակյացության ոգին, երբ այդ առնական և խրոխտ ժողովուրդները մեղկացան, ճոխության և քնքշանքի մեջ ընկան, կորան բարբարոսների կրունկի տակ:

Ահա թե ինչով քո սերունդը, հայ երիտասարդ, պիտի լինի պարզակյաց, ազատ կարիքների ու կրքերի լծից- ուժեղ լինելու համար:

6.

ՊԱՏՃԱՌ ԵՎ ՀԵՏԵՎԱՆՔ

Ամրացիր վսեմ մտածումների մեջ:

Մի՛ լինիր ստվերը, արձագանքը, նմանությունը ուրիշների, որ հարկադրված չլինես ծիծաղելիորեն կրելու այլոց գաղափարներն ու տեսակետները, ինչպես կրում ես ուրիշի ձեռքով պատրաստված զգեստներդ: Ամենաէականը, որպեսզի արթնանան հոգուդ հեքիաթային ուժերը և ծառայեն քեզ:

Այդ մասին խոսել են քեզ: Ավելացնեն, թե բավական չէ դեռ սեփական խոկում ու խորհրդածություններ ունենալը: Պետք է, որ այդ վերջինները լինեն մաքուր, վեհ, արդար: Քանզի մեր նկարագիրն այլ բան չէ, եթե ոչ գումարը մեր մտածումների: Մեր արարքները ծնունդ են առնում և կազմակերպվում նախ մեր ուղեղի և հոգու մեջ: Անհատի և ազգի ճակատագիրը բնորոշվում և դարբնվում է այն մտածումներով, զորս այդ վերջինները երկարորեն սնուցել են իրենց մեջ:

Տկարություն, թե հզորություն, պարտություն, թե հաղթանակ, տառապանք, թե երջանկություն,- այդ բոլորի հեղինակը անհատն է, ժողովուրդը, և ոչ սրանց թշնամիները, և ոչ դիպվածը:

Պատճառ ու հետևանք- միևնույն փոխհարաբերությունը ունեն ինչպես նյութական, այնպես էլ մտաբարոյական

աշխարհում: Ահա, թե ինչու մեր պայքարը պարագաների և հետևանքների դեմ պիտի չլինի ուղղված, որ դուրս են մեզնից, այլ պատճառների դեմ, որ մեր մեջ են:

Մտածումներից ծնունդ է առնում ցանկությունը, սրանից ձգտումը. իսկ այդ վերջինը ունենում է իր այս կամ այն առարկան, որով և անհատը մատնում է իր մտածումների բնույթը:

Պարբերաբար ընդունած ներքին ներշնչումներից մենք մշակում ենք մեզ համար հատկություններ, պայմաններ, և որպես արդյունք այդ բոլորի - մեր ճակատագիրը:

Հսկի՛ր մտածումներիդ մաքրության ու վսեմության վրա: Հաճախ «քաղհանք»ի ենթարկիր մտքերդ, գտի՛ր:

Ամեն մտածում, հենց որ տեղ գրավեց գլխիդ մեջ, պիտի ձգտի արտահայտվել: Չար, ստոր, եսական մտածումները քեզ պիտի մղեն համապատասխան քայլեր առնելու: Արդար, անձնվեր, ասպետական մտածումները, ընդհակառակը, քեզ պիտի դարձնեն հեղինակը ազնիվ գործերի:

Սովորի՛ր ղեկավարել ուղեղդ: Դժվար չէ դա, քանզի մարդս իշխանություն ունի իր մտածումների վրա:

«Մենք,- ասել է իմաստասերը,- մենք չենք կարող արգելել թռչուններին անցնելու մեր գլխի վրայով, բայց իշխանություն ունենք թույլ չտալու նրանց, որ իրենց բույնը շինեն մեր գլխի վրա»:

Այս ձևով վարվիր մտածումներիդ հետ: Թույլ մի տուր, որ վատերը իրենց բույնը հյուսեն ուղեղիդ մեջ:

Ամրացի՛ր վսեմ մտածումների մեջ - և դու կտիրես ներքին խաղաղության: Իսկ գիտե՛ս, որ որքան հոգեպես անդորր է մարդս, այնքան ուժեղ և ազդեցիկ է նա:

Քո կյանքի արտաքին պայմանները-ինչպես և քո ժողովրդի - հարազատ ծնունդն են քո հոգեկան վիճակի, իսկ այդ վերջինը՝ քո մտածումների:

Արդարև, մեզնից ամեն մեկը, մի հոգեբանի պատկերավոր արտահայտությամբ, «հավաքում է քաղցր ու դառն պտուղները իր մտքի տնտեսության»:

Տանջանքն ու տխրությունը միշտ էլ հետևանք են վատա-

ոռոջ մտքերի, որոնք ցույց են տալիս թե անհատը հաշտ ու համերաշխ չէ իր խղճի հետ:

Հեռու, ուրեմն, այն ստոր մտածումներից, որոնք բյուրեղանում են որպես դատապարտելի սովորություններ և տանջող պայմաններ մեզ համար:

Հեռու նվաստ ու երկչոտ խոհերից, որոնք սնուցում են մեր վարանոտ ու անվճռական հատկությունները, դարձնելով մեզ հոգևոր ստրուկ, միշտ ենթակա նվաստացումի և զրկանքների:

Միշտ վեհ, ազնիվ, արիական մտածումներ, որոնք բյուրեղանում են որպես ուրախություն, ներքին հանգիստ, քաղցրություն, դարձնելու մեր հոգին թարմ, պայծառ ու կորովի:

Երկաթը մաշվում է իր ծնած ժանգից: Մարդը տառապում է իր անկատարելությունից, որ արդյունք է իր անմաքուր, իր «ժանգոտ» մտածումների:

Մտածումը, նայած իր բնույթին, և սպանիչ է, և հարուցիչ, փրկիչ:

Հրաշագործ է մտքի ուժը: Դու, երիտասարդ գրուցընկեր, դու որ հրամայողաբար պիտի լինես ուժեղ, դու ևս ապավինիր վսեմ մտածումի փրկարար ուժին:

Եվ որովհետև ուխտիդ բերումով քեզ վիճակված է և ղեկավարի պատասխանատու դեր, սովորիր իմաստնորեն ղեկավարել նախ սեփական մտածումներդ ու ցանկություններդ:

7.

ԱՆԲԱՐՈՅԱՎԵՏ ԽՈՍՔԸ

Մարդն իր խայրի մեջ դրսևորում է իր հոգու բովանդակությունը:

Ոչինչ այնքան հեշտությամբ չի մատնում մեր ապրումները, մտածումները, մեր նկարագիրը, որքան խոսքը:

Դա միաժամանակ մեր բարոյական շունչն է:

Մեկին մտերմորեն ճանաչելու համար, հարկավոր է լսել նրա խոսքը, անշուշտ, երբ որ չի կեղծում:

Մի ընտանիք, մի հասարակություն, մի ժողովուրդ ճանաչելու համար պետք է լսել նրա մեջ հնչող խոսքը:

Երբ որ դա գործածվում է որպես քո մտածումների համար, եթե դա ավելի արտաքին բարեկրթության է ծառայում, քան բարոյականության, երբ որ դա լսվում է որպես ծաղր սրբության և սկզբունքների դեմ, երբ դա դառնում է ծառայական, օգտախնդիր ու թունավորիչ, և այդ ամենի պատճառով՝ տարտամ, դա նշան է բարոյական անկման ու ապականության:

Երբ մի ժողովրդի մեջ - ինչպես մեզանում - որոշ տարրեր ազատորեն ժխտում են և սրբություն, և սկզբունք, և Հայրենիք, առանց հասարակության ցասումը բորբոքելու իրենց դեմ, երբ մի ժողովրդի մեջ խոսքը ավելի գրգռում է, պառակտում, բաժանում, երբ դա կորցնում է լույսն ու ջերմությունը - դա նշան է, թե այդ ժողովուրդը նվաստացած է, ընկած իր խոսքի հետ:

Այսպիսին է, չնչին բացառությամբ, գաղութահայ խոսքն այսօր:

Հետևանքը:- Հավասար չափով՝ կեղծիքի ահավորություն և ճշմարտության թշվառություն մեր կյանքում:

Չարության թույն, կատաղության լորձունք և քացախ - ահա՛ թե ինչ են գործածում որոշ գրիչներ ու գրչակներ:

Էլ ոչինչ չի մնացել մեր գռեհկացած իրականության մեջ, որ հայհոյված չլիներ:

Պոռոտ, տգետ ու չար ձառ ձառասուններ:

Կարծեք, պետք է հայհոյել համոզելու կամ տարհամոզելու համար, զրպարտել, անվանարկել:

Կարծեք, անհրաժեշտ է դաստիարակելու համար խոսքը լինի բարձր և հայհոյալից, որ կարողանան ընթերցողին խաբել, թե իրենք արդար են, ուժեղ, հեղինակավոր:

Այնպես են խոսում և գրում մեր գաղութներում, որ կարծեք իրենք են տերը աշխարհի ողջ իմաստության և միակ տերերը Հայաստանի, որ շատ շատերը գուցե և չեն էլ ճանաչում, նույնիսկ քարտեզի վրա:

«Ես էլ արացի տվի նրան, առյուծին: Թող ավանակի սմբակի ուժն էլ զգա...»:

Այս է շատերի խոսքի իմաստը ու շեշտը իրենց հակառակորդների մասին: Կատաղի գրչամարտ: Գրում են, մրոտում անվերջ իրենց հակառակորդների մասին, առանց կարդացվելու նրանց կողմից, բայց և այնպես ոչ ոք չի հուսահատվում:

Տոլստոյի երրորդ որդին սկսել էր մամուլի մեջ քննադատել տոլստոյականությունը: Հայրը դժգոհ որդու արարքից, գանգատվում է իր մի բարեկամին.

Կատարվեց, ինչ որ պիտի կատարվեր: Լսեցի որդուս գրածների մասին և չկարողացա չկիտել հոնքերս: Սակայն, մի բան ուրախացնում է ինձ: Վեճը վարելու համար որդիս ստիպված պիտի լինի կարդալու իմ որոշ աշխատությունները և խորհրդածելու նրանց մասին: Այդ ինձ հուսադրում է, թե մի օր նա էլ կհասկանա ինձ...

Հայ գրիչ շարժողներն ունեն այդ հույսը, թե իրենց հակառակորդները մի օր կհասկանան իրենց: Իհարկե ոչ: Հասկանալու համար պետք է կարդալ հակառակորդի գրածները, մի բան, որ մեզանում չի արվում, իսկ չի արվում, որովհետև ծաղրով, հայհոյանքներով խնկված հողվածները գուցե և հաճույքով գրվում են, բայց ոչ կարդացվում:

Ընկած է հայ տպագրական խոսքը, որից ամեն մեկն օգտվում է իր ցանկության համաձայն:

Օրվա հայ խոսքը - երբեմն՝ մերկ սուսեր, երբեմն՝ բութ տապար, և միշտ էլ անբարոյավետ:

Բանակոչողներին ցավագինորեն պակասում է տարրական բարեկրթություն, պարկեշտություն, արդարախոհություն:

Ընդդիմախոսողի մեջ ոչ ոք ազնվություն ու շիտակություն չի տեսնում:

Անխնա են, որպիսին չէին և վաղը չեն լինելու թուրքի հանդեպ:

* * *

«Պտույտի ժամանակ հանդիպակաց բլուրի վրա նշմարեցի մի հրեշային պատկեր: Երբ մի քիչ մոտեցա, նկատեցի, որ դա մարդ է: Հասնելով նրան՝ տեսա, որ դա իմ եղբայրներից մեկն է»...

Որքան հարուստ հոգեբանություն և գեղեցկություն, եվրոպացի քարոզչի այդ անպաճույճ օրինակի մեջ:

Դադարում է մարդկանց միջև գոյություն ունեցող սառնությունը, երբ նրանք հաճախ են հանդիպում իրար: Տարակարծությունները տեղի են տալիս հասկացողության: Մեր կասկածը, հակակրանքը, թշնամանքը շարունակում են աճել, երբ դեռ հեռու են իրենց առարկայից: Ընդհակառակը, մեր այդ զգացումները ամեն անգամ աստիճանական շոգիացումներ են կրում, երբ մոտենում են իրենց առարկային:

«Իմ կարծածը, թե այդ պարոնը», - հաճախ ասում ենք այն մարդկանց մասին, որոնցից անիմաստնաբար խուսափել էինք, որոնց թյուրիմացաբար չար էինք համարել: Իսկ մեզանում - Աստված իմ - մեր իրականությունն ավելի զարհուրելի է, քան երկու ցեղերի միջև բորբոքված պատերազմը: Պատերազմող կողմերի համար գոյություն ունեն գինադադարը, հաշտությունը, իսկ մեր կյանքում՝ անվերջ իրարակերություն:

Մենք չենք սիրում գինադադարը ներքին ճակատների վրա, որովհետև սովոր ենք ծունկի գալ արտաքին թշնամու առաջ:

Մենք չենք ներում իրար, որովհետև ստրուկին հատուկ հոգեբանությամբ ներում ենք արտաքին թշնամիներին:

«Ամեն օր տեսնում ենք, թե ինչպես մարդիկ, հանուն իրենց կուսակցության, կատարում են այն, որ չէին կատարի իրենց համար, եթե դրանով վտանգելու լինեին իրենց կյանքն իսկ»:

Ատելությունն ու ոխը, բոլորին, գրեթե բոլորին դարձրել են կրքից կուրացած և աչառու: Քչերն են այլևս խտիր դնում միջոցների մեջ, և ոչ ոք չի ուզում հասկանալ, թե կրքոտ վեճերի ժամանակ իսպառ մոռացվում է ճշմարտությունը, որ հայկական վեճը ընդհանրապես թշնամացում է և ոչ թե համոզում:

Հետևանքը: Կատարյալ բաբելոնյան աշտարակաշինություն, երբ այլևս մարդիկ իրար չեն հասկանում:

Հետևանքը: Բարոյական մի մեծ դժբախտություն: Հասկանանք, սակայն, որ դրանք դեռ դժբախտության ծաղիկներն են, պտուղները կվայելենք վաղը, մոտիկ ապագայում, երբ մեր երկրի գլխին կպայթի թրթռական վտանգը, երբ կարիք կզգանք միական, կուռ և միաիդեալ ժողովրդի:

* * *

Խոսքը միաժամանակ մեր բարոյական պատկերն է. հասկանանք այդ: Ծնունդը մտքի - նա իր հերթին ազդում է մեր մտածումների վրա:

Օրինակ՝ չի կարելի ծաղրել սրբությունը և շարունակել երկյուղած լինել նրա նկատմամբ:

Չի կարելի քամահրել մեկին և շարունակել հարգալից լինել դեպի նրա անձը:

Մեր արտաբերած ամեն մի խոսք, ուրիշներից ավելի, մեզ է ազդում:

Չի կարելի զազրախոս լինել և բարձր ու կիրթ նկարագիր ունենալ: Ինչպես և չի կարելի անբարոյական, բայց և սրբախոս լինել: Գռեհկաբանելով, մարդս խրախուսում է և սնուցանում իր ստոր մտածումները՝ ուժեղացնելով նրանց: Խուսափիր վայրաբանությունից: Ազնվացրո՛ւ լեզուդ, խոսքդ, իսկ այդ անելու համար, նախ ազնվացրո՛ւ մտավոր կյանքդ:

Թույլ մի՛ տուր, որ «անկոչ հյուրերը» տեղ գրավեն ուղեղիդ մեջ: Մտածումների խստաբարոյություն,- ահա՛ թե ինչ պիտի լինի քո մտավոր կյանքը: Եղա՛ր այդպիսին - դու կլինես վսեմախոհ, ուժեղ և գրավիչ:

Եղի՛ր ճշմարտության քարոզիչը, առավել ճշմարտության ուսուցիչը մեր կյանքում:

Երկու դեպքում էլ եղի՛ր առաքյալ և ոչ անաղ ու անհամ դպիր: Երկու դեպքում էլ վսեմաբան: Քարոզիչը բազմություն-

ներ է փնտրում և նրանց ուղղում իր խոսքը: Ուսուցիչը՝ քչերին:

Առաջինին՝ զանգվածն է պետք, երկրորդին՝ աշակերտողներ, հետևորդներ: Ավելի ուսուցիչ: Կեղծիքը զինաթափելուց հետո, եղի՛ր կարեկցող և ոչ դատավոր, կարեկցող ուսուցիչ և ոչ անսիրտ մերկացնող: Այդպիսին եղի՛ր, որովհետև գրեթե անանձնական սխալանքների և հավաքական թերությունների արդյունք է մեր ժողովրդի ապրած անլուր աղետը: Ավելի բարվոք վիճակ չեն ունենում չկատարված պարտականության կնիքը իրենց ձակատին կրող ժողովուրդները: Քո ժողովրդի մի մասը միայն որպես Հայ և մարդ կատարեց իր պարտականությունը և այսօր հավասարապես կտառապի մյուս մասի տկարության և անպարտաճանաչության երեսից:

Մոտեցի՛ր բոլորին, բոլորին ուղղի՛ր խոսքդ սիրո և համերաշխության: Եվ եթե քեզ հարցրին, թե ի՞նչ պետք է անել, որ այսուհետև մեր ժողովուրդը հեռու մնա նորանոր աղետներից - պատասխանի՛ր աննման Դեմոսթենեսի խոսքերով՝ «ոչինչ այն ամենից, ինչ որ անում եք»:

Երևա՛ բոլորին, կանչի՛ր, հորդորի՛ր բոլորին, որպես անհանգիստ հոգին վիրավոր Հայրենիքիդ:

Եվ թող գիտենան բոլորը, որ քեզ զբաղեցնողը ցեղիդ գոյությունն է, որ վտանգված է:

Ասա՛ ամեն մեկին, մեկ էլ, հազար անգամ կրկնի՛ր բոլորին, մինչև որ հասկանան ու հարազատեն Ռընանի խոսքերի վսեմ իմաստը. «Հոգևոր եղբայրներ են մի ժողովրդի անդամները: Եվ որպեսզի համերաշխություն տիրի եղբայրների միջև, անհրաժեշտ է, որ ամեն մեկը որոշ բաներ մոռացության տա և մտահոգվի միայն ամենաէականով»:

Դարձի՛ր - ժամանակի պահանջն է դա - դարձի՛ր կենդանի արձագանքը ձակատագրի մարգարեի, որ վաղուց է քարոզում, «ժողովուրդներ, պատրաստվեցե՛ք արյան օրվա համար: Պատրաստվեցե՛ք երկուտասան ժամվա համար: Ձիթենու յուղի փոխարեն պատրաստեցե՛ք արյուն և արցունք...»:

Պատրաստ ես դու, հայ՛ ժողովուրդ:

* * *

Ես արդեն լսում եմ քո ձայնը, Հայ երիտասարդ, քո խոսքը, որ ազդում է որպես ջահել գինի:

Ոգևորության հեղեղ են առաջացնում քո հայրենապաշտ շրթունքները:

Անցնում ես, որպես կենդանի մագնիս, որ անդիմադրելիորեն դեպի իրեն է ձգում իր անցած ճամփաների ցանցնված երկաթի փշրանքները - հոգիները:

Դու դառնում ես այն հրաբերան պերճախոսը, որ, դասական ժողովուրդների պատկերացմամբ, իր շրթունքներից դուրս եկած ոսկե շղթաներով իր հետևից քաշ կտար ունկնդիր բազմությունները:

Դու այդպիսին պիտի լինես, քանզի միտքն ու սիրտը թե ու թռիչք են առնում, երբ վեհ է իրենց առարկան, քանզի չի կարելի ողջ էությանբ նվիրված լինել մի վսեմ առաքելության - և չդառնալ ոսկեբերան:

8.

ԱՐԻԱԴԱՎԱՆ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴ

Արիություն, մեզ պետք է արիություն այնպիսին, որը չափավորելու կարիքն զգայինք:

Արիությունն է ոստայնանկում ազգերի անկախության ու հզորության դրոշը: Անարիությունը՝ պատանքն ազգերի:

Այն օրից, ընթերցող, երբ Հայը վախենալ սկսեց մահից, այն օրից օտարը թագավորեց Հայաստանում:

Ես տեսա մեր վարած ճակատամարտերում, տեսա ամենարնտիրը Հայի - մեռնելու մտքի հետ հաշտված, ամեն գնով հաղթելու վճռականությամբ դեպի թշնամին խոյացող հայ զինվորը: Ճանաչեցի ամենավատը հայի - վախկոտության հանցանքի մեջ բռնված անարին:

Առաջինը կմեռներ ապրեցնելու համար իր ազգն ու նրա զենքի հմայքը, երկրորդը կապրեր ամեն գնով ապրեցնելու համար թշնամու փառքը:

Առաջինը ինձ համար ավելի բարձր էակ է, քան մարդ:

Երկրորդը ավելի անասուն, քան Հայ և մարդ:

Եվ քանի կա այդ վերջինը - թրքությունը իր գոյության ապահովությունը պիտի փնտրի մեր ժողովրդի չգոյության մեջ:

* * *

Հանգիստ սրտով պիտի մեռնեմ, երիտասարդ Հայ, թե քո սերնդի օրով հայորեն բառը, մեր ժողովրդի բարեկամների և թշնամիների կողմից գործածվի քաջորեն բառի իմաստով: Քանզի գիտեմ, թե քանի դեռ իր ամբողջության մեջ քաջ և քաջանուն չէ հայությունը, նրա համար անցած չէ դեռ աշխարհի քարտեզից ազգովին անհետանալու վտանգը:

Ժողովուրդ, պետություն, անհատ - սրանց իրավունք է տրվում ապրելու և ապրում են, երբ պատրաստ են ամեն վայրկյան ապացուցելու, թե գիտեն մահվամբ պաշտպանել իրենց գոյության իրավունքը: Այլապես, սրանք, որպես ավելորդ տեղ գրավող իրեր, հարկադրվում են ազատելու իրենց տեղն արևի տակ:

* * *

Մի՞թե,- Արաքսի ափին, պահախարույկի շուրջը կխոսակցեին հայ զորավարները,- մի՞թե անցյալ գիշեր չլսվեցավ գետնի տակեն մի խուլ որոտում, նման գինուց շառաչմանը:

Վայրագ տիտանն էր, որ կզարթներ ու կկանգներ ի վեր:

Անտեղի է ասածդ: Իրեն մոտ կհանգչի հաղթական Հայկն ու ինքը սպաննողը: Եթե զարթնի Նեմրութ Հայկը, չէր ննջի... (Հուլիոս Պարիլի):

Քանի դեռ ամենահամեստ Հայն իսկ-տղամարդ թե կին -

չի կարող այդ խրոխտ անձնապատանությունը անգիտանալ թրքական վտանգը, քանի դեռ «Քաջ, ահավոր և անողորբելի Հայկը, իբրև կայծականց Աստված» չի արթնացել հայ մարդու մեջ – բախտին, այո՛, անարժանաբար, միայն բախտին կպարտենք մեր գոյությունը և ոչ մեր բազկին:

* * *

Պատժված անարիություն – ահա երկու բառ, որոնցով պիտի բնորոշել մեր արդի քաղաքական տխուր կացությունը:

Վաղվա մեր վիճակը կարելի պիտի լինի բնորոշել վարձատրված արիություն բառերով, եթե մինչև այդ վաղը, հայությունը հոգեփոխվելով դառնա արի և արիապաշտ:

Արիություն: Գրեթե ոչինչ արժեն մարդկային բոլոր դրական հատկությունները, եթե պակասում է արիությունը: Չկան ներգործոն առաքինություններ առանց արիության:

Ճշմարիտ է իմաստուն խոսքը, թե «մեռյալ են նրանց գործերը, որոնք վախ ունեն մահից»:

Անհատ թե ժողովուրդ, սրանք չեն կարող ինքնիշխան տեր դառնալ իրենց կյանքին, ճակատագրին, մինչև որ չհաղթահարեն իրենց անասնական վախը և նրա պատճառները:

«Ես շատ թույլ էի», – մի հրեա ասում է մյուսին: Այդ խոսքերը, ըստ Հայնեի, կարող են հանձնարարվել որպես motto, հրեության մասին գրվելիք պատմության:

Արդյոք այս երեք բառերի մեջ պետք չէ՞ փնտրել և հայության դարավոր տառապանքի իսկական պատճառը:

* * *

Անարին – դա խրտվիլակն է, որով կարելի է միայն ճնճղուկներից պաշտպանվել, բայց ոչ և անգղներից:

Անարի լինել և անկախ հայրենիք երազել – ծիծաղելի չէ՞ դա:

Անմտություն չէ՛ և՛ ոչխար լինել, և գանգատվել գայլերից:

Դառար ոչխար, պատրաստ են գայլերը:

Արիությանն է աշխարհն ու անկախությունը, քանզի «արի-ներն են անցնում Աստծու ճանապարհով»:

Անկախ Հայրենիքը - որպես Ավետյաց Երկիր - տրվում է մեզ, անապատներում մեր վարած բախումներում արիանալուց հետո: Իսկ արի է նա, որ իր մեջ սպանել է իր կաշվի համար գողացող անասունը և գիտի զինաթափել վտանգն ու մահը, ծիծաղելու նրանց երեսին: Իսկ արի է նա, ով զինակցել է Ամենակարող Ոգու հետ:

Արին նա է, որ գիտի լրիվ կերպով արտահայտել իր մեջ ծփացող անծանոթ ծովը ուժերի:

Արի է ինքնաճանաչը, նա՛, որ ծիծաղում է թվի, նյութի, զենքի գերազանցության, ինչպես և գիտությունների վրա, և ճանաչում է մի հատիկ հոգեբանական արվեստ միայն - մեռ-նել, երբ պահանջում է պահը, ինչպես արևն է մեռնում:

Արիություն, որ իր մեջ կրում է իր վարձատրությունը՝ ներքին ուրախությունը, թե պիտի հաղթի, և արտաքին հաջողու-թյունը՝ հաղթանակը:

Հայրենասիրությունը միշտ էլ հաղթել է, երբ իր զինակիցը Արիությունն է եղել:

* * *

- Հռոմեացիք, պաշարված հին գաղիացիներից, քաշվում են բերդատաճարը Հռոմի և զգվանքով հետ մղում թշնամու առաջարկը, զենքը վայր դնել և հանձնվել:

Իսկ ծերակուտականները, որոնք չէին կարող զենքի դիմել, բայց չէին կարող և որևէ կերպով չմասնակցել հայրենի երդիկների համար մղվող ճակատամարտին - հագնում են իրենց ամենաշքեղ զգեստները, դուրս գալիս մեծ հրապարակ, ուր դրված կմնային իրենց փղոսկրյա աթոռները, հանդիսավորապես կատարում իրենց վերջին աղոթքը և վերջ տալիս

իրենց կյանքին... Առաքինական այդ օրինակով նրանք հաստատում են թշնամու դեմ ծառացած իրենց որդիներին, թե որքան քաղցր էր մեռնել Հայրենիքի համար: Եվ հաղթում է Հռոմեական Արծիվը:

* * *

Լոզենգրադում է: Խոպոտ շեփորները, ռազմադաշտային թմբուկները և սուր սուլիչները գրոհի հրամանն են տալիս:

Ուռռան, առաջ... Բուլղար գումարտակները շարժվում են առաջ: Գլխապետ Զաբրանսկին հրաման է ստացել սկսելու գրոհը:

Հրացանաձիգների մի վաշտի գլուխն անցած նա խթանում է իր ձին, որ վայրկենաբար փռվում է գետնին, գլուխը ցրված՝ հրանոթով: Սպան ոտքի է թռչում, վերցնում սուրը, քաշում ատրճանակը և նետվում առաջ՝ իր զինվորներին հասնելու համար... և գնդացրային մի համազարկից փռվում գետնին՝ ծեծված ծնոտով:

Նա նորից ոտքի վրա է արնաթաթախ, բայց դժվարանում է խոսել և հրամայել բերանացի, և ահա, որպես զորավար Marguerit-ը Floing -ի մոտ, նա նշանացի, մի հաղթական շարժուձևով ցույց է տալիս ամրությունը, որ պիտի գրավել:

Եվ նա նետվում է առաջ, թաշկինակով սեղմած իր զարհուրելի վերքը: Սուսերամերկ, անմատչելի ու վեհափառ նա հասնում է... Նա առաջինը պիտի լինի, բայց ո՛չ... Մի գնդակ փշրում է նրա ծունկը և վերստին փռում գետնին: Սակայն, ահա, հենված մի զինվորի, նա նորից գրոհում է: Ընկնում է և այս անգամ, երբ հաղթական աղաղակները, վերջապես, ազդարարում են հաղթանակը բուլղար առյուծի...

Մի պատգարակի վրա, կազմված թրքական սվիններից, զինվորները իրենց հրամանատարին տեղափոխում են հիվանդանոց, կիսամեռ, բայց հաղթական:

* * *

Ռուս-ճապոնական պատերազմի սկզբի օրերն են: Պետք է փակել Պորտ Արթուրի մուտքը: Հարկավոր են հարյուրի չափ կամավորներ: Ներկայանում են երկու հազար հոգի: Կամավորները՝ փոքրիկ խմբակներով նստած շոգենավերը, թշնամու նավային և ծովափնյա մարտկոցների փոթորկային կրակի տակ պիտի հասնեն նավահանգիստ, մուտքի առջև պիտի խորտակեն իրենց նավերը և, եթե կարողացան, պիտի փորձեն վերադառնալ փոքրիկ նավակներով: Նավապետ Յաշիրան՝ «Ասամա» գրահավորի հրամանատարը, ճամփա դնելով այդ խիզախներին, որպես հրաժեշտի նշան, տալիս է նրանց խմելու արծաթե գավաթից և ասում. «Եթե ունենայի հարյուր որդի, պիտի ուղարկեի բոլորին էլ այդ վտանգավոր ձեռնարկի համար, եթե ունենայի մեկը, պիտի ուղարկեի և նրան:

Ձեզ ուղարկում եմ դեպի ստույգ մահ և գիտեմ, որ պատրաստ եք մեռնելու: Այժմ վստահեք երկնքին ձեր կյանքը և դեպի գործ...»:

Ինչ կա ավելի վեհափառ, քան ճապոնացի զինվորի այդ արհամարհանքը դեպի կյանքը և մահը:

Արիները, «Գայ է Նիպոն բանգայ» (Թող ապրի՛ մեծ ճապոնիան) աղաղակներով, խորտակում են նավերը, խորտակում են նաև իրենց կյանքը, բայց ապահովում հայրենի զենքի հաջողությունը:

* * *

Բախտ ժպտա խիզախաց:

«Հողմերն ու ալիքները միշտ էլ զորավիգ են հանդիսանում համարձակ նավորդներին»: Ինչպես բնության գեղեցկությունը միշտ էլ զգեստավորում է մարդկային մեծագործությունները – արիության գործերը:

Այն գիշերը, ասում է շվեյցարական ավանդությունը, երբ որ

երեսուններեք հայրենասերները, հավաքված Լիվցերն լճի ափին, կերդվեին մեռնել հայրենիքի ազատության համար, անսպասելիորեն քչքչալ սկսեցին երեք առվակներ, հակառակ որ ձմեռ էր և երկիրը ծածկված խոր ձյունով: Այդ առվակները մինչև օրս էլ կոչվում են սուրբ աղբյուրներ:

Երբ որ Արնուդը, ուխտված շվեյցարական լեռնականներից մեկը, Ալպերի գագաթին, սառցակույտերի շուքի տակ գրկում է դեպի իրեն ուղղված ավատրիական սվինների մի ամբողջ խուրձ և խրում կրծքի մեջ, որպեսզի պատռի թշնամու շղթան իր ընկերների համար, այն ժամանակ այդ հերոսները իրավունք չունեն իրենց գործի գեղեցկությանը միացնելու և շրջապատի գեղեցկությունը:

Ամենաանշուք իրերի շրջանում, ճշմարտության կամ հերոսության գործը, կարծեք անմիջապես դարձնում է երկինքն իր տաճարը, արևն իր կերոնը... «Բնությունը մեկնում է իր ձեռքերը գրկելու մարդը, բավական է, որ նրա մտածումները լինեն նույնքան վեհ, որքան իրենը»:

Երևակայում և օրհնում են քաջությունը հեթանոս Հայի, որպես տղամարդու բարձր հատկություն: Նախաքրիստոնեական հայության մոտ այն աստիճան զարգացած էին քաջությունն ու իր պաշտամունքը, որ Վահագն Արքան, ժողովրդի կողմից արձանացած է հեթանոս երգերի մեջ, որպես գերբնական ծնունդ «երկնի, երկրի և ծիրանի ծովի»: Նախապատկերը քաջության, Աստվածացյալ Վահագն, որ իր անհուն քաջությամբ կքաղեր վիշապները Հայոց աշխարհից՝ Վիշապաքաղ Արքան Հայոց, որի պատկերը կպաշտվեր Տարոնի Վահեվանյան մեհյաններում:

Երևակայում են և ապրում գեղեցկությունը Ավարայրի և նրա հերոսների անմեռ գործի, երբ, ըստ Խորենացու, «ամեն մարդու անձն իր եկեղեցին է, նույն ինքը քահանա», երբ հայկական արիությունը կսրբացներ հայ ռազմիկն ու այն վայրերը, ուր կթափվեր նրա նվիրական արյունը:

* * *

Այսօր...

Կասկածելի և անօգուտ են համարում անարի Հայի հայրենասիրությունը:

Արիություն - սա պիտի լինի քո սերնդի կրոնը, հայ երիտասարդ: Արի և արիադավան,- այդպիսին պիտի լինի հայությունը, եթե ուզում է որպես ազգ ապրել և վաղը: Հայ երիտասարդություն, պիտի կարողանաս, արտաքին վտանգի ժամանակ ձեռքդ խղճիդ գոչել.- ես քո կենդանի սուրն եմ, Հայրենիք, որ քեզ հաղթություն պիտի բերի:

Պիտի չկարողանաս,- իզո՞ւր ես ապրում:

Պիտի չարիանաս,- վայ քո ժողովրդին...

9.

ՀԱՅՐԵՆԻՔ ԵՎ ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

Երբեք և ոչ մի տեղ առանց հոգևոր Հայրենիքի:

Քրքրի՜ր ազգերի պատմությունը և երես առ երես պիտի հանդիպես հետևյալ ճշմարտության. ժողովուրդները նախ և առաջ իրենց ամենաընտիր որդիների արյունով կարբեն իրենց երկիրը և ապա այդ սրբացած հողի վրա կբարձրացնեն շենքն իրենց անկախության:

Այո՛, նախ հերոսների և նահատակների գերեզմանատուն, ապա՝ ազատ և երջանիկ Հայրենիք:

Այլ կերպ չի ստեղծվել և ոչ մի հայրենիք, այլ կերպ չի ստեղծվելու և յոթնիցս սրբազան քո՛ Հայրենիքը:

* * *

Որո՞նք են լինելու վաղվա Հայաստանի սահմանները:

- Նրանք, որ պիտի գծեն հայ զինվորի արիությունն ու հայրենասիրությունը:

Ուիլսըն, բախտ, հայկական սվին - սրանցից միայն վերջինի գծած սահմանները կլինեն իրական և կայուն:

Ինչպիսի՞ Հայրենիք կունենանք վաղը:

Ինչպիսին որ կառուցվում է այսօր մեր մտքի և հոգու մեջ:

Երբ որ մեր սիրտը և ուղեղը լցնողը ապառաժահիմն ու հաղթական հայրենիքի գաղափարն է՝ վաղվա Հայաստանը չի կարող ավազահիմն, ապագոր և դժբախտ լինել:

* * *

Ազգերն ունեցել են, ունեն ու պիտի ունենան իրենց արժանի ճակատագիրը: Արի և հայրենապաշտ, որ ասել է հզոր, - ահա՛ անկախության արժանի ժողովուրդը:

Քեզնից զատ - խրատում է պատմությունը - ո՛չ ոք չի կարող բարեփոխել քո դրությունը:

Ինքնափրկություն - ահա՛ պատմության թելադրանքը:

Հայը հասկացա՞վ այդ - նա կանգնած կլինի փրկության անշեղ ճամփին:

Բայց կան, դեռ կան որոշ տարրեր մեզանում, միամիտ, «հիմար սրբության աստիճան», որ կարծում են, թե կարելի է և ազգ կոչվել, և քաղաքական մուրացիկ մնալ, թե կարելի է մուրալ անգամ պետականորեն անկախ ապրելու իրավունքը: Սրանք կուզեին, որ աշխարհի ուժեղները և շնորհ անեին իրենց, և պաշտպանեին այդ շնորհը արտաքին վտանգից: Սրանք դժբախտություն ունեն ուժեղ համարելու հայությունից զատ բոլորին, բոլոր ժողովուրդներին: Չեն հասկանում, թե հզորությունն ու տկարությունը հարաբերական հասկացողություններ են, թե ժողովուրդներից և ոչ մեկը առանձին բացարձակորեն ուժեղ չէ, ինչպես և ոչ մեկն է նույն ձևով ամենաթույլը: Գոյություն ունեցող զանազան դաշինքների դրությունը թվապես տկար ժողովուրդներից շատերին է դարձրել ուժեղ և ապահով: Տկարացնել ուժեղ հարևաններին և պաշտպանություն ցույց տալ տկարներին ի գին սրանց զենքի բարեկամության, ահա՛, հաճախ, պետության արտաքին քաղաքա-

կանությունը: Հեռատես ժողովրդի քաղաքականությունը իր գործունեության համար ընդգրկում է մի առաջնորդող նպատակ և, նրա համաձայն, որոշում իր հավանական թշնամին և զինակիցը - նպատակ, որի ուղղությամբ առաջանում է համառ ու վճռական քայլերով և, օգտվելով սեփական և զինակից ուժերից՝ չեզոքացնում է խոչ ու խոչընդոտներն իր ճամփին: Նա նախապատրաստում է բարեհաջող պայմաններ իր ռազմագիտության համար, երբ պետք է զենքի դիմել: Դաշինքների միջոցով նա ապահովում է այս կամ այն պետության զինակցությունը կամ չեզոքությունը, օգտագործում հասարակական կարծիքն իր դատի համար, երբ պետք է պատերազմել: Նա չի արհամարհում ամենատկար զինակցին անգամ, բայց միշտ էլ գերադասում է ուժեղը, այդպիսին համարելով ոչ թե թվով մեծ ժողովուրդը, այլ նկարագրով, մշակույթով և ռազմունակությամբ գերազանցը:

Միևնույն նպատակի համար աշխատում են երբեմն մեկից ավելի սերունդներ: Հաջողությունը կախված է լինում պայքարը վարող ծայրահեղ հետևողականությունից և համառանքից:

Քաղաքականության մեջ պարտվում, ձախողվում են այն ժողովուրդները, որոնք չունեն որոշ և հստակ նպատակ, կամ երբ ունեցածը խստորեն ազգային չէ:

* * *

Պատերազմը - դա քաղաքականության շարունակությունն է և մի վճռական միջոց քաղաքականության համար: «Նա այնպես է զարգանում քաղաքականության մեջ, ինչպես երեխան մոր արգանդի մեջ»:

Քաղաքականությունն է վարում աշխարհի և անհատ պետության բախտը, մեծապես հեշտացնելով վերջինների սրի գործը:

Ուզում եմ կրկնել, թե իմաստուն քաղաքականությունից մեծապես շահել են և շահում են թվապես, էթնիկ տեսակետով և աշխարհագրորեն տկար ժողովուրդները:

Ուրեմն, մեզ մնում է որոշ ուժ և արժեք ներկայացնել միջազգային փոխհարաբերությունների մեջ, ողբերգորեն մենակ և տկար չմնալու համար:

Այդ նպատակին պիտի ձգտի հայությունը, խորապես գիտակցելով, թե ազգերն այն են, ինչպես որ կզգան իրենց - եթե չեն, կդառնան վաղը, թե աղետալի է տկարության ինքնաներշնչումը, որից պիտի ազատվի մեր ժողովուրդը, այլապես նա կմնա անհուսորեն տկար, ինչպես որ զգում է իրեն, այլապես կմնա անհայրենիք, այսինքն՝ պարարտացուցիչ աղբ իրենից ուժեղ ժողովուրդների համար:

* * *

Հայրենիք: Այդ հասկացողությունը պատկանում է ավելի բարոյական իրերի կարգին, քան նյութական:

Դեհ, հայրենի հողը լինելուց զատ, «որին նախախնամությունը շղթայել է մեր մարմինը ու հոգին», միությունն է նաև նրանց, որոնք ապրել են, որոնք կապրեն և որոնք պիտի ապրեն:

«Մեռելների աճյունն է ստեղծում Հայրենիքը», - ասել է Լամարտինը:

«Ուր հայրեր, այնտեղ Հայրենիք», - պատգամել է Նիցշեն:

«Դուք, - ասել է Ժորեսը, - դուք կապված եք այդ հողին այն ամենով, որ գոյություն է ունեցել ձեզանից առաջ, այն ամենով, որ ստեղծել է ձեզ, այն ամենով, որ դուք կստեղծեք, անցյալով և ապագայով, գերեզմանների անշարժությամբ և օրորոցների երգով»:

* * *

Հայրենիք: Երկյուղած սեր և հարգանք դեպի մեր նախահայրերի հիշատակը, դեպի մեր կրոնը, որ ցեղի սիրտն է, դեպի մայրենի լեզուն, որ հայրենասիրության թթխմորն է, դեպի տոհ-

միկ գրականությունը և արվեստները, որ ցեղի մտքի և հոգու կյանքն են, ազգային պատմությունը, որ «ցեղի հոգին ամրացնելու ճիգերի պատմությունն է», իրար հաջորդող սերունդների հայրենի հողի վրա թափած քրտինքն ու արյունը, գեղջուկի հորովելն ու Տիգրան աշխարհակալի սուրը, դեպի Անիի ավերակներն ու Հայկի եռաթև աղեղը, դեպի մեր հեթանոս աստվածներն ու փառատաճարները, անսասան հավատը դեպի մեր մեծ հույսը... Գումարի՛ր, ընթերցող, գումարի՛ր այդ բոլորը և կստացվի հոգևոր Հայրենիքը:

Նվաճելի է նյութական Հայրենիքը, հոգևորը՝ գրեթե ոչ:

Երբ կորցնելով իրենց անկախությունը, շատ անգամ և հայրենի երկիրը, ժողովուրդները կշարունակեն իրենց հոգու մեջ ապրեցնել աննյութեղեն, միստիկ Հայրենիքը - նրանց աշխարհագրական Հայրենիքը երկար չի մնա օտարների ձեռքին:

Երբ թրքությունն այսօր կաշվից դուրս է գալիս սրբելու մեր գեղագրական հետքերն իսկ մեր պատմական Հայրենիքում, ես ծիծաղում եմ նրա անհատակ տգիտության վրա և հարց տալիս.- Պիտի կարողանան սպանել հայ ժողովրդի պատմական հիշողությունը:- Ո՛չ,- նրա փոխարեն պատասխանում է իրականությունը: Ասել է՝ իմ երկիրը ժամանակավորապես մնալով օտար լծի տակ, չի կարող դառնալ այդ օտարի Հայրենիքը, քանզի Արևելքի անուղղա խուժը, որ թրքություն է կոչվում, ոչինչ չունի տված այդ երկրին - ո՛չ մեծ մեռելներ, ո՛չ միտք, ո՛չ զգացում... այն ամենը, որ աննյութեղեն Հայրենիք է ստեղծում:

* * *

Այո՛, մարդկային ուժերից վեր է մի ժողովրդի պատմությունը սպանել, մի ժողովրդի հոգևոր Հայրենիքը նվաճել: Սակայն, եթե նույնիսկ դա հնարավոր լիներ, արդյոք թույլատրելի է դա: Ո՛չ, հազար անգամ ո՛չ: Որովհետև սպանել մի ժողովրդի ազգայնությունը, կնշանակի սպանել նրա ցեղային հանձարը,

կնշանակի մարդկությունը գրկել քաղաքակրթական մի ստեղծագործ ազդակից, որպիսին կհանդիսանան ազգությունները: Աշխարհն ու իր խաղաղությունը ոչինչ կշահեն, եթե միայն մենք վայր դնենք սուրը, որ մերկացրել ենք հանուն մեր ազգային անկախության և ի պաշտպանություն մեր ցեղի առանձնատուկ հանձարի: Չկա միաիդեալ և միական մարդկություն: Կան ինքնանկախ ու ինքնիշխան ազգեր միայն, մի դրություն, որ պիտի շարունակվի մնալ նույնը և մեր՝ որպես ուրույն ազգություն չքանալուց հետո: Միջազգային մրցումներն ու բախումները պիտի շարունակվեն տեղի տված ազգության գերեզմանի վրա:

Մեր օրերում, երբ մեծագույն թագավորությունները բաժանում են ձակատագիրն «այն նավերի, որոնք չափից ավելի են բեռնված», երբ մեծ պետությունները դատապարտված են կորչելու, վերածվելու ազգային ուրույն միավորների, հայ համայնավարները, որոնք ձգնում են սպանել հայ ազգայնության գաղափարը, կամենալով, որ Հայաստան երկիրը բաժանված մնա Ռուսիայի և Թուրքիայի միջև, կատարում են միաժամանակ և հակաքաղաքակրթական մի քստմնելի դեր:

Իսկ մենք, դավանելով անկախ Հայրենիքի գաղափարը, պաշտպանում ենք քաղաքակրթական մի լուրջ ազդակ:

Ազգերի հանձարը ստեղծագործ, իսկ նրա արտահայտությունը հորդաբուխ է լինում միայն բացարձակ անկախության մթնոլորտում: Ահա՛ թե ինչու մարդկությանն ավելի օգտակար լինելու համար ժողովուրդները պիտի լինեն ինքնիշխանորեն ազատ և անկախ:

Անկախությունը, անկախ Հայրենիքը, ինչպես տեսնում ես, հայ երիտասարդ, իրավունք լինելուց զատ և պարտականություն է, որից խուսափող ժողովուրդները կորցնում են իրենց բարոյական գոյության իրավունքը:

* * *

Չկան մեծ ու փոքր ազգեր: Կան հավասար իրավունքներով անդամները մարդկության ընտանիքի: Եվրոպական դիվանագիտության կեղծ լեզուն է ստեղծել «մեծ» և «փոքր» անունները: Ճշմարիտ մեծություն չի թվական գերազանցությունը: Փոքրիկ Հելլադան իշխում էր պարսից անծայրածիր թագավորության վրա: Այսօր էլ երկայնամազ Չինաստանը չի համարվում ազգերից մեծագույնը: Կարմիր լաթը երկրպագող սակավաթիվ հայերի համար գուցեև թրքությունը «մեծ» ազգ է, որին պիտի ծառայի «փոքրիկ» հայությունը, մեզ համար, սակայն, Անիի փլատակների մեջ ավելի մեծություն կա, քան թուրք ցեղի խուժական հոգու մեջ:

* * *

Զինվորական են, չեն սիրում երկարաքանել.- թող, ընթերցող, թող մտքերս հայրենասիրության մասին, արտահայտեմ աֆորիզմների ձևով.-

Վաղը պիտի անասնանան ու կործանվեն այն ժողովուրդները, որոնց որդիներն այսօր ուսումնասիրում են իրենց պատմությունը Մարքսից կամ Լենինից և ոչ իրենց նախահայրերից սկսած:

Չկա հայրենասիրություն - չկա հոգևոր Հայրենիք: Եղածը լոկ աշխարհագրական սահմաններ են, իսկ նմանը ավազահիմն է, դյուրակործան, անապագա:

Չկա հրեշ, որ կարողանար գերազանցել անհայրենասերին, որ հոգեբանորեն անտարբեր է դեպի իր երկիրն ու ժողովուրդը:

Անհայրենասեր ժողովուրդը, եթե այսօր չէ, անհայրենիք կդառնա վաղը:

Սուրբ, հերոս, բարեգործ - սրանք կենդանի անհեթեթություններ են մեր կյանքում, եթե միաժամանակ հայրենասեր և արի չեն:

Անհայրենասեր Հայ - այդ դժբախտը կնմանվի այն թագավորին, որի մասին պատմությունն ասում է հեզնանքով, - «միայն գահ բարձրացավ»:

Ժողովուրդների մեջ մի ստոր տարր կա՝ անհայրենասերները:

Անհայրենասեր ժողովուրդ, ասել է՝ անիդեալ և աննպատակ ժողովուրդ, որ իրենից կներկայացնի մի տրցակ, բայց ոչ թե մի մարմին, «անհատների փոշի», բայց ոչ գրանիտե ժայռ, որպիսին պիտի լինեն ժողովուրդները միջազգային արնոտ փոթորիկներից պաշտպանվելու համար:

Հերիք է, որ մի ժողովուրդ դառնա անհայրենասեր, որպեսզի համարվի պատրաստի որս, և նրա երկիրը բաժանվի իր հարևանների միջև:

Ապագան վտանգված ժողովուրդը, ինչպիսին է մերը, նորանոր աղետներից խուսափելու համար մի հատիկ միջոց ունի - բարձր հայրենասիրությունը, այնպիսին, որով քաղցրանում են մեր հավաքական, թե անձնական ցավերը:

Հայրենասիրությունը ժողովուրդներին ներշնչում է առաքիություններ, որոնց շնորհիվ նրանք դառնում են և մնում ապահով և հարգված:

Գինետնային հայրենասիրությունը, որ բավականին դավանողներ ունի մեր մեջ, այնքան էլ հեռու չէ անհայրենասիրությունից:

Դատապարտելի է նաև պայմանական հայրենասիրությունը: Հայրենիքը պիտի սիրել անկախ իր քաղաքական ռեժիմից, ինչպես և անկախ մեր քաղաքական համոզումներից:

Կան այնպիսիները, որոնք իբրև թե սիրում են Հայրենիքը, բայց որովհետև սիրում են և մարդկությունը, գործնականում մնում են անտարբեր, թե դեպի մեկը և թե՝ դեպի մյուսը: Հակազգային ուժ են և սրանք: Սխալվում են ազգային պարտականության դասալիքները՝ կեղծ ընկերվարականը, համայնավարը, անիշխանականը: Հայրենասեր լինել չի նշանակում օտար ժողովուրդների թշնամին լինել: Դա նշանակում է, թե այդ օտարները կարող են մեր թշնամին դառնալ:

Հզորանալու մի իմաստուն ճիգ է հայրենասիրությունը:

Ինքնապաշտպանության բնագոյից մղված ժողովուրդները ուժի և կորովի նորանոր աղբյուրներ կփնտրեն, որովհետև գիտեն, որ «Աստվածներն իսկ անցան ուժեղի, հաղթողի կողմը»:

10.

ՉԱՐԱՐՎԵՍՏ ՏԱԿԱՆՔՆԵՐԸ

Ազգերն ամենից շատ տառապել են և կտառապեն իրենց տականքների երեսից:

Պատմության մեջ նախընթացը չունեցող մի ողբերգություն է խաղացվում Հայոց աշխարհում, մի արնոտ խաղ, որի գործող անձինք, որի դերակատարներն են բռնությունը, բռնության կենդանի գործիքները՝ հայ ժողովրդի տականքը, և բռնության զոհերը ինքը, հայ ժողովուրդը:

Առաջին դերակատարին պետք է հարատևել իր ոճրառատ գոյությունը, և ահա նա դիմել է աշխարհի պես հին, ծանոթ միջոցին, նա պաշտոնի ու ծառայության է հրավիրել հայորեն ու մարդկորեն ընկածներին, վարձելով սրանց չարարվեստ միտքը, կամքը, ցանկությունը:

Նոր գյուտ, թե այն բարոյագուրկ գործելակերպը, որին դիմել է, հայությունը գիշատող կարմիր բռնությունը: Նա համարձակ կրկնությունն է դասական այն տմարդ միջոցների, որոնց հենված արվեստապես հարատևել են անցյալի բոլոր տեսակի բռնակալությունները:

Երկրորդին՝ բռնության ծառաներին, պետք է ապահովել իրենց հանապազօրյա անսուրբ հացը:

Երրորդին ապրելու համար պետք է անբռնադատորեն զարգանալու և ստեղծագործելու հնարավորություն:

Երեք կողմերն էլ ապրել են ուզում - և՛ բռնակալը, և՛ իր գործիքները, և՛ իր զոհերը:

Անխուսափելի պարտության սարսափով խելագար բռնակալությունը իր մոլեգնության հետ կրկնապատկում է ժողովրդի չարչարանքները:

Չարչրկվող ժողովուրդն իր հերթին՝ վերջնական հաղթանակի անմեռ հույսերով սպառազեն, կրկնապատկում է իր համառությունը - հրաժարվում զինաթափվել հոգեբանորեն:

Ահա, այսպես, կյանքը Հայոց աշխարհում դառել է միահեծան իշխանություն կարմիրների, երեսուն արծաթ սրանց գործիքների, ամենօրյա Գողգոթան մեր ժողովրդի համար:

* * *

Այլ պիտի լինե՞ր ժողովուրդների պատմությունը, եթե գոյություն չունենային ընկաճներն ու ընկաժությունը մարդկային: Առանց սրանց, գոյություն պիտի չունենար բռնությունը, որ անզիջող վատերի սև գործերով է շնչել բոլոր դարերում:

Աներևակայելի է բռնությունը առանց իրեն ուժ տվող և իր գազանություններն արդարացնող չարագործների: Աներևակայելի բռնավորը հոգեբանական մի այնպիսի մթնոլորտում, ուր չի ծախվում մարդը բարոյապես, ուր մարդը գայլ չէ իր նմանների համար:

Մարդկային ազգը տառապել է և կտառապի իր տականքների երեսից:

Իրենց տականքները - ահա՛ ազգերի իրական թշնամին:

Իրենց տականքները - ահա՛ ազգերի գոյությունը հաճախ և հաճախ դժոխքի վերածող ամենազորեղ ազդակը:

Ազգորեն ու մարդկորեն ընկաճներն են կարելի դարձրել ապերասան բռնակալությունը Ներոնների, Ցեզար Բորջիանների, Համիդների և նմանների:

«Պիտի ուզենայի անգրագետ լինել», - կբացականչեր մեկը Հռոմի թագավորներից մի դժբախտի մահվան դատավճիռն ստորագրելիս: Դա Ներոնն էր, երբ դեռ աշակերտում էր Սենեկային:

Մի օր, սակայն, ինաստասեր խորհրդականի փոխարեն Ներոնին կշրջապատեն ընկածները, չարերը և... նա իր հրեշույթուններով կգերազանցի պատմության ծանոթ բոլոր բռնակալներին:

Այսպես է աշխարհը: Ժողովուրդները կշարունակեն տառապել իրենց տականքների երեսից: Դեռ ժողովուրդների կյանքը կշարունակի մնալ մի արնոտ ողբերգություն, որի գործող անձինք երեքն են - բռնությունը, սրա ծառաները և սրա զոհերը:

* * *

Միշտ էլ, երբ քաղաքական իրերի դժբախտ բերումով օտարն է իշխել Հայաստանում, համարձակ գլուխ է բարձրացրել մեր ժողովրդի տականքը. ազգորեն հերձվածը, հոգու ստրուկը, տկարը, մեղմ ասած՝ ազգային ինքնագիտակցության և ինքնահարգանքի զգացումից զուրկ ցանցառաթիվ տարրերը:

Այսօր կարմիր սատրապություն է Հայաստան երկիրը, և բռնությունը վերստին կյանքի և պաշտոնի է կոչել ծանոթ տարրերը: Այս անգամ, սակայն, ոչ թե երկրի սահմաններում, ուր այդ տարրերի թիվը - պատիվ երկրի հայության - աննշան է, գոյություն չունենալու աստիճան, այլ մեր գաղութներում: Տարաշխարհիկ հայության որոշ տարրերը, անցյալի իրենց պատմական փոքրոգությունը, իրենց դասալքությունը մեր վարած ազատագրական պայքարում՝ «խոսքով ու մոխրով» ապաշխարելու և երկրի հայության հոգեպես չարչարակից լինելու փոխարեն, իրենց դավաճան ընթացքով չարչարել են տալիս նրան:

Հոգեբանական անդամահատություն - ահա՛ երկրում տեղի ունեցողը: Կարմիր հյուսիսից տրված հրամանի հիման վրա, բարոյական անդամահատության է ենթարկվում երկրի հայությունը, նրա հոգևոր էությունը: Բռնի փորձեր են կատարվում մեր ժողովրդի հավաքական սրտից կտրել, նետել իր բոլոր սրբությունները, ինչպես և մարդկային այն բոլոր առաքելությունները,

որոնց շնորհիվ միայն ազգերը կապրեն իրենց, կստեղծագործեն մարդկության համար:

Ջոհր կգալարվի ցավերի մեջ՝ մերթ աղերսելով, մերթ սեղմելով բռունցքը:

Կտրի՛ր, պարո՛ն, կտրի՛ր,- ասում էր բոնապարտյան զինվորը իր վերքը մաքրող բժշկին,- մի քիչ էլ և ահա՛ դուք կտեսնեք թագավորը:

Կտրատե՛ք, քրքրե՛ք հոգիս, մի քիչ էլ - և դուք իմ էության խորքում կտեսնեք Մայիս Քսանութի հպարտ հեղինակին,- ասում է Երկրի հայությունը, իրեն հոգեբանորեն անդամահատության ենթարկողներին:

* * *

Շարունակվում է անդամահատությունը:

Մեկիկ, մեկիկ հայության սրտից և ուղեղից փորձում են հեռացնել այն ամենը, որի շնորհիվ միայն, որպես ազգ նա կարողացել է դարերով դիմագրավել իսլամ Արևելքի հայասպան փորձերին:

Ո՛ր մեկը, սակայն, Հայոց սրբություններից ո՛ր մեկն արմատախլել հայ հոգուց: Բոլորը: Բայց դա կնշանակեր դիակի վերածել, սպանել հայությունը:

Մոռացի՛ր Մայիս Քսանութը,- գոչում են, սպառնում Երկրի հայության, գաղութի ապազգայնացած տակաճները:

Աղմկում, հայհոյում, բռունցք են սեղմում հայորեն ընկածները, առանց հասկանալու, որ դա միևնույնն է, թե ասեին Մասիս լեռանը - գնա՛, կորի՛ր տեղիցդ:

Բոլշևիզմը սպանում է Հին Աստվածները, առանց նորերը տալու, իսկ ազգերը չեն ապրել և չեն կարող ապրել առանց աստվածների,- պատասխանում է Երկրի դառնացած հայությունը:

Մոռացի՛ր սրբություններդ, մեռելներդ, հերոսներդ, քանզի այդպես են կամենում հրեա Զինովևը և թուրք Քեմալը,-

մոլեգնած կանչում են կարմիրների գաղութային կապարձակիրները, առանց հասկանալու, որ իրենց «մոռացիր»ը նշանակում է «մեռիր»:

«Տարաշխարհներում օտարացածի և այլասերվածի ձեր այլանդակ ապրումներով մի չափեք իմ ազատապաշտ հոգին, լռե՛ք, եթե չեք կարող վահան ու պաշտպանություն ընձեռել ինձ, լռե՛ք և մի խրախուսեք իմ դահիճների հոգեպանության փորձը: Մի գրգռեք կարմիր գազանը»:

Հայության, մասնավորապես երկրի հայության այդ հերոսական կեցվածքից կատաղած, ծանոթ «փողոցը» աղմկում է անլսելի. «Խաչ հան այդ ապստամբ ժողովուրդը, խաչ»:

* * *

Ամեն անգամ, երբ մտածում եմ այդ չարաբաստիկ հայ անունների մասին, պատկերացնում եմ այն տեսարանը, որ տեղի է ունեցել հրեական ամբոխի և Հրեաստանի փոխարքայի միջև:

Ամբոխը.- Եթե,- մատնանշելով Նազովրեցուն,- եթե ազատ արձակես սրան, կնշանակի Կեսարի բարեկամը չես:

Պիղատոսը.- Ձեր թագավորին խաչ հանել տամ:

Ամբոխը.- Մենք ուրիշ թագավոր չունենք՝ Կեսարից զատ:

Պատմությունը. Ինչպիսի խոստովանություն հրեական շրթունքներից: Դա հանձնումն էր մի ժողովրդի ազատության ու պատմության: Պիղատոսը հաճույքով ընդունում է այդ հաստատումը և Նազովրեցուն հանձնում խաչելու:

* * *

Նույն տխուր տեսարանը և այսօր, մեզանում:

Նույն ամբոխը, դատավորը նույն: Տարբեր է միայն զոհը գերագույն: Այսօրվանը Հիսուսը չէ, այլ մեր Անկախության գաղափարը: Նույն աստվածասպան ամբոխն է, մեր ցեղի վա-

տասերված տականքը, որ օտարի միջոցով խաչել է տալիս այն ամենը, ինչ որ ազգային է: Նա կատարողն է հանձնումը մեր Ազատության ու Պատմության և շնականորեն հայտարարում.

Մենք այլ թագավոր չունենք՝ Կեսարից զատ:

* * *

Մի սրտառուչ համերաշխություն՝ ստելու, դաղելու, քծնելու մի չտեսնված մոլեռանդություն, համառանք և վճռականություն է տիրում մարդկորեն ընկած այդ ազգադավ արարածների շարքերում, որոնք ազգ ճանաչելու և սիրելու ո՛չ արժանիքն ունեն, ո՛չ էլ երջանկությունը, որոնք մի կտոր անսուրբ հացի և իրենց անասնական հանգստի համար միշտ էլ արտաքին թշնամու հետ են եղել: Իրար բերան թքած կարծեք լինեն բոլորը, բոլոր հակամայիսքսանութականները:

Մշակած ու սրբագործած մի գործելակերպ ունեն սրանք, որքան հանձարեղ, այնքան բարոյագուրկ:

Իրենց դեմ ուղղված ամեն մի հարվածը, չարամիտ վարպետությամբ, ընդունել ուղղված խորհրդային իշխանության հասցեին, այդ վերջինը ավելի ևս գրգռելով երկրի հայության դեմ:

Քննադատեցե՛ք, թքե՛ք, խարազանե՛ք այդ հոգեպես բորոտներին, և վաղը իրենց թերթերում կկարդաք, թե ձեր զայրույթի քննադատական խոսքը ուղղված է եղել Հայաստանի օրվա վարիչների հասցեին:

Ծաղրե՛ք, ծանակե՛ք, ծաղկե՛ք այդ հոգեպես խեղճ արարածներին և վաղը իրենց փողոցային թերթուկներում պիտի տեսնեք, որ ձեր զգվանքի խոսքը հայադավ նպատակով ընդունել են իրենց տերերի և ոչ իրենց հասցեին:

Փորձեք որևէ տեղ, այս կամ այն առթիվ բանախոսել ամենաակադեմիական նյութի մասին, այդ հայանուն վատերը, անսպասելիորեն կնետվեն առաջ, հիստերիկ ճիչեր կարձակեն, ռեկլամային աղմուկ կհանեն, խուճապ կստեղծեն, որ ժամեր անց սկսեն իրենց թղթե հարձակողականը - թզուկների արշա-

վանքը հսկաների դեմ - որ հայիոյեն, հայիոյեն մեկ էլ, մինչև յոթներորդ քրտինքը, մինչև որ ուժասպառ կլինեն, մինչև որ Երևանը կլսի այդ շնորհունակների դոնքիշոտության մասին:

Այս է, այսպիսին է մեր ցեղի տականքը, ներքին թշնամին - դրուժան, դավադիր, հակահայ գործնականում:

Իր անսուրբ հացը կամ քաղաքական սիրախաղը ծանոթ հոսանքի հետ ապահովելու համար, մի աննախընթաց մոլեռանդությամբ, նա գրգռում է խորհրդային իշխանությունը Երկրի ժողովրդի դեմ, իր չարագործությունը հակադաշնակցականություն համարելու, երբ կատարածը իրապես հակահայկականություն է:

Այսպես, հայ երիտասարդ, Երկրի սահմաններից դուրս որոշ տականքներ Հայաստանի ժողովրդի նկատմամբ կատարում են գրգռիչի դեր:

Քո անողորք դատաստանին հանձնելու սև արարքներն այդ տականքների, որոնք տմարդորեն թույն ու քացախ կավելացնեն մեր քաղաքականապես դժբախտ ժողովրդին խմելու վիճակված դառնադառն բաժակին, զայրույթի և զգվանքի իմ խոսքը կուղղեմ ո՛չ թե բռնության, այլ իր հայակերպ գործիքներին:

11.

ԱՌՅՈՒԾԱԾԻՆ ՄԱՅՐԵՐ

Մայրերի ափի մեջ պիտի փնտրել ազգերի ճակատագիրը:

Տկարության և կեղծիքի դեմ սկսած պայքարի մեջ մենակ չես դու, հայ երիտասարդ: Դու պիտի ունենաս քո մեծ ու վճռական զինակիցը - հայ մայրը:

Ինչպիսի՜ աստվածային հաճույք մարտնչողի համար լսել խրախուսիչ ձայնը հայրենակրոն մոր:

Ո՞վ չգիտի, թե ազգային տագնապների օրերին, երբ հայրենասիրորեն կբաբախի տառապող կնոջ սիրտը, կորած չէ դեռ ամեն հույս:

«Միշտ էլ հիշենք,- ասում է գաղիական պատմությունը,- հիշենք, թե մեր հայրենիքը ծնված է մի կնոջ ստինքից, նրա սիրուց և արցունքներից, այն արյունից, որ նա թափեց մեզ համար»:

* * *

Մոր ազդեցությունը - որպես դաստիարակչուհին և հոգևորիչը մարտնչող սերունդների - նրա հրաշագործ ազդեցությունը այն ժողովուրդների համար, ինչպիսին է մերը, կմնա միակ լծակը, որ պիտի բարձրացնի և մեր ազգային դատը, որի ծանրությունը այսօր սարսափեցնում է միայն անհայրենասերներին:

Բնությունը - ասված է - կնոջ ձեռքով կգրի տղամարդկանց սրտի մեջ:

Ահա, թե ինչով հայ կինը պիտի դառնա հայրենապաշտության տաճարի Վեստյան Կույսը, նշանակված անշեջ պահելու նրա սրբազան կրակը:

Հայուհին, որին կարելի է ճանաչել հազարավոր օտարուհիների մեջ այն կնիքով, որ նրա ճակտին դրել է ձիգ դարերի տառապանքը, որ կարող է փոխարինել խաչափայտի առջև իր աստվածանման որդու վերքերը սգացող Տիրամորը - հայ կինը ավելի հերոսուհի, քան թախծության մայր պիտի լինի: Նրա շրթունքներից պիտի չպակասեն ժաննադարկյան բառերը՝ ուղղված մեր սերունդներին. «Եթե հոգնած եք, դադար առեք, բայց մի՛ լքեք կովադաշտը, մի՛ դասալքեք»:

Նա միայն պիտի չողբա վերքերն իր Հայրենիքի, այլև մեր սերունդներին անսահման սեր ու պաշտամունք պիտի ներշնչի դեպի այդ վերքերը:

Նա ավելի պիտի սիրի և հպարտանա, քան կարեկցի:

Նրա հայրենասիրությունը ևս - աստվածային կրակ, բոց ու ջերմություն-պիտի արթնացնի թմրած առյուծը իր ժողովրդի մեջ, պիտի բարձրացնի մեր առօրյա կյանքի թափը, պիտի քաղցրացնի ու հեշտացնի անձնագոհությունը; Ոգիացած հայ-

րենասիրություն, որից ժողովուրդները ստեղծում են մի հրաշագործ ուժ, անհրաժեշտ հայրենիքների անկախության ու հզորության համար:

* * *

Հաճախ վիրավոր, բայց հոգեպես անպարտելի - միայն նման ժողովուրդներն են հաջողում պատմության մեջ:

Հաջողում են նրանք, որոնք ծանոթ չեն հուսահատություն կոչված տկարության: Իսկ չեն հուսահատվում ժողովուրդները, որովհետև մարդկության ընտանիքի բոլոր անդամները, մեր մտավորականության որոշ մասից զատ, գիտեն, որ մեկի հայրենի հողը չի կարող մյուսի համար մնայուն հայրենիք դառնալ, որ դա, Հավիտենական Արդարության Օրենքի ուժով, վաղ թե ուշ, վերադարձվում է իր տերերին, եթե այդ վերջինների մեջ չի նվազել սերը դեպի հարազատ երկրամասը:

Իսկ սեր և նվիրում դեպի Հայրենիքը, ներշնչում և սնուցում է հայրենասեր մայրը:

Ահա թե ինչով մեր իրականության մեջ ՄԱՅՐ անունը պիտի դառնա ու մնա սրբազան մենաշնորհը միայն և միայն հայրենակրոն մայրերի, և ոչ թե բոլորի:

Իրենց որդիներով պիտի ճանաչել և գնահատել կանանց:

Անհայրենասեր ու անարի որդիների մայրը, անկախ իր հասարակական դիրքից, մեր կյանքում պիտի չվայելի հարգանք:

Ամեն ինչ - սեր, խնամք, ակնածանք հայրենասեր մորը: Եվ ամեն ինչ հայրենասեր մորից - հերոս որդիներ, հաղթական դափնիներ, անկախ Հայրենիք:

Իդեալ մայրեր ունենանք՝ երջանիկ Հայրենիք ունենալու համար: Այլապես, քանի դեռ հայրենաշունչ մայրը կմնա որպես «բացակայող աստվածություն» հայ ընտանիքների համար, թուրքը պիտի շարունակի իր արնոտ խրախճանքը մեր սգվոր Հայրենիքում:

* * *

Կան ժողովուրդներ, որոնք դեռ հեռու են անկախության և քաղաքակրթության բարիքները վայելելու բախտից, որովհետև կնոջ ազդեցությունը տկար է նրանց մեջ:

Մի ժողովրդի բարքերը - գովելի, թե պարսավելի - կախում ունեն մայրերից:

Մայրը, միշտ էլ, իր հոգուց մի բան տեղափոխում է իր զավակների կրծքի տակ:

«Ոչ իմաստասերներ, ոչ էլ թագավորներ օգնության կանչենք Հայրենիքին, այլ մայրական ազդեցությունը միայն»:

Կկասկածեմ այն մոր հայրենասիրության մասին, որի զավակները հայրենասեր չեն:

Կողբամ հայրենասիրությունը այն ընտանիքների, որոնք հոգևոր Հայրենիքի մանրանկարը չեն:

Կգարշեմ այն բոլորի հայրենասիրությունից, որոնք դեռ թուրքերեն կխոսեն: Թրքախոս Հայ, հայրենասե՛ր... Ողորմելի, փափկամարմին, ծույլ հայրենասիրություն, որ իր մայրենի լեզուն յուրացնելու ճիգն իսկ չի փորձում: Անհեթեթություն: Լավ է համր, քան թրքախոս լինել:

- Սպարտան կհասցներ հայրենապաշտ և աներկյուղ մարտիկներ, որովհետև մայրերի ցանկությունն էր նման սերունդ տալ Հայրենիքին:

«Կյանքի ընկեր ընտրենք կանայք, որոնց կաթը արյուն լինեն, որոնց ծնունդը հերոս և վրիժակ», այսպես կերգեր հին Գաղիացին:

* * *

Հայ կինը:

Սրա միջոցով հոգեփոխենք հայ ընտանիքը: Այդ վերջինի միջոցով հայությունը:

Սկսենք հայ կնոջից, աշխատենք անդուլ, մինչև որ սրա կաթը դառնա հայրենապաշտության սրբազան կաթը:

Հայրենապաշտորեն դաստիարակենք հայ կինը և նրան թողնենք մեր մատաղ սերնդի դաստիարակության գործը:

Հայ կնոջ միջոցով դարձի և զգաստության հրավիրենք գաղութահայության ազգայնորեն տկարացած տարրերը: Նրա պաշտպանությանն ու գուրգուրանքին հանձնենք մեր մայրենի լեզուն, եռագույնը, անկախության մայիսը - սրբությունները մեր ցեղի:

Ապագան վտանգված մեր որբախնամ ժողովուրդը - մեկ էլ կրկնենք - չկորչելու համար, հրամայողաբար պիտի դառնա արիադավան և արիախնամ: Հայ կնոջից սպասենք հոգեբանական այդ հրաշքը:

Ունենանք առյուծածին մայրեր, որոնց արիական որդիները ավելորդ դարձնեին Հայաստանը պաշտպանու արվեստական ամրությունները:

12.

ՄԻ ՆԱԽԱԳԻԾ

Կամքեր ու հոգիներ թրծող աշխատանք է պետք, որ պիտի ստեղծի վաղվա համար ազգովին նախապատրաստվելու մեր հավաքական ճիգը:

Դժվար թե գտնվի դիտելու և տեսնելու ընդունակ մի հայ մարդ, որ չտեսներ Հայաստան երկրի վրա կախված մեծ և աղետալի գալիքի ստվերը:

Գիտենք, որ օրվա Թուրքիայի գոյության համար ավելի քան անհրաժեշտ է մեր ժողովրդի չգոյությունը: Գիտակցում ենք, թե հանուն իր հանցավոր գոյության, թրքությունը դադել է և պիտի շարունակի դադել մեր ամբողջական գոյության դեմ: Որ նա առիթ պիտի չփախցնի ոչնչացնելու և Արարատյան դաշտում խճողված մի բուռ հայությունը, հայկական հարցը բացասական լուծումի հանգեցնելու համար: Այլևս միամիտ

չենք կարծելու, թե մի փոքրիկ և անզոր Հայաստանի գոյությունը - որպես բուֆեր պետություն - անհրաժեշտ և ցանկալի է Տաճկաստանի համար, քանզի գիտենք, որ այդ վերջինի կողմից Հայաստանի անկախությունը ճանաչելը ժամանակավոր մի զիջում էր արված հայության, մի բան, որ թելադրում էր մեր հակառակորդին պատմական վայրկյանը: Ժամ առաջ թրքական զորամասերը պիտի նետվեին Բաքու՝ դաշնակիցներին զրկելու այն անհրաժեշտ նյութերից, որոնք այնքան մեծ դեր խաղացին համաշխարհային պատերազմում: Այդ զիջումը պահանջում էին նաև զինակիցների ռազմագիտական և քաղաքական հաշիվները: Բաքվին տեր դառնալու համար թուրքական ուժերը պիտի ազատվեին հայկական ռազմաճակատներից, ահա՛ թե ինչի հետևանք էր տաճիկների կողմից մեզ արված ժամանակավոր և ակամա զիջումը:

Դաշնակիցների համար պատերազմի անհաջող ելքի դեպքում, Տաճկաստանը, մեր տկար Անկախությունը ստորագրելու փոխարեն, պիտի չտատանվեր գրելու Անդրկովկասում փակված հայության տապանագիրը: Եվ մարդկության ծանոթ մասը - որ հաղթական լինելով հանդերձ թրքությանը ներեց հայության կեսի բնաջնջումը - իր պարտության դեպքում գուցեև շնականությունն ունենար ոչ միայն սեղմելու, այլև համբուրելու այն արնոտ ձեռքը, որ բռնամահ դարձրեց մեր ժողովրդի մի մասը:

Տաճկաստանը, չարաչար խրատված բալկանյան ժողովուրդների ընթացքից, խորապես համոզված է, որ Հայաստանը - ինչ աշխարհագրական սահմաններով էլ լինի դա- իրեն համար ցանկալի թումբ - պետության դերը չի կատարի:

Տաճկաստանին պետք է հայկական գերեզմանատուն և ոչ մի դեպքում կենդանի թումբ:

Վաղվա Ռուսիայի սարսափից խթանված իրերի թելադրանքով նա վերստին պիտի նետվի Անդրկովկաս, օգտվելու երրորդ Ռուսիայի ժամանակավոր, բայց անխուսափելի խռովահույզ վիճակից: Նա պիտի առնի այդ քայլը, որովհետև նրա համար ավելի հեշտ է ռուսական վտանգից պաշտպանվել՝

հենված կովկասյան լեռնային զանգվածին և իսլամ զւսնգվածներին, քան Արարատյան դաշտում, ուր հայ տարրը, հասկանալի պատճառներով, ո՛չ կզինակցի թուրքին, ոչ էլ կարող է հոգեբանորեն չեզոք մնալ նրա նկատմամբ: Պարզ է, ուրեմն, որ բացի քաղաքական ձգտումից, Թուրքիան ունի զուտ ռազմագիտական պատճառ, վաղն առաջանալու դեպի Հայաստան, կոխելու Երևանը և անցնելու հեռուները:

Այդ բոլորի հետ գիտենք և այն, որ կովկասյան իսլամ հանրապետության մեջ քենալական ազդեցությունն ավելի մեծ է, քան խորհրդային իշխանության, որ Անդրկովկասի ռազմագիտական բոլոր բանալիները այսօր գտնվում են Թուրքիայի ձեռքին - Նախիջևան, Ադրբեյջան, Դաղստան, շրջաններ, ուր, քենալական սրի վաղվա հաջողության համար, անաղմուկ գործի է լծված համիսլամականների միտքն ու ձեռքը: Գիտենք այդ ամենը: Պարզ է մեզ համար և այն, որ գալիքն ավելի ահավոր պիտի լինի, քան այն, որ անցկացրինք 1918-ին: Թուրք-պարսիկ մերձեցմամբ Հայաստանը պիտի կորցնի դեպի արտաքին աշխարհը բացվող իր փոքրիկ դռնակը: Վաղը մեզ սպասում է անհավասար և դռնփակ գոյամարտը:

Գիտենք այդ ամենը, տեսնում ենք, թե ինչպես աստիճանաբար բարձրանում է թրքական տապարը մեր ցեղի գոյության ծառի արմատին իջնելու համար:

Գիտենք այդ ամենը, անհանգիստ ենք, բայց ոչինչ, ոչինչ չենք անում գալիք վտանգը ժամանակին զինաթափել կարողանալու համար:

* * *

Եթե դու, հայ երիտասարդություն, պիտի շարունակես ապրել փոքրիկ հարցերի, փոքրիկ գործերի և նույնքան փոքրիկ օգուտների սպանիչ մթնոլորտում, երբ կա մեր հավաքական գոյության սպառնացող մեծ վտանգը, եթե դու էլ - նման անցյալ սերունդների - պիտի շարունակես փորձել սովորական,

փոքրիկ ձիգերով կամ արտաքին օգնության հույսերով լուծել մեր լինել - չլինելու ահավոր խնդիրը, գլխովին չկորչելու, ինչպես և մարդկության արգահատանքից միանգամ ընդմիջտ ազատվելու խնդիրը, դու արդարացրած չես լինի ո՛չ քեզ, ո՛չ էլ քո ժողովրդի հույսերը:

Եթե ցանկության դեպքում դու պիտի չկարողանաս լինել ավելին, քան այն, ինչ որ ես - այդ դեպքում վա՛յ և քեզ, և քո ժողովրդին: Ստեղծված հոգեբանական մթնոլորտում հավատավորների և վրիժակների սերունդ դառնալու փոխարեն, դու նորանոր զոհեր կհասցնես թրքական յաթաղանի համար: Սպասողական դրությունը ժողովուրդների կյանքում ժամանակավոր գինադադար է էապես և ոչ թե գինաթափություն և non-agir, ինչպիսին է մերը: Ժողովուրդ, բանակ, կուսակցություն - սրանք երբեք այնքան ուժականական և լարված չեն լինում, որքան իրենց սպասողական վիճակում, երբ այդ հավաքականությունների մեջ կուտակված կարողական ուժերի մի մասը դառնում է կենդանի, ներգործուն, գիտակցական, որի ընթացքում հոգեպես աճում են, հզորանում այդ վերջինները:

Խորապես գիտակցված չի մեր անցյալը, ստեղծագործ չի մեր ներկան:

Դու տկար ես և անպատրաստ - ահա թե ինչն'մն է քո ժողովրդի դժբախտությունը:

Դու այսօր այն չես, ինչպիսին որ պիտի դառնաս հրամայողաբար: Տկարությունը, միշտ էլ պատժվում է վաղ թե ուշ: Եվ վաղը քո տկարության պատճառով, չարաչար պիտի պատժվի մեր ժողովուրդը: Չէ՛, չէ՛, դու իրավունք չունես տկար լինելու, գոտելույծ վիճակում երբե՛ք, որովհետև քե՛զ պիտի վիճակվի վաղը վարելու հայության ճակատագիրը: Դու պիտի լինես հզոր հրաշագործելու աստիճանի, որպիսին դառնալու համար, իմաստությամբ օգտվել պիտի կարողանաս Գիտությունից և Դաստիարակությունից, որոնք շարունակում են մնալ վերջին խաղաթղթերը մեզ նման ապագան վտանգված ժողովուրդների համար:

Դու պիտի առաջնորդվես ցեղային բարոյականով, որ պահանջում է զարգացումը որոշ հոգեկան հատկությունների և արվեստագիտական կարողությունների էապես անհրաժեշտ մեր ժողովրդի գոյության պահպանման համար:

Թողած ներքին անփառունակ ճակատները, որոնց վրա հայրերդ տարիներ ի վեր ընդունայն կորովաթափ կլինեն, դու բովանդակ ուժերդ գործի պիտի դնես, գլուխ հանելով մեր ժողովրդի կատարյալ հոգեբանական և տեխնիկական սպառազինությունը:

* * *

Գիտեմ, ընթերցող, երկարորեն ինձ լսելուց հետո պիտի ուզեիր, որ քեզ տրվեր մի գործնական նախագիծ:

Ահա՛ դա, ընդհանուր գծերով, որ գործի և փառքի ընդարձակ դաշտ պիտի բանա քո սերնդի առջև:

* * *

1. Վտանգը

Ավելի քան հավանական է, վաղ, թե ուշ, թուրքերի ներխուժումը Անդրկովկաս, որի դեպքում երկրի հայությունը դարձյալ պիտի ապավինի միայն և միայն իր ուժերին՝ չգաղթելու և չբնաջնջվելու համար: Ներխուժումը հնարավոր և հավանական է.

Ա) Ռուսիայի մեջ մեծամասնականների պարտության դեպքում:

Բ) Եվրոպական որոշ պետության կամ զինակցության կողմից Տաճկաստանը որպես գործիք Խորհրդային Ռուսիայի դեմ գործածվելու դեպքում:

Գ) Տաճկաստանի՝ իր արևելյան սահմանները ռազմագիտորեն ապահովելու փորձի դեպքում, որ ասել է երկրի հայության բնաջնջմամբ կամ տեղահանությամբ, թաթար Ադրբեյջանին միանալու և այլ հավանական դեպքերում:

2. Վաղվա մտահոգությունը

Վաղ, թե ուշ, հայությանը պիտի տրվի տաճկահայկական հողերի մի մասը, որի պաշտպանությունը կազմակերպելու և վարելու համար մեր ժողովուրդը պիտի հենվի նույնպես նախ իր սեփական ուժերին:

3. Փոխվրեժի անհրաժեշտությունը

Սարսափի և պարտվողականության հոգեբանությունից սրբագրվելու համար – հետևանք դարեր տևող օտար տիրապետությունը մեր հայրենիքում, և մասնավորապես, տաճիկների՝ Հայաստանում պարբերաբար սարքած կոտորածների և ունեցած զենքի հաջողության

Հայությունը, մենակ, թե զինակցաբար, պիտի կազմակերպի իր փոխվրեժի պատմական գործը, հրամայականորեն պարտության պիտի մատնի Տաճկաստանը, որպեսզի հոգեփոխվի ու ապահովի իր ֆիզիկական և հոգևոր գոյությունը:

4. Նախապատրաստություն

Տաճկական վտանգը, Արևելքի և արևմտյան իսլամների՝ Հայաստանի վրայով իրար միանալու քաղաքական ձգտումը, հայության երկրամասային պահանջը Տաճկաստանից, մեր փոխվրեժի հոգեբանական անհրաժեշտությունը – այդ պատճառներից ամեն մեկն առանձին պահանջում է անհապաղ և լրջորեն նախապատրաստվել վաղվա համար:

5. Վաղվա պատերազմը

Դեռ, ըստ ամենայնի, պիտի լինի գերազանցորեն քիմիական:

Հոգեբանականից և տեխնիկականից զատ, բոլոր տեսակի գերակշռությունները – թվական, քաղաքական, աշխարհագրական և այլն, պիտի դադարեն վաղը վճռական և բախտորոշ դեր կատարելուց: Վաղվա ճակատամարտերի բախտը պիտի վճռի մարդկային հնարագետ միտքը և ոչ կենդանի ուժը: Արվեստագիտության, տարրաբանության, էլեկտրոարվեստագիտության արագ և հրաշագործ առաջադիմության մեր օրերում, երբ այդ վերջինների օգտագործման կարելիությունները պա-

տերազնում դառնում են անսպասելի, մահացու գործիքների և ռազմանյութերի հարածուն ճոխացումն ու կատարելագործումը հնարավոր պիտի դարձնի մեզ նման տեխնիկապես տկար ժողովրդի գլխովին բնաջնջումը:

6. Գերազանցելու միջոցներ

Թրքության ծանոթ առավելությունները կարելի է և պետք է արհամարհելի դարձնել մեր հոգեբանական և տեխնիկական գերազանցությամբ, որպիսին հնարավոր է և պիտի ձեռք բերել.

Ա) Մեր գոյության և բնաշխարհի առարկայական պայմաններին համապատասխանող դաստիարակությամբ: Վերադաստիարակությամբ պիտի սրբագրել մեր ժողովրդի հոգեբանությունը, դարձնելու նրան իր ամբողջության մեջ ազգորեն ինքնագիտակից, կորովի և մարտունակ:

Բ) Եվ անհրաժեշտ մասնագիտություններով: Մեր տեխնիկական գերակշռությունը պիտի ապահովենք, հասցնելու վաղվա համար անհրաժեշտ քանակությամբ հրարվեստագետներ, մեքենագետներ, քիմիագետներ, ռազմագետներ, հանքագետներ, օդագնացներ, ինչպես և ռազմամթերքի, թունավոր գազերի, մահացու գործիքների արտադրության մասնագետներ:

7. Վարիչ մարմին

Հայ գանգվածների վերադաստիարակության և անհրաժեշտ մասնագետներ հասցնելու գործը վարում է Ազգային Ինքնապաշտպանության Վարիչ Մարմինը, ընտրված տեղական մարմինների կողմից:

8. Տեղական մարմին

Ստեղծվում է ամեն մի հայաբնակ վայրում, նպատակ ունենալով՝

Ա) ժողովրդականացնել ազգովին նախապատրաստվելու անհրաժեշտության գաղափարը:

Բ) Հսկել տեղի հայ տարրի վերադաստիարակության գործին:

Գ) Հովանավորել իր վայրի խոստումնալի և հայրենապաշտ պատանի - երիտասարդներին:

Դ) Ստեղծել նյութական միջոցներ:

9. Զինվորական հանձնախումբ

Նշանակվում է վարիչ մարմնի կողմից, որի գործը պիտի լինի՝

Ա) Հայ և օտար ռազմագետների աջակցությամբ մշակել երկրի հայության քիմիական ինքնապաշտպանության ծրագիրը:

Բ) Եվրոպական և ամերիկյան քիմիարաններում, բարձր տեխնիկ դպրոցներում, զինվորական ակադեմիաներում, հրարվեստագիտական գործարաններում հասցնել անհրաժեշտ թվով մասնագետներ:

Գ) Իրագել լինել այն բոլոր ռազմարվեստային գյուտերին և նորույթներին, որոնցով հարաճուն կերպով հարստանում է եվրոպական և նոր աշխարհի զինվորական միտքը:

Դ) Զինվորականացնել բոլոր տեսակի պատանի-երիտասարդական միությունները:

Ե) Ստեղծել զինվորական գրականություն:

10. Հրատարակչական հանձնախումբ

Ունենում է իր օրգանը, որով

Ա) Հայ միտքն զբաղեցնում է մեր ժողովրդի գոյության պաշտպանության խնդրով:

Բ) Պայքարում է պարտվողականության ոգու, անգրագիտության և օտարացումի դեմ:

11. Ազգային ուխտի դպրոց

Անսահմանորեն անձնվեր, հայրենապաշտ և գաղափարական երիտասարդ գործիչներ հասցնելու համար հաստատել ազգային ուխտի և ոգու դպրոց, որի կողմից մեր ցեղի նյութական և բարոյական ինքնապաշտպանության գործը դասավանդվեր և հռչակվեր որպես նոր կրոն:

12. Նյութական միջոցներ

Մեր ժողովրդի փրկության գործը վարելու համար անհրաժեշտ նյութական միջոցները պարտադրորեն հոգում է ինքը հայությունը, հետևյալ ձևով.

Ամեն մի հայ մարդ, ազգային տուրքի անվան տակ, վճարում է գաղիական մի ֆրանկ: Ամեն հայ ընտանիք այնքան ֆրանկ, որքան անդամ ունի*:

* * *

Անտառում նեղ ու դարձդարձիկ ճամփաների վրա երես առ երես իրար կհանդիպեն առյուծն ու վագրը:

Նրանք կանգ կառնեն, գետնին մխվածի պես, մարմինները կծկած հետևի երկու ձկուն ոտների վրա, պատրաստ ուստյունի:

Ճիրանները դուրս, մազերը փշաքաղ, բերանաբաց, ամեն մեկը կամենում է զարհուրելի ծամածռություններով ահաբեկել, սրտաթափ դարձնել հակառակորդին և խեղդել...

Անսահման զգուշությամբ, մեկ - միաժամանակ և մյուսը - իր մի ոտը շարժում է քիչ հետ:

Քիչ անց, անաղմուկ և կամաց, նույնն են կատարում մնացած ոտները: Եվ, գրեթե աննկատելի հակառակորդի համար, միաժամանակ հեռանում են իրարից: Սակայն, միշտ երես առ երես, մինչև որ երկուստեք նահանջը նրանց միջի տարածությունը կդարձնի ավելի մեծ, քան պետք է մի հանկարծական և դավադիր ուստյունի համար:

Այլևս հակառակորդները դարձնում են իրենց թիկունքները, վերստանում իրենց բնական կեցվածքը, և, քաշվելով իրենց թագավորության սահմաններից ներս, կորչում են անտառի մեջ:

* * *

* Չնչին փուրք, բայց հայրենասիրական, գիտակցական, փրկարար: Կաթիլն ընկնելով ծովը՝ դառնում է ծով: Նյութականը չի պակասելու: Օրվա հայությունը հազարիցս ավելի մեռյալ ծախսեր է կատարում, քան պետք է լինի գծածո նախաշավղի սահմաններում կազմակերպել ու վարել իր գոյության պահպանման գործը: Միացրե՞ց Հայը իր չնչին նյութական զոհաբերությանը՝ գիտակցությունը և հայրենապաշտությունը - ապահոված է նրա փրկության գործը: Նպատակադրվե՞ց՝ ցեղամիջյան պայքարում չկորչելու համար սպառազինվել հոգեբանորեն և արվեստագիտաբար - հայությանը կմնա հայացքը դարձնել դեպի վերև, տեսնելու համար հրեղեն նշանը - այն միջոցը, որով պիտի հաղթի դժվարություններին ու իր դարավոր թշնամուն:

Նույնը, գրեթե նույն բանն է կատարվում և ազգերի կյանքում, երբ նրանք երես առ երես և սպառազեն հանդիպում են իրար, իրենց երկրի սահմանագլխին:

Վայ նրան, ով տկարություն ցույց տվեց, մահ է:

Վայ նրան, ով անկարող եղավ անթարթափ ու շեշտակի նայելու հակառակորդի աչքի մեջ. մահ է ստույգ:

Կորած է այն կողմը, որ անգոր է սարսափ ազդելու, ավելին՝ ավելի սարսափելի լինելու, քան հակառակորդը:

Հայ երիտասարդություն, վաղը, երբ թրքությունը փորձեց պղծել Հայրենիքի սահմանների սրբությունը, պիտի կարողանան ավելի սարսափելի լինել, քան թշնամին: Պիտի կարողանան վագրային կեցվածք ցուցադրել:

Պատասխանիր, պիտի կարողանան...

13.

ԲԱԽՏՈՐՈՇ ՄՏԱՎՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Երբեք տեսնված չէ, որ ժողովուրդն ավելին չտար, քան կարող են պահանջել իր առաջնորդները:

Ժողովուրդներն այն են, ավելի ճիշտը՝ դառնում են այն, ինչպիսին որ համարվում են իրենց մտավորականության կողմից:

Մի ժողովուրդ, որ իր ղեկավար տարրերի կողմից համարվում է «փափկամարմին» կենդանիների տեսակից, երբեք չի լինի հաղթական ու հարգված: Տկար, քաղաքականապես մուրացիկ և դիպվածով գոյությունը քարշ տվող - ահա՛ նման ժողովուրդը:

Պարտվում է մի ժողովուրդ, հենց որ իրեն պարտված է զգում իր մտավորականությունը:

Կորած է այն ազգային դատը, որի ղեկավարները կորած են համարում այն: Պայքարում տեղի է տալիս այն կողմը, որի առաջնորդող տարրերն առաջինն են հուսահատվում:

Այո՛, հանձինս ժողովուրդների, միշտ էլ չափվում են իրենց մտավորականությունները, հաղթում կամ պարտվում իրենց առաջնորդող տարրերը: Եվ չի պարտվում այն կողմը, որ չի ուզում պարտվել:

* * *

Պիտի չպարտվեր հայ ժողովուրդը և հոգեբանորեն, եթե նրա մտավորականության մի խոշոր մասը չնետվեր պարտվողական ոգու գիրկը: Դժբախտաբար, այսօր նա ոչ թե իրեն պարտված է զգում, այլև պարտվողական:

Նրա որոշ տարրերը մեր պարտության և բարոյալքումի օրերին ոչ թե չկարողացան բարոյական շանթարգել հանդիսանալ զանգվածների համար, այլև պարտվողականության քարոզիչներ և բարոյալքիչներ դառան: Զուրկ ապագայի զգացումից, ինչպես և ազգային բարոյականից, նա առանց մի հատիկ իսկ հարված փոխանակելու փորձի, թշնամուն հանձնեց իր դիրքերը, որին այնքան մեծացրել էր տկարի իր երկչոտ երևակայությունը: Նա բառացիորեն բաժանեց ճակատագիրը ծանոթ առակի այն դժբախտ եղնիկի, որը օդի մեջ քամուց տարուբերվող փետուրից սարսափահար, նետվում է... ուղղակի որսորդի գիրկը:

Նա նմանվեց այն զորամասին, որ ոչխարների հոտի բարձրացրած փոշու ամպը թշնամի համարելով, փախչում է գլուխը կորցրած և ընկնում ... թշնամու ամրացրած բանակատեղին:

* * *

Ամենակարող է այն առաջնորդը, որ կարողանում է անպարտելիության հավատ ներշնչել իր ժողովրդին:

Ժողովրդասպան է նա, որ իր նկուն կեցվածքով տկարացնում է իր ժողովրդի ուժի և կարողության գիտակցությունը:

Վերջինին նմանվեց մեր մտավորականության մի մասը:

Տեղի տվեց առանց մի հատիկ պատվի վերք ստանալու, նա փախավ և ոչ նահանջեց կռվադաշտից և իր դասալիքի հոգեբանությամբ բարոյալքեց թիկունքը:

«Վանտ է մեր ժողովուրդը, տգետ, անարի», - ամենուրեք հայտարարեց մեր սրտաթափ եղած մտավորականը:

«Նա չի կռվում, նա չկռվեց և ինչպես կարող էր կռվել տաճիկ բանակի դեմ», - գրեց ու տարփողեց ծանոթ մտավորականը:

«Լինենք համեստ և բավականանանք քչով, ո՞վ ասեց, որ անպայման պետք է անկախ լինել ապրելու համար, ապրենք այնպես, ինչպես որ կուզեն թուրքն ու բոլշևիկը, և ոչ թե այնպես, ինչպես որ հայ ժողովուրդն է ուզում». ահա այսպես գրեց, խոսեց և դեռ չարախոսում է անմիտ պարտվողականը:

Տխուր, մեռորեն տխուր է պարտվողական մտավորականի պատկերը: Գլուխը կորցրած, նա այսօր ոչինչ չի խնայում վերջնական դարձնելու հայ ժողովրդի պարտությունը: Ազգային աստվածությունները մի աման ապուրի հետ փոխելուց հետո, նա այժմ իր վատությունը փիլիսոփայելով է զբաղված:

Այլազան են, ընթերցող, պարտվողական հայ մտավորականի հոգևոր դիմադրությունները:

Մեկն այդ փաղանգից հոգևոր ստրկություն է քարոզում, հորդորելով հայությանը ապրել «խոնարհության հովտում» և էլ չերազել անկախության մասին:

Երկրորդը գտնում է, թե թուրքից լավը բոլշևիզմն է, որի կարմիր փորձարկության համար հայությունը հավատարմորեն պիտի նյութեր մատակարարի:

Երրորդը՝ կենդանի հողմացույց. և այս է, և այն:

Չորրորդը չգիտի, թե ինչ է ուզում, ամեն ինչ է և ոչինչ:

Հինգերորդը... Նույնն են բոլորն էլ՝ էությամբ ստրկամիտ, տկար, պարտվողական:

Սրանք կուզեն ապրեցնել հայությունը որպես կենդանի ողորմելիություն, արտաքին ողորմություններով:

Խոսե՛ք հետները, լսե՛ք իրենց և պիտի հասկանաք սրանց

խորշակահար հոգին, որ մատնում են իրենց ամեն մի խոսքի և շարժումների մեջ:

Սրանք ասում են,- եթե ամեն ինչ դեռ կորած չէ, եթե կարելի է և պետք է որևէ բան անել հայ ժողովրդի ճակատագրի դաժանությունը մեղմելու համար, այդ պիտի արվի վաղվա սերունդների ձեռքով, և ոչ մեր, որովհետև այլևս չենք ուզում մեր կերն ու հանգիստը զոհաբերել:

Օ՛, այդ եսապաշտ ու անարի արարածները: Եթե սրանք հնարավորություն ունենային հայ ժողովրդի գոյությունը զրնգ դրամի վերածելու և տրամադրելու իրենց հոգեպես հաշմ և դյուրասեր սերնդին այդ վերջինի հացն ու անդորրը ապահովելու համար, պիտի չսեղվեին ասելով՝ «մեզնից հետո թեկուզ ջրհեղեղ»:

* * *

Ուր մարդիկ խոստովանում են իրենց տկարությունը, բայց չեն ամաչում տկար լինելուց - հոգևոր ստրկություն է տիրում այնտեղ: Այդպիսին են մերոնք, մեր պարտվողականները, տկար, բայց տկարությունից չամաչող:

Հոգեպես կաթնեղբայր, իրար նման, որոնց մեջ կա, սակայն, ամենավտանգավորը: Դա ջատագովն է թրքական կողմնորոշման: Հոգեբանորեն հասկանալի է և այդ ամոթալի երևույթը հայ մտավորականության որոշ մասի մեջ: Վախը, սարսափը թշնամուց սպանում է դեպ այդ թշնամին տաժած մեր ատելությունը: Պիտի ներել թրքության և մոտենալ նրան,- ասում է այդ վերջինը,- քանզի մեզ ճակատագրված է նրա անմիջական դրկիցը լինել, տկար հարևանը:

Մտքի և հոգու ինչպիսի՞ աղքատություն:

Հեռատես դիվանագետ չէ խոսողը, այլ ծանոթ պարտվողականը, որ չի ամաչում ծիծաղելի դառնալ իր ողբերգանքի մեջ:

Ներել նրան, որից ծեծվել ես, թքվել, անարգվել:

Ներել նրան, որին քեզնից ուժեղ ես զգացել և ծունկի եկել նրա առջև:

Ներել իր տիրոջը, իր բռնակալին, իրեն հաղթողին: Ինչպիսի մահացու տգիտություն և բարոյական անկում:

Իսկ եթե թրքությունը, հայ պարտվողական, կարիք չզգացքո ներումի ստրկական արտահայտության և թքեց քո և քո ներումի երեսին: Իսկ եթե թրքությունն ասեց. «Սրի քաշելով հայության կեսը՝ ես արձանի ու պսակի արժանի գործ եմ կատարել իսլամի համար: Եվ եթե վաղը սուրս երկարեց քո մյուս կեսի վզին, քո ստրկական ներումը չի փրկի քեզ»:

Եթե այսպես խոսեց Արևելքի մարդաստիպ բորենին:

Եթե լեզուն դրված լիներ միայն ճշմարտություններ ասելու համար, թրքությունը պիտի ասեր մեզ.

- Գիտեմ, որ իմ ներկայությունը եվրոպայում շատ կարճ ժամանակի խնդիր է: Գիտեմ, որ այսուհետև առաջանալու մի հատիկ ճամփա ունեմ ռուսահայության գերեզմանի վրայով դեպի Անդրկովկաս: Գիտեմ, զգում եմ և այն, որ հետայսու իմ գործը պիտի լինի - ծեծվել եվրոպական ուժերից և ծեծել հայությունը, ծեծել ձեզ վերջնականորեն պարտվածի սպանիչ հոգեբանությունից զերծ մնալու համար: Ավելացնեմ և այն, թե հաղթականի իրավունքն է զրկել պարտվածին փոխվրեժի դիմելու, ինձ վնասելու հնարավորությունից:

Եթե դարավոր թշնամիդ այսպես խոսեց քեզ հետ: Եվ կարիք կա՞ խոսքի՝ թրքությունը ճանաչելու համար: Մի՞թե խոսուն և հասկանալի չէ նրա հայադավ լռությունը: Միջազգային բարոյակա՞նը: Բայց այդ երբվանից է, որ գոյություն ունի դա: Արևելքի խուժն ու ստրուկը, հակաբարոյական թուրքն ու հայ պարտվողականը հիմքը պիտի դնեն ցեղամիջյան բարոյականության: Վայ՛ն և՛ այդ բարոյականին, և՛ հայության:

* * *

Երբեմն աշխարհի կարեկցությունը, երբեմն ծիծաղը շարժող մեր պարտվողականները կիսով չափ քաղած պիտի լինեին իրենց մեղքը, եթե հայությունը ծիծաղելի չդարձնեին իր խոր

դժբախտության մեջ: Այո՛, ծիծաղելի է տկարի ներումը, ինչպես և նրա հաշտարար ոգին: Մարդկությունը, և ամենից առաջ թրքությունը, իրավացիորեն, մեր ներումն ու հաշտ ոգին պիտի վերագրի մեր նվաստության և ոչ մեր մեծահոգության: Տկարին իրավունք չի տրված մեծահոգի լինելու: Նա չի էլ կարող այդպիսին լինել: Մեր ներումը կշարժեր աշխարհի նողկանքը միայն: Ներելով, մենք հաստատած կլինեինք, թե մենք արժանի էինք այն ամենին, ինչ որ ապրեցրեց մեզ թրքությունը: Ապացուցած կլինեինք և այն, թե իսկապես անկախության անարժան հավաքականություն ենք, գոհ մեր վիճակից:

Ներելով, մենք մատնած կլինենք մի այլ բան, թե մահացուորեն տկար ենք, և թե այդպիսին էլ պիտի մնանք հավետ: Իսկ նմանը պիտի չհանդգնի անկախ Հայրենիքի մասին երազելու, ինչպիսի աշխարհագրական սահմաններով էլ որ լինի դա:

Ներել էք ուզում - հաղթե՛ք նախ:

Բայց թող չանհանգստանան մեր պարտվողականները: Մի օր հայությունը պիտի ների թրքության, բայց ոչ ծունկի եկած նրա առջև, պարտվելուց հետո, այլ նրան ծնկի բերած ծեծելուց հետո:

Պիտի ներենք մի օր Արևելքի չարագործին, բայց նրան պարտության մատնելուց հետո:

Ասված է՝ «հաղթիր և ապա անցիր պարտյալի կողմը»:

Մի հաղթություն - և մենք կներենք թրքության:

Կասկածո՞ւմ է մեր անօրինակ մարդկայնության մասին հայ պարտվողականը: Թող լսի, ուրեմն, մեր հաղթական նահապետի խոսքը.

«Բայց Հայկ վեհանձն ու բարեպաշտ, կտա դիակին պատվավոր գերեզման բլուրի վրա: Իսկ Նեբրութի մեծազանգված մարմինը դիապատելու մեծաճոխ հանդերձանքն կտանեն այս լեռնակյաց հաղթական արծիվը, ուր հիմա Թորգոմի արքայական տան մոտ կննջի քուն հավիտենական ազատագրաց ոխերիմ թշնամին»:

Ճիշտ այսպես, հայկաբար պիտի վարվենք և մենք թրքութ-

յան մեռելոտիի հետ, նրա «մեծագանգված դիակի» հետ, երբ որ հաղթեց մեր սուրը:

Մենք չենք ջախջախի մեր սվինից վիրավոր թուրք զինվորի գանգը, որովհետև մերը չէ այն շնական վարդապետությունը, որ տարբերություն չի դնի չարի և բարու միջև:

Մենք չենք շնանա նրա գեղեցկուհիների հետ, չենք կրոնափոխի նրա որբերը, քանզի մերը չէ այն ցեղը, որի մեջ դարերով և դարերով շունը ավելի ուժով է եղել, քան մարդը:

Մենք մարդ, ավելի քան մարդ կլինենք թրքության հանդեպ, երբ մեր սուրը նրան ծունկի բերեց մեր առջև:

Իսկ մինչև այդ օրը, նա մեր գլուխը, իսկ մենք նրա գարշապարը պիտի փնտրենք: Որովհետև նա չի կարող մարդ լինել մեր նկատմամբ: Նա չի զղջա մեզ հասցրած անլուր չարիքների համար, իսկ մենք ներելու համար պիտի ձգենք լինել նրանից ուժեղ:

Ա՛հ, գիտեմ, չկա աստվածորեն ավելի վսեմ և գեղեցիկ շարժում, քան մեր սրից ու գնդակից զարնված հակառակորդի վերքերը կապելը: Ինչպես չկա ավելի բարբարոս արարք, քան վիրավորներին նոր վերքեր հասցնելը:

Գիտեմ, գիտեմ, արժի ներել, իրեն ուժեղ զգալու համար: Գիտեմ, աստվածային արարք է ներումը, բայց ուժեղի, հաղթականի:

Ներել էք ուզում - արիացե՛ք, հզորացե՛ք, հաղթե՛ք նախ:

* * *

Ասում են՝ մեր տխուր Արևելքում նվաստությունը ծառայել է որպես ինքնապաշտպանության միջոց:

Հայ պարտվողականները, այդ զազիր զենքից զատ, այլ բան չեն գտել հանձնարարելու մեր ժողովրդին:

Չեն հասկանում կարծեք, որ նվաստություն - ասել է շարված թուլություն, որ միշտ էլ - վաղ, թե ուշ - պատժվում է չարաչար:

Մեր միամիտները չեն հասկանում, որ նվաստությունը ժողովուրդների համար ավելին չէ, քան փտած եղեգն, որին կռթնել են հրավիրում հայությանը:

Նվաստություն, ներողամտություն, խոնարհություն.- սրանցով գուցե և կարելի լինի երկարել հիվանդությունը, բայց այս բարոյագուրկ միջոցները չեն փրկի նրան ո՛չ հիվանդությունից, ո՛չ էլ մահից:

Փրկություն չէ հոգեվարքի երկարումը: Ինչպես և ցավերի ժամանակավոր մեղմացումը, երբ հիվանդությունը պիտի շարունակի մնալ և սպառնալ մահվամբ:

Ցավերը վերացնելու համար հիվանդությունը, պատճառներն են, որ պետք է բառնալ:

Թուլությունն է, որ պետք է խաչ հանվի:

Անիծված թուլությունը, որի պատճառով դարերով տառապանքի և ստորացումի դառն բաժակն է դատարկել մեր ժողովուրդը:

Գիտակցենք վերջապես, որ ժողովուրդների բախտավորության և անբախտության, հզորության և տկարության աղբյուրը գտնվում է իրենց մեջ: Հայ հոգուց դուրս չէ և հայ տառապանքի, անլուր քաղաքական գրկանքների աղբյուրը: Հարազատենք այդ ճշմարտությունը, հայ երիտասարդ, հասկանանք՝ փրկվելու համար:

Բայց մի՞թե տկար ժողովուրդ է օրվա հայությունը: Մի՞թե նա կարող էր և տկար մնալ իր կեսը թրքական վայրագության սրին հանձնելուց հետո: Մինչև մեր ցեղի մի մասի ողջակիզումը դեռ հոգեբանորեն հասկանալի էր մեր տկարությունը: Իսկ այսօր, երբ կա թրքության կողմից մի միլիոն հայության ոչնչացումի աղաղակող փաստը, իրեն այսօր էլ տկար զգալ - կնշանակի ապրելու անարժան լինել:

Չէ՛, չի կարելի հազար և հազար զոհեր տալ և մնալ նույնը հոգեպես: Չի՛ կարելի հազար և հազար մեռելներ ունենալ և բարոյական անզորությամբ տառապել: Դա կնշանակեր մարդկային ցեղից չլինել:

Ա՛հ, մեռելների անչափելիորեն զարհուրելի ուժը:

Մի միլիոն անհանգիստ և վրեժխնդիր ուրվականներ - ահա՛ մեր ուժը, որի նմանը չի ունեցել աշխարհի ոչ մի ժողովուրդ:

Բայց-ամո՛թ մեզ-հայությունը չօգտվեց այդ ուժից, չօգտվեց, որովհետև շուտ, շատ շուտ մոռացավ իր մեռելները:

Աշխարհը կսպասեր, որ այն հրեշային չարչարանքներից, որոնց դատապարտեց մեզ «վայրագության, ծուլության և գողության միայն ընդունակ ցեղը», աշխարհը կսպասեր, որ, ահա՛, հայ մտավորականության շարքերից դուրս կգան ծայրահեղապաշտներ, անհաշտներ գայլի հոգեբանությամբ, կսպասեր, որ ահա՛ հայ տառապանքը կծնի ուխտվածներ, դեմոնական տիպեր սրբազան խենթությամբ: Կսպասվեր, որ այլևս հայությունը պիտի սովորի խոսել մարդկության հետ այնպես, ինչպես որ կարող էր և պե՛տք է խոսեր բազմաբյուր ուղջակեզների տեր ժողովուրդը: Բայց, ավա՛ղ, հայությունը, աննշան բացառությամբ, շարունակեց մնալ նույնը - տկար ու մուրացող:

Հայության ճակատագրի վարողները չիմացան խոսել աշխարհի հետ, որ բնազդական արհամարհանք ունի դեպի տկարն ու լավկանը:

Գերմարդկային ցավերից խելագարվածի լեզվով խոսելու փոխարեն, նա խոսեց կանացի քրիստոնեության լեզվով: Գերագույն վշտի մեջ կատղելու փոխարեն, նա մնաց միևնույն «բնականոն ջղեր»ի տեր ժողովուրդը: Նա չխոսեց բռնամահ եղած հայության կեսի լեզվով: Նա, որ կարող էր այնպես վարվել, որ թուրք պետության ներկայացուցիչները, Թուրքիայի սահմաններից դուրս չերևան, նա, որ կարող էր մի միլիոն չարչարամահ եղած հայերի ուրվականներով, առանց բանակների և մարտանավերի - սարսափով պաշարել Թուրքիան, կտրելով նրա հարաբերությունները արտաքին աշխարհի հետ. նա, որ կարող էր ահաբեկել մարդկության խղճմտանքը վարող հրեշների երևակայությունը, որի վրեժխնդրական ամեն մի շարժումը հիացումով պիտի լցներ մարդկության սիրտը, նա ոչինչ չարեց իր գերագույն վշտից մղված:

Եվ աշխարհը հիացում ու սարսափ զգալու փոխարեն, զգվանք ու զայրույթ զգաց մեր նողկալի կանացիության հանդեպ:

Ինչո՞ւ այդպես: Ինչո՞վ բացատրել այդ տխուր երևույթը:

- Մեր կուլտուրականությանը, - պիտի աճապարեն պատասխանել մեր պարտվողականները:

Կենդ և թքելի՛ կուլտուրականություն, որ կայանում է անհամ ոտանավորներ գրելու և մի քանի եվրոպական լեզուներ գործածելու կարողության մեջ:

Ծիծաղելի՛ կուլտուրականություն, որ մեր ժողովուրդը դարձրել է որբ և որբախնամ:

* * *

Զայրույթից չե՞ս դողում դու, հայ երիտասարդություն, որ մի միլիոն արյունակիցներիդ ողջակիզումն իսկ չկարողացավ խռովել հայրերիդ մի մասի հոգևոր մրափը: Դու չե՞ս դողում սրբազան կատաղությունից, որ մեր ցեղի միտքն ու բազուկը, իրենց վրեժխնդրական մոլուցքի մեջ, սատանայի հետ իսկ զինակցելու փոխարեն, մնացին գերին քաղաքական տոլստոյականության:

Վրեժի ու քանդումի - աշխարհին ծանոթ և անծանոթ արվեստներին աշակերտելու փոխարեն, որ վաղը ի վիճակի լինի հրով և երկաթով պատժելու բարբարոսությամբ հիվանդ թրքությունը, քո սերունդն այսօր, իր հայրերի շնչով թրծված, հետևում է մի կտոր հաց ապահովող գիտությանը:

Սթափվիր, հայ մարդ, ուշքի՛ եկ, քանի դեռ ուշ չէ, այլապես մարդկությունը, որ դեռ սպասում է քո սրբազան խենթության, մի օր, հուսախաբ, պիտի թքի մեր ժողովրդի անունին:

* * *

Մարդը, որ ստրկացած է պարտվողական հայի մեջ, պիտի մարդկայնանա:

Հայ մտավորականությունը իր ամբողջության մեջ պիտի ազատվի ստրկական և սարսափի հոգեբանությունից:

Պիտի արիանա նա:

Պետք է ազատվել և ոչ թե միայն ազատագրվել:

Մինչև որ հայ մարդը չզգա իր ուժի գերազանցությունը, չի ազատվի պարտվողական հոգեբանությունից, չի փրկվի նա:

Թրքական կողմնորոշում, ներում, հաշտություն - այդ ամենը կոչված են սնուցանելու մեր տկարությունը և նախապատրաստելու թուրք զենքի վաղվա հաղթանակը Հայաստանում:

* * *

Այսպես, մեր մտավորականության թևաբեկ մասը, իր առաջնորդության ապավինած ժողովուրդը վաղվա հաղթանակի համար նախապատրաստելու փոխարեն, կլանված է մի ամոթալի խնդրով.

- Օտար լուծերից ո՞րն է տանելին, ցանկալին,- ահա՛ հարցը, որով նա զբաղեցրել է հայությունը: Օտար տիրապետության դեմ անողոք պայքար կազմակերպելու և վարելու փոխարեն, նա առաջարկում է իր ժողովրդին ընտրել այս կամ այն օտար լուծը: Փոքրոգություն, տգիտություն, ստրկամտություն:

Այդ հրեշները, միացած՝ հայ պարտվողականի մեջ, նրան մղել են ժողովրդասպանության:

Ժողովրդասպանություն, այո՛:

* * *

Ներսես Մեծը, լսելով Հայաստանի գլխին եկած դժբախտությունների մասին, հունական օժանդակ զորքերով կմտնի Հայաստան:

Մերուժանը, հրամայելով բերդի պատերից կախ տալ հայ նախարարների կանանց, կթողնի Հայաստանի սահմանները և

օգնություն կխնդրի Շապուհից: Կհասնեն պարսից զորքերը և դավաճանը կշարժվի Հայաստանի դեմ:

Կռիվը կսկսվի Ձիրավի տափարակի վրա... Երբ Ներսես Մեծը կբարձրանա Նպատ լեռը, ձեռքերը կբարձրացնի դեպի երկինք և աղոթելով, կիջեցնի ձեռքերը, մինչև որ չեն հաղթի հայերը:

Ահա՛ հաղթելու գաղտնիքը:

Ներսես Մեծը լեռան վրա: Ինչպիսի՛ վեհ պատկեր:

Ինչպիսի՛ վսեմական նյութ հանձարեղ վրձնի և մտահայեցության համար:

Իսկ առաջնորդի համար՝ սկիզբն ու վախճանը իմաստության:

Ռազմավարի համար՝ հաղթելու գաղտնիքը, կնշանակի աստվածային գաղտնիք, որ շարունակում է արձանացած մնալ մեր պատմության ոսկե էջերից մեկի վրա:

Մեծ Պարթևը լեռան վրա: Սիրում եմ ապրել ու վերապրել այդ կախարդիչ պատկերի գեղեցկությունն ու վեհությունը:

Նրա՛ իմ մեջ առաջացրած խոկումներից թելադրված, ես հաճախ մտովի կայցելեմ մեր հին ու նորագույն ռազմավարները, մեր պարտության և հաջողության պատճառներն ինձ համար պարզելու ցանկությամբ:

Եվ գտել եմ, որ այն բոլոր դեպքերում, երբ Ներսես Մեծի նման մեկը «բարձրացել է լեռը», երբ մեր ցեղը լարել է իր բովանդակ ուժերը և չի տկարացել հոգով, մինչև որ տեղի կտար թշնամին - միշտ էլ հաղթության դիցուհին իր ոսկե մատներով պսակադրել է հայ զինվորի ճակատը:

Իսկ երբ չի գտնվել պարթևատիպ առաջնորդը, որ կարողանար լարված պահել ժողովրդի ուժերը, չթուլացնել ժողովրդի բազուկը, մինչև որ կտկարանար թշնամին, երբ պակասել է կատարյալ առաջնորդը, պարտությունն ու անոթն են եղել հայ զորքի բաժինը:

* * *

Մի ժողովուրդ, որ եղել է և կարող է լինել ուժեղ, բայց իր մտավորականության մի մասի հոգևոր ծուլության բերումով շարունակում է մնալ տկար:

Եվ աշխարհը ասում է նրան՝ արիացիր կամ մեռիր:

Ոչ մի չար աստվածություն հավիտենական թուլության չի դատապարտել քեզ, հայ պարտվողական:

Դու տկար ես, որովհետև քեզ պակասում է գիտակցությունը ուժեղ լինելու կարելիության:

Քեզ տկար ես զգում, որովհետև հոգու արիություն չես ունեցել թրթրությունը տկար տեսնելու:

Ուժը չի պակասում քեզ, այլ ուժեղ լինելու կամքը:

Պակասում է հայրենապաշտությունը, որ հզորացնել գիտի:

Քեզ պակասում է բարձր նպատակ և ոչ այն իրագործելու միջոցները:

Գարշիր, գարշիր թուլությունից - և պիտի ուզենաս լինել, և պիտի լինես ուժեղ:

Իսկ երբ քեզ հոգով ուժեղ զգացիր, պիտի տկարանա թրթրությունը, որին և պարտության պիտի մատնես, ներելու համար:

* * *

Ապառաժ լեռան կոթնած չեն մեր մտավորականության և այն տարրերը, որոնք օրվա անելիքները թողել են մասամբ գալիք սերունդներին, մասամբ էլ եվրոպական դիվանագիտության:

Կարծեք, սրանք էլ դեռ համոզված չեն, թե եվրոպական մարդկության համար միշտ էլ գետնին փռվածը, միշտ էլ ընկածն է մեղավոր:

Տկարը մեղավոր է, որ տկար է - ահա՛ դատավճիռը:

Իր պետության շահը,- ահա՛ գերբարոյականը պետական գործիչների համար: Սրանց սիրտը- Նապոլեոնի արտահայ-

տությամբ - գլխումն է լինում: Սրանց համար, նպատակը բարոյականացում է այն բոլոր միջոցները, որոնք իրենց պետության ուժեղացման և բարեկեցության կծառայեն; Ազգային եսականության հզորացումը - սա՛ է տիրող իրապաշտ քաղաքականությունը:

Ահա՛ թե ինչու այս կամ այն պետության ճակատագիրը վարողները երբեմն իրենց թույլ են տալիս արարքներ, որ թույլ թևին տա որպես սոսկական մարդ: Արդ, թե ինչու պիտի հասկանալ, և ոչ թե դժգոհել և անիծել աշխարհը:

Ergo, միամտորեն չպահանջենք, որ աշխարհը լինի այն, ինչպես որ մենք ենք ուզում, այլ ազգովին մենք դառնանք այն, ինչպիսին լինել դա՛ է թելադրում:

- Եղի՛ր ավելի բարձր էակ, քան մարդը:

Ի՞նչ, երիտասարդ հայություն, պիտի դառնան մեր դյուցազնախառն սերունդը, պիտի կարողանան կատարել ժամանակի պահանջը ու փրկել ապագան վտանգված մեր ժողովուրդը:

Ցանկության դեպքում՝ ԱՅՈ:

ՎԵՐՋԻՆ ԽՈՍՔ

Գերագույն հաճույք է ինձ համար վերհիշել - թող հիշեցնեն և քեզ, ընթերցող, մի այլաբանական և իմաստալի պատկեր Կարլ Հաուպտմանի ծանոթ թատերգությունից:

Տարվա այն եղանակն է, երբ բոլորը ձգտում են դեպ լեռները: Անսպասելիորեն, «Հսկաների լեռան» վրա պայթում է փոթորիկը: Մարդիկ ապաստան են գտնում փրկարար տանը: Այնտեղ երգ, երաժշտություն, հանգիստ կա: Դուրսը փոթորիկը կրկնապատկել է իր կատաղությունը: Երկնահաս կատարների վրա հայտնվում է արծվահայաց մի տղամարդ՝ ջահել, գլխաբաց, գանգրահեր: Նրա կողմից ընթանում է մի ամեհի զամբիկ՝ իր թեթևորեն թամբված և ապերասան ձին:

Մեկը պատկերը ուժի, մյուսը՝ խելահեղ թռիչքի:

Մարդը կանգ է առնում ժայռերի վրա և խոսում ինքն իրեն: Հայտնվում է մի ուրիշը, սպառազեն հրեշտակի պատկերով: Առաջինը «Լեռների պահակն» է, երկրորդը՝ համագերմանական Ազատության և Միության թևածող բանբերը: Նայիր և տենս,- ասում է այդ վերջինը և նշանացի ցույց տալիս ընկերոջը բարձրացող փոթորկի ալիքները: Անհամար զինավառ զանգվածներ ատելության ոգով և ոգևոր: Նրանք կուտակվում են Արևելքում, Հարավում, Արևմուտքում: Շարժվում են լեռներով, գետերով, ծովերով: Նրանց ոտքի տակ տրորվում է և երկինքը, օդը: Գալիս են գերման մշտաջահել հայրենիքի դեմ:

Ժամանակն է, ահազանգի ժամը: Լեռների պահակը պիտի արձակի իր ձիչը, նա հեռուները պիտի նետի իր աղաղակը.

«Հայրենիքը վտանգի մեջ է, արթնացե՛ք»...

Կանչը գնում է, հասնում հեռուները, բայց մնում անարձագանք:

«Մեկ էլ», - թելադրում է Ազատության ոգին:

«Հայրենիքը վտանգի մեջ է, արթնացե՛ք»...

Թույլ արձագանք: Լռել են երգն ու երաժշտությունը փրկարար տանը, բայց ոչ ոք դեռ դուրս չի նետվել:

Անհանգիստ Լեռների պահակը նետվում է ձիու վրա և շեփորում զարհուրելի ուժը.

«Հեյ, հայրենիքը վտանգի մեջ է, արթնացե՛ք, փրկե՛ք»...

Այժմ ոտքի վրա են բոլորը, բոլորը: Ամեն ոք աճապարում է դուրս և ի զեն:

Այժմ ոտքի վրա է ողջ ցեղը, և լսվում է նրա երգերից ամենագորշն ու էլեկտրացուցիչը:

* * *

Դու, հայ երիտասարդություն, պիտի ուզեի, որ դու լինեիր «Լեռների պահակ»ը մեր կյանքում:

Եվ պահապան հրեշտակը մեր Ազատության ու Միության:

Պիտի ուզեի, որ դու հաճախ ու հաճախ հայ աշխարհի ամբողջ տարածությամբ արձակեիր անհանգիստ աղաղակդ.

- Հեյ, վտանգ կա, թրքական վտանգը, սև ամպի պես կախված Հայաստանի գլխին, վտանգ, որ միայն յոթնիցս կույրերը չեն տեսնում...

Ողջուն սիրելի ընթերցող: Այս գրքի էլեկտրոնային տարբերակը պատրաստել է 1915.info կայքը ընթերցողի խնդրանքով: Դուք ևս կարող եք առաջարկել գրքեր և մենք անվճար կթվայնացնենք դրանք Ձեզ համար:

ՑԵՂԻ ՈԳՈՒ ՇԱՐԺԸ*

* Տպագրվել է Սոֆիայում, 1932 թ.:

Ա. ԱՀԱՐՈՆՅԱՆ

Ի՞նչ արժե հանճարը, երբ նրան կպակասի մեծ սիրտը, երբ իր ողջ օլիմպիական մեծության մեջ նա անկարեկից է, անխռով, պաղ: Անարժեք է, երբ իր խոսքն իշխանություն չունի հոգիների վրա և չի նպաստի իր ժողովրդի հոգևոր ինքնակառուցմանը, երբ իր ցեղի ճակատագրի գերզգացողությունը չունի և չի սնուցում իր ցեղի հավիտենականության ձգտումը:

Միևնույն է, թե կա, թե չկա նմանը, երբ իր շրթունքներին ցեղի խոսքը թեև չգիտե վերադաստիարակել, արիացնել ու վարել զանգվածները. երբ անգոր է ինձ, ձեզ և հազարներին զինվորագրել տալ մի մեծ ու արդար դատի և կարիքի դեպքում, իր ժողովրդի ծոցեն շանթանման հերոսներ քամել:

Արդարև, ի՞նչ արժե հայ հանճարը, եթե նա հոգետոհմություն չունի իր ցեղի անցյալ առաջնորդների հետ, երբ չունի յոթնիցս երջանակալի գիտակցությունը, թե ինքը եղբայրն ու ցեղակիցն է Մեծն Տիգրանի և Ավարայրի անմահ Սպարապետի:

Ի՞նչ շահ նմանեն, թեկուզ նա մեծ արվեստագետ լինի և արդար հպարտանքով կարողանա ասել իր մասին. Արվեստը դա ես եմ:

Արդյոք օրհնաբեր է դա, չգիտեմ, քաջ գիտեմ, սակայն, որ նմանը պիտի չդառնար Ահարոնյան հոգևոր առաջնորդը, տրիբունը և մարգարեն իր ժողովրդի:

Ամեն անգամ, երբ մտածումս կդառնա հայ մեծագույն գրագետի շուրջը, կմղվեմ մտապատկերել մեծահանճար Միքելանջելոն, որը կուրանալուց իսկ հետո, կշարունակեր ստեղծագործ քաղցրությամբ շոշափել իր մարմարիոնե կոճղը:

Ահարոնյանն էլ իր մարմարիոնն ունեցավ՝ մեր ցեղի ճակատագիրը: Մեծ արվեստ և վիրավոր Հայրենիք: Այդ վերջինի վերքերն սպիացնելու զորություն պիտի ունենար առաջինը: Նա սպասավորեց երկուսին էլ, առաջինի միջոցով երկրորդին: Մեկը, որպես միջոց-գրականությունը, մյուսը, որպես գերա-

գույն նպատակ - ազգը: Նա սիրեց երկուսն էլ և եղածն ան-
 նախընթացորեն մեծ իր սիրո մեջ: Մեծ արվեստագետ և մեծ
 վշտակիր: Հայության այդ սիրաշատ հանձարը գիտցավ իրեն
 տրված աստվածային շնորհքը ծառայեցնել մեր ցեղի անհա-
 տականության թարմացումին, և ապա նրա վերածնունդի և
 ազատագրության սրբազան գործին: Եվ հենց սրանում է Ահա-
 րոնյանի մեծությունը որպես Հայ և Գրչի Մարդ:

Ամեն արվեստագետ ստեղծագործության իր ճամփան ունի,
 որի վրա նա - հաճախ իր առաջին իսկ քայլափոխերին - հան-
 դիպում է աներևույթ մեկին, որին և դարձնում է իր անբաժան
 ուղեկիցը: Ներշնչող Ոգին է դա: Այդ ճամփի վրա մեկը հան-
 դիպում է իր սեփական Եսին և դառնում երգիչն իր փոքրիկ
 կարոտների: Մյուսը հանդիպում է հաղթական երթին և ծնունդ
 տալիս սիրային իր երգերին: Երրորդը - դասալիք գրվում, որը
 վիպական աշխարհ է փնտրում մարդկային կյանքի անհիճ-
 յալ հարցերից այնտեղ փախչելու համար: Անցողականից դե-
 պի հավիտենականը տանող ճամփի վրա Ահարոնյանը հան-
 դիպեց իր Ցեղի Ոգուն, և նրա հետ իջավ Արցունքի Հովիտը,
 ուր նա ներքին հաղորդակցությամբ իր ճակատագիրը կապեց
 Հայության ճակատագրին և սիրեց այն մի նոր ու մեծ սիրով,
 հավերժ անսպառելի և կենարար սիրով:

Ու այնուիետև Հայ Մտածումի և Զգացումի բոլոր ճամփանե-
 րի վրա նրան առաջնորդեց Ցեղի Ոգին:

Այսպես, նա հետ մղեց անձնակենտրոն իմաստասիրույթ-
 յունը, որը փոքրիկ պատասխաններ ունի մեծ հարցերի հա-
 մար, նա խորշեց Հեգելից, որը անդորրապես կփիլիսոփայեր
 Ենայի մեջ, թնդանոթների բոմբյունների տակ, երբ իր շուր-
 ջը գերման հայրենիքը կկործանվեր: Նա դարձավ հայության
 Ֆիխտեն, որպեսզի հրեղեն խոսքով իր ժողովրդի սիրտը վառի
 ու սրբի: Ցեղը կռվի էր բռնված մահվան հետ, և Ահարոնյա-
 նը մի նոր հոգևոր ակորդ մտցրեց մեր կյանքի մեջ - սեր դե-
 պի տիտանականը պայքարի և զոհաբերության մեջ: Ժողո-
 վուրդը կպատրաստվեր նոր ճակատագիր կռել իրեն համար,

և Ահարոնյանը չուշացավ հայ հոգեբանությանը պատվաստել հիացումը պայքարի և քաղցրությունը հաղթանակի: Նա մարգարեացավ գալիքը և երիցս զանգահարեց հայության վարած վերջին ճակատամարտերի մասին: Նա երգեց մեր ցեղին հատուկ Վահագնյան քաջությունը և հայ ռազմիկները մշակեցին Արվեստից Արվեստը՝ ժպտադեմ մեռնելու հոգեբանական արվեստը: Նա բորբոքեց ինքնագործության ծարավը երկու սերունդների հոգում, և գիտցավ ներշնչել, թե Հայաստան երկիրը միայն ցանկալի որսավայր չէ իր գայլ հարևանների համար, ոչ էլ հարմար վայր միայն անփառունակ գերեզմաններ փորելու, այլ, որ դա հարմար է, նաև անկախության ու փառքի տաճարներ բարձրացնելու համար:

Արիադավան և արի ժողովուրդ, փոքրաթիվ ազգ - մեծ հոգի: Այսպիսին նա ուզեց տեսնել հայությունը, այնպիսին, որ կարողանար սեփական ձեռքով վարել իր ճակատագրի նավը, որն այլապես պիտի չկարողանար անվտանգ անցնել պատմության Աքիլա Քարիբդիսեն: Եվ այդ իսկ պատճառով, իր ցեղի կամքն աճեցնելու համար, նա քարոզեց ազգայնորեն բացարձակապես անհրաժեշտը: Նա գրել գիտցավ սրտերի և խղճմտանքների մեջ, և գերազանցորեն հոգենորոգ եղավ նրա ցեղաշունչ խոսքը:

Նրա համար գրականությունը, նախքան ամենայն, եղավ մարգարեացումների միջոց, անհայտության մթնշաղի միջից իր ցեղի ապագան նշմարելու մի գերագույն ճիգ: Գրականության մասին ունեցած այդ վսեմ ըմբռնումն էր, որ իր կյանքը վերածեց անվերջ հսկումների, որոնց ընթացքին Հայ ճակատագրի հոգսը տանող արվեստագետը պիտի փորձեր երկյուղորեն բարձրացնել ապագան ներկայի աչքը ծածկող վարագույրը, և այսպիսով որոշ գաղտնիքներ կորզել ժամանակի ծոցից: Բարձր գրականություն, որի մեջ ձշմարտորեն մեծ են միայն նրանք, որոնց հաջողվում է ներքին կապի և հաղորդակցության մեջ դնել անհատը ցեղի հետ, և այդ վերջինները Հավիտենականության հետ. ձշմարիտ գրականություն, որի մեջ մեծ են միայն նրանք,

որոնք իրենց տաղանդի գործությամբ հարկադրում են մտածումի քրտինքը թափել այնպիսի խնդիրների վրա, որոնց առջև ծիծաղելի են և ինքնաբավ գեղարվեստը, և գեղարվեստական հաճույքը: Ահարոնյանի և նմանների համար ազգերի հոգևոր կյանքի պատասխանատուն գրականությունն է, նաև մղիչ ուժը ցեղի կյանքի: Դա գորավոր ազդակն է մարդկային ցեղի, թե բարոյական շինարարության և թե եղծության: Ահա թե ինչու որքան սուրբ է գրագետի կոչումը, այնքան էլ մեծ է նրա պատասխանատվությունը ազգի և մարդկության առջև:

Ազգային գրականություն - դա մեր հոգևոր ծովն է, ուր գալիս թափվում են ցեղի ոգու վարար գետերը: Միաժամանակ, մեր նավն է դա, որ մեզ դուրս է բերում լուսավոր ազգայնականության ջրերից դեպի համամարդկայնության օվկիանը, դեպի «տիեզերական թախիծ»-ի ջրերը, եթե կուզեք...

* * *

Մովսեսը երկրնտրանքի առջև...

Ո՞ւր գնալ: Դեպի ժողովուրդը և նրա հետ դեպի Անապատ, թե՛ մնալ Փարավոնի անդորրադետ ապարանքում:

Մարգարեն,- ասում է Բիբլիան,- միացավ ժողովրդին և դիմեց դեպի Մեծ Տառապանքը:

Այնուհետև 40 տարի ժողովրդի հետ և անապատում:

Ահա այդտեղ մարդս ապրում է մեկից ավելի կյանք և մեռնում մեկից ավելի մահով:

Ահարոնյանը մնաց միշտ էլ ժողովրդի ու նրա ճակատագրի հետ, և նրա մեջ արթնացրեց ցեղը, քանզի գիտեր հայոց աշխարհի իմաստունը, թե այնտեղ, այն ճակատամարտերում, ուր ցեղը չի բերում իր մասնակցությունը, ժողովուրդների համար անխուսափելի են պարտությունն ու կորուստը:

Ինքն իր խոսքն է Ահարոնյանը:

Եվ որովհետև «գործությամբ բանի» պիտի ծառայեր իր ցեղին՝ նա դարձավ դարբինը Հայ գորավոր խոսքի, և այսօր

ագատ է կրկնելու Ֆիզուլիի խոսքը իր մասին. «Ես վեհապետն եմ խոսքի թագավորության»:

Չկա, չգիտեմ, պիտի լինի՞ հայ գրող, որ այնքան հարազատ լիներ մեր ժողովրդին, որքան Ահարոնյանը, որի խոսքի համար աննախընթացորեն կարճ եղան դեպի հայ սիրտը տանող բոլոր ձամփաները: Եվ հասկանալի է դա: Չէ՞ որ նրա խոսքը ծնվում է ցեղի ցավից և սնվում տառապանքի կաթով:

Հայ ոսկեբերանն է նա:

Նա խոսքեր ունի, որոնք և պուրպուրի բազմերանգություն ունեն:

Խոսքեր, որպես վառվող կերոններ, խոսքեր, որոնցից արյուն կկաթի, խոսքեր, որոնք կշնչեն, հոգի կտան: Երբ կխոսի Մասիսի և Արագի, հայ հողի և նրա վրա քրտնող շինականի մասին, նրա հայրենաշունչ երկի մեջ ընթերցողը հայրենի խնկավետ սարի ու դաշտերի բույրը կառնի և Հայաստանի սրտի տրոփյունը կզգա:

Երբ Հայրենիքի մասին է իր խոսքը չի խոսի, այլ կխոսեցնի, և կնդվեք ընդունելու, թե կա մի գերագույն հեղինակություն – ցեղը – որ նրա շրթունքներով կխոսի: Կխոսի ցեղի մասին և կթվա, թե նրա ամեն մի հայացքը հարցնում է ձեզ. ի՞նչ, չզգացի՞ք ցեղի շունչը, որ ահա անցավ:

Մեծ տրիբուն, որի հոգին քաղել է այն ամենը, ինչ որ գեղեցիկ է, վսեմ ու հերոսական Հայոց պատմության մեջ. և այդ իսկ պատճառով, որքան ուժեղ է իր ցեղասիրությունը, այնքան կատաղի է իր բարոյական զայրույթը, որ, սակայն, իր սիրաշատ սրտից կբխի:

Նա խոսքի կայծակներ ունի և գիտի շանթել տկարն ու տգեղը, անփառն ու աննվերը, հակառակորդն ու թունավորիչը մեր ցեղի կյանքում:

Հանձինս դասական մարգարեների՝ նա նզովել գիտի, բայց իրեն հատուկ մեծ սիրով գիտի և դափնեպսակել:

Գիտի կանչել, – այն էլ ինչպես:

Մեր Երկրագնդի վրա, նրա նման, քչերն են կանչել:

Խոսքի կանչողական ուժը, միացավ կանչողի հերոսական պաթոսին, Ահարոնյանին պիտի դարձներ մեր Մացցինին, որն այսպես կկանչեր. «Ելեք, ոտքի, ոտքի, ինչպես փոթորիկը ձեր կլիմայի, զարհուրելի և արագահաս»... «Կանչեք մահը, և դա պիտի փախչի ձեզնից»:

Այսպես կանչեց նա տարիներով, և անասելիորեն տիրական եղավ մեծ Կանչողի հոգևոր իշխանությունը հայ սրտի ու մտածումի վրա:

Այո, փառքով մեռնողն իր փառքից, ամեն նահատակ իր սրբությունից, հերոսն իր սրբազան խոյանքից – այդ ամենը մի բան կպարտեն Ահարոնյանի խոսքի արբեցուցիչ ազդեցության:

Նա գրել գիտի խղճմտանքների մեջ և իր էջերը Լամոնեի խոսքի իմաստն ունեն. «Եթե չարչարվեք, ձեզ հետ կչարչարվեմ և ես. եթե ճակատամարտում եք, ձեր կողքին կկռվեմ և ես. անտեսանելի մի շունչ ձեզնից ինձ և ինձնից ձեզ կանցնի»:

* * *

Ահեղ է նրա խոսքը – որոտմունք ու փայլատակում, երբ դա հայության կեսի ֆիզիկական և մտավոր սպանիչներին է ուղղված:

Նույնն է դա, երբ նկարագրելով հայ ավեր գյուղն ու ավանը, կսպառնա կարծես: Չէ, օտարը չի կարող այդ անհանգիստ հողերի վրա իր տունը շինել: Մարգարեաշունչ է, երբ ճակատագրին կուղղի իր հարցը: Ի՞նչ, արարչագործության տարագիրն է Հայը, անհանգիստ հարց, որի պատասխանը օրվա և վաղվա մեր սերունդներից կսպասվի:

Մեծ լավատես է նա, հակառակ որ իր խոսքը Հայաստանի աստղազարդ բնության թախծությունն ունի: Նրա համար հայությունը դեռ ընդունակ է Հայկազյան արքայացեղի անօրինակ քաջության, Բագրատունիների աշխարհաշեն ոգուն և Մամիկոնյանների սրտառույչ արիասիրության – առաքինություններ, որոնց համադրությունը միայն կարելի պիտի դարձ-

նի մեր ժողովրդի ինքնիշխան գոյությունը: Նրա համար իր ուժերի մեծության դեռ անծանոթ Հերակլեսն է Հայությունը: Նա համոզված է, թե հայ մարդու «կավ»-ից կարելի է հոգևոր գլուխգործոցներ կերտել:

Մեծ հավատավոր է:

Քրիստոնեական նահատակներից Վերոնսկին է նա, որ սպանվելիս կաղաղակեր միայն. «Հավատում եմ», որը դաշունահար և այլևս անկարող խոսելու, մատն իր արյան մեջ թաթախած կգրեր գետնի վրա. «Ես հավատում եմ»:

Այս հաղթական հավատով, ահա նա, տասնամյակներ շարունակ, ուխտի, պայքարի ու կռվի տարավ հայ ընտրանին:

Եվ իր օրով և օրհնությամբ Հայ Հաննիբալը ցեղի ընտրանին բերեց իր հավիտենագիր ուխտի Նոր ճակատագիր կռել Հայ Հայրենիքի համար.

Եվ այդ սրբազան ուխտին ի խնդիր դեռ լսվում է նրա ձայնը- հպատակություն ցեղին, քանզի դա է միակ ճշմարտությունը:

Հնազանդություն ցեղին, առանց որի փտություն ու անցավորություն ենք ես, դու, բոլորս: Դեռ որպես բարձր զանգակատներից իջնող ղողանջ, լսվում է մեծ տրիբունի կանչը. Թող, հայ ժողովուրդ, թող քո Սրբազան Զայրույթի Գրքի մեջ գրված մնա թուրք անունը:

Զայրույթը, հավատա, միշտ էլ գտնում է իր զենքը: Ինչ եմ ասում, դա գտնում է ավելի հատող և մեծ թվով զենքեր, քան պետք են Արդարության գործը տեսնելու համար:

Եվ հավատում է Հայր:

Ահա այսպես սպասավորեց իր ցեղին Մեծ արվեստի անմահը, և այսօր ազատ է կրկնելու Միցկևիչի խոսքերն իր մասին. «Ես և Հայրենիքս նույնն ենք»:

Համբույր, ջերմ համբույր Հայ Հայրենիքին և իր մեծ վշտակրին, որի Արարատյան արևով օծուն ճակատն այնքան սիրով հանձարի ձեռքը շոշափեց:

ԽՈՐՀՐԴԱԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀՀԴ ՔԱՌԱՄՆԱՄՅԱԿԻ ԱՌԹԻՎ

Դարեր շարունակ փառքի ճանապարհից դուրս մղված մի ժողովրդի վերածնության ճիգերի խտացումն է Դաշնակցությունը:

Նա ծնունդ առավ պատմական այնպիսի մի վայրկյանում, երբ անցյալի մեծ ոգևորումները դարձել էին հայ կյանքի հետ այլևս օրգանական կապ չունեցող քարացած հիշատակներ, երբ խավարելու աստիճան աղոտվել էին հայկական էության գունագեղ երանգները: Սեղմ ասած, երբ դեռ կշարունակվեր մեր ցեղի հոգևոր նահանջը, և այլևս ակներև էր նրա գլխովին ոչնչացումը:

Դաշնակցությունը հսկա մի փորձ էր կանգնեցնելու հայության անկման անիվը, մի փորձ ի մի ձուլելու հայ էության միմյանց լրացնող բևեռները՝ Մամիկոնյան ռազմունակությունը և Բագրատունյաց կուլտուրական ոգին: Նա մի վճռական ճիգ էր համադրելու մեր ժողովրդի կամքն ու ստեղծագործ հանձարը, մի ճիգ կրոնական համայնքը, որին բռնության քմահաճույքով վերածված էր հայությունը, վերստին դարձնելու պետություն և պատմություն կերտող մի ազգ:

Այն օրից, երբ Մերձավոր Արևելքի կրկեսի վրա երևաց մոնղոլ թուրքը, մեր պատմության մեջ անպակաս դարձան պարբերական կոտորածը, բռնի մահմեդականացումն ու արտագաղթը: Եվ որովհետև տիրապետող ազգը սեփական մշակույթ չունեի, և նվաճված ազգերին ռայա էր համարում, նա տիրեց ոչ միայն նվաճվածի վեհապետական իրավունքներին, այլև ժողովրդի կյանքին և ինչքին: Ասիայից մեր հայրենիքը խուժած բարբարոսը կձգտեր ոչ միայն դիմափոխել և դիմազրկել քաղաքակրթական արժեքներ ստեղծելու կարող ամեն ժողովուրդ, նա կմիտեր ոչ միայն ազգերի հոգին աղճատել և արմատախլել ամեն մշակույթ, նրա մահացու հարվածն ուղղված էր ոչ միայն իր նվաճած ցեղերի գոյության այս կամ այն ցեղի դեմ, այլև

նրանց ֆիզիկական գոյության արմատին իսկ: Նման միջավայրում և նման վտանգի հանդեպ մեր վերածնունդը անխուսափելիորեն պիտի ստանար բռնի հեղափոխության բնույթ:

Եվ սկսվեց հայոց ազատամարտը:

Այս անհավասար գուպարի մեջ հայությունը ցուցահանեց գծեր, որոնց մեջ արտացոլվում են մեր ժամանակակից պատմության փառքն ու ողբերգանքը: Պատմության հանդիսավայրն իջան հերոսների ամբողջական համաստեղություններ, որոնք ըստ բանի և գործի, հոգենորոգ շեշտ մտցրին մեր գունատ կյանքում: Հսկայական էր հեղաշրջումը: Եթե մինչ այդ հայը կրավորականության մի տիպար էր, հիմա նա կյանքի էր կոչում ներգործուն հերոսականության դեմքեր:

Դաշնակցական հայդուկն ու իդեալիստ մտավորականը ոչ միայն պատմական երևույթներ էին Հայաստանում, այլև հոգեբանական գաղափարատիպեր մի ամբողջ ժամանակաշրջանի համար: Սրանց անձնուրաց նվիրումը հազվադեպ է ժողովուրդների կյանքում: Բարոյական հսկաներ էին սրանք, որոնց գործը բավական է փառագարդելու նույնիսկ ամենամեծ ազգերի պատմությունը: Ահ, քանիսները սրանցից մեր աշխարհի նազովրեցիներ հանդիսացան: Եվ ինչպես Նազովրեցու մեծությունը նրա մեջ չէ, որ պատմության մեջ մի քանի փաստեր թվեց, այլ որ զգայապաշտ մարդկության նոր իդեալներ տված և մի այլ աշխարհի կարոտով հոգիները վառեց, այնպես էլ մեր նորագույն պատմության այս հերոսներն ու առաքյալները արժեք դարձան ոչ թե իրենց հաջող կամ անհաջող կռիվներով, այլ նրանով, որ առաքիներությունների մի նոր տախտակ դրին իրենց ժողովրդի առջև: Նրանց գործի մեծությունը ոչ թե փաստերի արձանագրությամբ պիտի արժեքավորվեր, այլ այն գորութենական բարոյականով, որ կրթի իրենց գործի էությունից:

Դաշնակցությունը մեր կյանքում ոչ թե հասարակագիտական մի սոսկական երևույթ է, այլ ամենից առաջ և ամենից ավելի մի բարոյական հեղափոխություն: Արժեքների գնահատման նոր չափանիշ է Դաշնակցությունը, որով և նոր արժեք-

ներ ստեղծագործող: Առանց նվիրումի չկա բարձր ստեղծագործություն, իսկ նվիրումի գաղափարը հայության համար հոգեբանություն դարձավ Դաշնակցության մարտիրոսացրության և հերոսականի շնորհիվ միայն: Այդ է պատճառը, որ Դաշնակցությունը, իբր ներքին հոգեկան կարողություն, չի խորտակվում անգամ արտաքին պարտությունների դեպքում, այդ է պատճառը նաև, որ անկախ պատմական դեպքերի դասավորումից, նա մնում է իր ստեղծագործ ապագային հավատացող իդեալիստ հայության հոգևոր կորիզը: Հայության հոգեբարոյական այս հեղաշրջման մեջ է ահա Դաշնակցության փառքը:

* * *

Դաշնակցությունը, սակայն, պիտի ունենար նաև իր ողբերգանքը: Չէ՞ որ ամեն հերոսական, ըստ էության, ծնունդ է մի ողբերգականի, ինչպես վերջինս հաճախ արդյունք է հերոսական մի տագնապի: Մերձավորին ծառայելու, նրա կյանքը հեղաշրջելու առաքելություն ունեցող հերոսականը չունի ավելի ծանր ողբերգություն, քան այն, որ բանաձևել է ավետարանիչը:

Երկար դարեր մեր պատմությունը չէր արձանագրել մի շրջան, ուր այնքան հերոսներ իրենց կյանքը երկյուղորեն պատարագեին իրենց ժողովրդի փրկության գործին, բայց չի եղել և մի շրջան, ուր հայության որոշ խավերը այնքան ապերախտ գտնվեին սեփական ժողովրդի ազատագրական փոթորկումների հանդեպ: Այդ տարրերը, ճիշտ է, չսպանեցին Դաշնակցությունը, բայց հաճախ խաչեցին նրա գաղափարն ու գործը: Հին Իսրայելի մեջ մի չարություն կար, որ վերջ ի վերջո մեսիասպանության հանգեց: Հայության մեջ չարն ու բարին առեղծվածային մի քառս էր, լի կարելիություններով, որ, սակայն, բևեռացումով խանգարում էր հայ զանգվածների միանպատակ կամեցումը և այն, իբր անբողջություն օրորելու կրավորականության և ակտիվիզմի միջև, մղում էր չգիտակցված ինքնասպանության: Ընկերաբանորեն այստեղ շոշափվում

է մեր վերածնության խնդիրը, որ, ավանդ, թերի մնաց, և որի հետևանքով մեր Գողգոթան եղավ անասելիորեն մեծ, իսկ մեր նվաճումը՝ համեստ: Հայ հեղափոխության երեկվա տագնապը պայմանավորվեց ոչ թե թշնամու անպարտելիությամբ, ինչպես այսօր էլ բարբաջում է հակադաշնակցական ստրկամտությունը, այլ հայության հոգեբանական հաշտվողականությամբ: Ինչ ճակատագիր կարող էր ունենալ մի ժողովուրդ, որի զավակների մի մասը սրտի իղձը բոլորանվեր ազատության կանթեղը լցրած կձենձերեր, իսկ մյուսը, ոչ թե միայն անընդունակ զոհաբերելու, այլև հաճախ, որպես թե ազգը խարույկից փրկելու միամտությամբ, ասպարեզ էր իջնում հրշեջի դերում հայ հեղափոխության կրակը մարելու: Այդ եղերական կացության պատճառով հայությունը ներքուստ տարանջատվեց երեք մասերի - գաղափարի ակտիվիստներ, իմա հեղափոխականները, կրավորական ստրկականության ջատագովներ՝ հակահեղափոխականները, և կարելիություններով հղի, բայց դեռ այդ երկու բևեռների միջև երերվող հսկա բազմությունը: Ահա՛ կարևորագույնը պատճառներից, որ հայ հեղափոխությունը շատ դեպքերում մնաց անվճռական և պատմության ընձեռած նպաստավոր վայրկյանները չկարողացավ օգտագործել:

Այստեղ է ահա մեր քաղաքական դժբախտության ենթակայական կողմը:

* * *

Այսօր, 40 տարի հետո, կանգնած ենք պատմության առաջ: Շատ դեպքեր եկան ու անցան հայոց աշխարհով, դեպքեր, որոնք, սակայն, հայությունը իբր ամբողջություն, դեռևս չկանգնեցրին իր փրկության ճանապարհին:

Դեռ այսօր էլ հայությունը մնում է պառակտված, այնինչ, չկորչելու համար, հրամայողաբար, նա պիտի դառնա մի և անբաժանելի հոգևոր օրգանիզմ:

Կան և պայքարի մեջ երկու կողմեր:

Մեկը հոգեփոխված իր հեռավոր անցյալի և երեկվա հերոսականի պաշտամունքն ունի: Մյուսը հայ ստրկականության ավանդագահը, որ սեփական պատմության մեջ միայն ստրկություն և պարտություն է տեսնում:

Մեկը ձգտում է ինքնահզորացման և նվաճումների հանուն ապագայի: Մյուսը երես է դարձրած անցյալից, չի հավատում ապագային, ցեղի հին փառքը նրան թվում է հեզնանք, իսկ հույսը՝ արկածախնդրություն:

Մեկը վրեժի ծարավ ունի, սակայն, միայն իբր նախադրյալ իր ազգային գոյության և մշակույթի: Մյուսը թեև թոթովում է մշակույթի մասին, բայց հայրենի հողի համար մի կաթիլ արյուն չունի:

Մեկը ձիգեր է թափում՝ կենտրոնացնելու ցեղի ուժերը մեր հավաքական գոյությանը սպառնացող թշնամու դեմ, մյուսը՝ թշնամի մեր ազատագրական պայքարին, զոհաբերությունից խուսափելու մտահոգությամբ, ներքին ճակատ է ստեղծել, որի վրա տարիներ է՝ ինչ ընդունայն ուժասպառվում է հայությունը:

Հերձասիրության հին դևը գործի վրա է և այսօր: Դա տարբեր անվան և ձևերի տակ - նույնիսկ Հայաստանից դուրս - շարունակում է օտարի հայասպան դերը, մեծապես դժվարացնելով մեր ինքնապաշտպանության գործը:

Տեսնել ու զգալ, թե ինչպես մտակույր հայը զենքեր է դարբնում իր հարազատ եղբոր դեմ՝ ընդհանուր թշնամու գործը հեշտացնելու համար - անհ, այդ զարհուրելի ողբերգությունը դեռ այսօր էլ բաժինն է հայ հեղափոխականի:

Այդ պատճառով, դեռ այսօր էլ, հայության քաղաքական ճակատագրից ավելի դառն է նրա ներքին ճակատագիրը:

Ահա, դեռևս հայության որոշ տարրերի այս չհաղթահարված ստրկամտության մեջ է Դաշնակցության ողբերգությունը:

Բայց ի՞նչ, գիջե՞լ հակադաշնակցական անարիության: Ոչ, ոչ, դա պիտի նշանակեր ազգասպանություն կատարել: Չէ՞ որ մեր կուսակցության հիմնադիրներն էլ, երբ առաջին անգամ ձեռք զարկեցին մեր ազատագրական գործին, խորապես կգի-

տակցեին, թե դարերի ստրկականությունը մեծապես տկարացրել է հայ զանգվածների ազգային գիտակցությունը: Սակայն նրանք հավատացին մեր վերածնունդին, որ պիտի հոգեփոխեր մեր ժողովուրդը իր անբողջության մեջ: Եվ եթե այսօր տխուր պատմությունը մեր ժողովրդի հոգում մի երկվություն է ստեղծել, բնավ չի նշանակում, թե մենք պիտի լքենք մեզ վիճակված առաքելությունը՝ մեր հոգեբանությունը բովանդակ հայության հարազատել տալու: Դա չի նշանակում նաև, թե մենք կարող ենք մոռանալ, որ մեր ազգի ամեն մի հակառակորդ անձանոթ մի եղբայր է, որին հոգեփոխելու պարտականություն ունենք:

Հասարակական իդեալները հետապնդող ամեն անհատ կամ կազմակերպություն վերջ ի վերջո հանգում է ինքնաժխտման: Դաշնակցությունը ցայսօր ձգտել է ազգ դառնալ, այսինքն՝ հայությունը կաղապարել ըստ իր էության: Ազգի մեջ ձուլվելու, ազգն իր մեջ ձուլելու մի փորձ է Դաշնակցությունը: Հանգել այս տենչալի նպատակին նշանակում է վերանալ իբր կազմակերպություն և մարմնավորվել իբրև ազգություն:

Ահա թե ինչով կուզեինք, որ իր քառասնամյակից հետո Դաշնակցությունը, իբրև իր ցեղի առաջապահը, ավելի մեծ թափով ու նվիրումով շարունակեր Հայոց Ազատամարտը՝ ընդունելով, որ միայն ազատ և անկախ հայրենիքում հնարավոր է մեր անբողջական ժողովրդի կատարյալ հոգեփոխությունը:

ԻՄ ԴԱՎԱՆԱՆՔԸ

Կխոսեմ մեր նորագիր ընկերների հետ և կզգամ, որ նրանք կխորհրդածեն:

Գաղափարորեն կհորդորեմ այսօր: Հաղորդություն, սակայն, ի՞նչ է դրա խորհուրդը:

Հոգեփոխողի և հոգեխառնողի, Դաշնակցության ու նրա միջոցով մեր ցեղի հետ:

Այո, ցեղահաղորդություն է այդ: Երբ դա կա, կնշանակի, թե մեր հոգին դարձած է ընդունակ ցեղապրումի:

Նախ կխոստովանեն ճշմարտությունը, քանզի, որքան մեծ է ճշմարտության անհաղորդների թիվը ժողովրդի մեջ, այնքան հաճախակի և սուր են պառակտումի դեպքերը նրա ծոցի մեջ:

Կընդունեն, թե մեր նախորդները եթե ստրուկ չդառնային իրենց եղբայրամերժ եսականության, ապա մենք դարերով օտարի ստրուկը պիտի չլինեինք: Կընդունեն, որ հայության ծերացած մեծերը ավելի նպաստած են Հայաստանի կործանումին, քան պարբերաբար մեր երկիրը ներխուժող օտարների սուրը: Սեղմ ասած՝ հայությունը այսօր էլ իր անհամերաշխ անցյալի մեղքերն է, որ կքաղի:

Կգտնվեն Դաշնակցության սեմեն ներս և ահա ինքս ինձ կզգամ Ցեղիս հետ սրբազան դաշինքի մեջ, և կընդունեն, թե ամեն մեկ ԵՍ հանցավոր ապստամբ է, ամեն մեկ Եսականություն բարոյական մահափորձ է այն Մեծ Ամբողջին դեմ, որ ազգ կկոչենք:

Կգիտակցեն, թե բաժանվելով ցեղից, անհատը կմեռնի հոգեպես և ապա կհաշտվի իր ցեղի մահվան հետ.

Դաշնակցական են և ահա կընդունեն, թե անհատից ու ընտանիքից, կուսակցությունից ու դասակարգից բարձր կա և պիտի մնա ցեղը, միակ ճշմարտությունը, որի ձայնին չհնազանդվող ազգը կպատժվի առնվազն քաղաքական մահվամբ: Այդ սրբազան ձայնը, որ միայն հոգևոր խուլերը չեն լսում, կպատգամի մեզ՝ թող ազգը կենտրոնացնի իր բովանդակ ուժերը և տրամադրի նրանք իր ինքնապաշտպանության գործին.

Իսկ մինչ այդ, և ոչ մեկ օր առանց նոր զենքը ճարձատելու թրքության դեմ:

Դաշնակցական են և ահա հայրենի երկիրս ու Հայությունը իմ շնչիցս մոտ են ինձ:

Եվ արդեն կզգամ, թե սովորական զգացումներից զատ ու-

նեմ նաև Հայաստանի զգացումը, որ ինձ հետ ծնված թեր և զոր, սակայն, Դաշնակցությունը տվեց ինձ:

Հոգեխառնվեցի Դաշնակցության հետ և ահա ինձ կզգամ հպարտ ժառանգորդը այն Մեծ ժառանգության, որ ՄԱՅԻՍԻ 28 կանվանենք: Եվ չեմ նախանձում ինձանից նյութապես ավելի հարուստին ու բարեկեցիկին, բայց խորապես կցավեմ այն բոլորի համար, որոնք ինձ հետ, իմ կողքին, Դաշնակցության դրոշի տակ չեն այսօր:

Դաշնակցական եմ: Այդ ասել է, թե այլևս եսաթափ եղած կառաջնորդվեմ ներցեղային բարոյականով, որ պիտի սրբի իմ էությունը ստրկականության կեղտից և եսականության հին թթխմորից, այդ ասել է, թե կընդունեմ գաղափարական համամայրության օրենքը, ըստ որի իմ հետագա կյանքը պիտի լինի ազգախոհ – նվիրում և անձանձրույթ ծառայություն իմ ցեղիս, կուսակցությանս միջոցով:

Կընդունեմ, թե Դաշնակցությունը հայտնությունն է հայության հավաքական հոգին, այն ինքնագիտակից գործիքը, որի միջոցով ցեղիս հոգին առաջ կվարի իր պատմական առաքելությունը:

Անհատի աշխարհայացքը պիտի համապատասխանի իր ազգի և պետության նպատակներին, նրա երջանկությունը մեկ հատիկ արդարացում ունի՝ այն ծառայեցնել իր ցեղի երջանկությանը:

Խորապես կզգամ, թե իմ երջանկությունը ճիշտ այնտեղ է, որ ես կաշխատակցեմ Դաշնակցությանը, և որպեսզի իմ գործակցությունը արգասավոր լինի, պարտքս կզգամ ինքնակատարելագործությամբ գերազանցել Հայության արտաքին թշնամիներին, իբրև մարտական, բարոյական և իմացական ուժ:

Դաշնակցական եմ, և ահա կաշխատեմ օր, ժամ, վայրկյան առաջ խոսքիս ջերմությամբ հալեցնել սառույցի այն լեռը, որ իրարից կբաժանի հայ կուսակցությունները:

Կընդունեմ, թե քաղաքական և դավանական ամեն մեկ խտրության վերջ պիտի գտնի այնտեղ, որտեղից կսկսի հա-

սարակաց միաբանության անհրաժեշտության գաղափարը: Կընդունեն նաև, թե միանձնյա ներքին ամեն մի հակառակորդ անծանոթ ընկեր և եղբայր է, որ հոգեփոխելու պարտականություն ունեն. նմաններին պետք է միայն հոգեբանորեն զինաթափել և ոչ թե գետնել, ոչնչացնել:

Հայրենիքի շենքը պետք չէ բարձրացնել օտարատյացության ժայռի վրա, այո. բայց և այնպես հայությունը, մինչև կատարածն աշխարհի պետք չէ ների թրքությանը: Եթե այդ արնապարտ ցեղից, որ կողոպտիչն ու սպանիչը հանդիսացավ անգեն հայության կեսին, եթե մի օր նրանից մի բուռ անսուրբ մոխիր մնա, այդ մերժելի մոխրին իսկ դատի պիտի կանչել, նրա հետ նույնիսկ դատաստանի չպիտի նստել:

Կընդունեն ազգային զոհաբերության օրենքը, որի համաձայն՝ զոհասեղանի վրա կրակը բնավ պիտի չմարի:

Վերջապես, կդավանեն Միացյալ և Անկախ Հայաստանը:

Յոթնիցս կսիրեն Հայ ժողովրդին, որն ինձ համար կմնա իր ուժերի մեծության դեռ անծանոթ Հերակլեսը:

Հավատամ մեր ապագային: Կզգամ ու մտովին կողջունեն Հայաստան Երկիրը, որ կար, որ երջանիկ էր ու մեծ, և որ այդպիսին պիտի լինի վաղը...

ՄԵՐ ԱՆԿԱՒՈՒԹՅԱՆ ՄԱՅԻՍԸ

1921-ի գարունն էր, և դեռ եռագույնը կծածանվեր մեր Հայրենիքի լեռնային երկրամասի վրա:

Մայիս 28-ի լուսաբացին լեռներից երգ ու երաժշտությամբ դեպի Սյունյաց աշխարհի մայրաքաղաքն էին իջնում բուն Զանգեզուրի, Տաթևի և Դարաբասի շրջանների ժողովրդական վաշտերը և բազմահազար մի զանգված:

Մարտնչող հայությունը, Արարատի փեշերի կարոտ հոգու մեջ, այդ օրը իր զայրույթը պիտի հայտնեք մարդկության խղճին:

Կեսօրվա մոտ, բուշնիկյան կացինից ընկած Շիրինի, Խորենու, Սաքոյի, Աշոտի և այլոց եղբայրական գերեզմանի շուրջը ստեղծվել էր սվինների, սրերի և դրոշակների մի ամբողջ անտառ: Նվիրական հողաթմբի վրա, արևի տակ վեհորեն ու հպարտ փայլում էին Սյունիքի սուրն ու խաչը. առաջինը՝ որպես հաղթության, երկրորդը՝ տառապանքի խորհրդանշան:

Ջերմ խոսք կար:

Կար դառնության և ուրախության արցունք:

Այդ օրը ես հասկացա, որ մի պետության բարոյական բովանդակ մեծությունը կամ ոչնչությունը կարելի է կարդալ նրա քաղաքացիներից մեկի դեմքի վրա:

Այդ օրը սյունեցու աչքերի մեջ կարելի էր տեսնել մեր ցեղի բովանդակ գորույթն ու թափը:

Այդ օրը հաղթական էր սյունեցին, քանզի ցեղի ոգին կշարժեր հայ վաշտերը, քանզի Սյունյաց աշխարհում սպայից և զինվորից - հեղինակությունից և հնազանդությունից զատ կար մի Երրորդը՝ Ցեղը, մարտնչող Հայրենիքներում ամենուրեք և ամեն վայրկյան, ազգային բացարձակ պարտականության անվան տակ, ցցվում է ռազմիկի առջև և ասում «հնազանդվիր ինձ, և պիտի հաղթես»:

Ես այդ օրը տեսա Սյունիքը իր ուժի, փառքի իր մեծության մեջ: Նա հպարտ էր, որովհետև պարտության էր մատնել Ադրբեյջանը, ջարդել տաճիկ գնդերը, զինաթափել բուշնիկյան 11-րդ զորաբանակը: Նա հպարտ էր, որովհետև հերոսական շարժումով հետ էր մղել դեպի հայ մտավորականությունը երկարող խորհրդային մահաբեր տապարը: Նա հպարտ էր, որովհետև իր մեջքը փրկության կամուրջ էր դարձրել նահանջող բյուրոց համար դեպի Պարսկաստան:

Սակայն սյունեցուն ծանոթ աչքն այդ օրը նրա դեմքի վրա իր պատմական գործերի գիտակցության հետ կկարդար նաև իր դրության ողբերգության գիտակցությունը:

Այդ օրը բոլորը, ղեկավար, թե զինվոր, տղամարդ, թե կին, ընդհանուր խանդավառության մեջ լուռ և անխոս մտածում

էին. «Ի՞նչ լավ պիտի լիներ, եթե մեր ռազմամթերանոցները դատարկ չլինեին: Մենք ազատության համար թշնամու հարյուրապատիկ մեծ ուժերի հետ չափվողներս հաց և փամփուշտ չունենք»:

Այո՛, շատ բաների հետ կռվողի համար, Սյունիքը չուներ նաև ամենաանհրաժեշտը՝ հաց և ռազմամթերք: Նա գիտակցում էր, որ սիրամարգի պես իր շքեղ թևերի տակ պիտի չկարողանա թաքցնել իր «սև ոտները», իր պահեստների դատարկությունը: Նա հպարտ էր, որովհետև հաղթել էր, բայց դառնացած էր, քանզի հնարավորություն չուներ օգտվելու իր հաղթություններից:

Իրերի այս ողբերգական վիճակում, մեր անկախությունը պիտի ապրեր երկու ամիս ևս, որից հետխորհրդային կարմիր լաթը, առանց հաղթանակի, չարափառորեն պիտի ծածանվեր և Սյունյաց աշխարհի վրա:

Քաղաքական փոթորիկներից քշված մեր ազատության Մայիսը այսօր կտոնենք օտար ափերի վրա:

Տարագիր ենք, և դառնադառն մեր կյանքը – արքայանքներից ամենածանրը ու անփառունակը – մի հատիկ արդարացում ունի. այն ծառայեցնել պարզելու համար մեր ժողովրդին վիճակված աղետների ներքին ու արտաքին պատճառները:

Այսօր հարկ է և պատշաճ փորձել, գոնե տարին մի անգամ, ըմբռնել և հարազատել հետևյալ ճշմարտությունները.

Պատմությունը որդիների մեջ հալածում և պատժում է հայրերի մեղքերը հին.

Դարերի ստրկությամբ, անապատում տառապանքներով և անհաշիվ զոհերով քաղեց հայությունը և դեռ քաղում է մեղքերն իր առաջնորդների: Եվ դեռ պիտի քաղի, քանզի եսաթափ չի, եղել և օրվա հայը, որին վաղը պիտի վիճակվի հայության ճակատագիրը վարելու դժվարին դերը:

Հայ ազգը, որը դարերն ի վեր քաղաքական տնանկությունը ավելի իր առաջնորդների փոխհարաբերությանց այլանդակությանը կպարտի, քան իր երկրի աշխարհագրական դիր-

քին և արտաքին թշնամիների նվաճողական ախորժակներին, կորցնելով ներքին ստեղծագործ միության և միաբանության անհրաժեշտության գաղափարը, կորցրեց իր անկախությունը, ապա և իր երկիրը:

Ավաղ, հին թթխմորից գերծ չէ հայ հոգին և այսօր: Բաժանասիրության դևն է դեռ առաջնորդում մեր ազգային առաջնորդներին.

Մեր ներքին իրարակերության բերումով, միշտ պատրաստի որս մեր գայլ հարևանների համար, դեռ միամտորեն դժգոհում ենք աշխարհի դեմ, որը քանիցս գործով հասկացրեց մեզ, թե ներքին պատճառներով իր ցեղի բովանդակ ուժերից օգտվելու անկարող ժողովուրդը բարոյապես ազատ չէ՝ արտաքին օգնություն ակնկալելու.

Այսօր իսկ, երբ Հայաստանի վրա վերստին ընկած է ստվերը մեծ և ահավոր գալիքի, երբ մի մութ ամպ է կախված մեր ժողովրդի գոյության և իր ապագայի միջև, մեր պատմության այդ սպառնական շրջանում իսկ չենք ուզում հասկանալ, որ աշխարհում մի հատիկ ուժ գոյություն ունի միայն, որը հետայսու պիտի լծել մեր հավաքական ինքնապաշտպանության կառքին՝ որպես ազգ հայորեն ապրել ու շինարարել կարողանալու համար: Ներցեղային բարոյականն է այդ հրաշագործ ուժը - ցեղակրոնությունը:

Այս եսամերժ բարոյականը- որով օծված մի նոր սերունդ միայն կարող է Մայիսի 28-ի պահակը հանդիսանալ - հրամայողաբար իր պահանջն է դնում մեր գաղափարախոսական և վարիչ մտավորականության՝ օր առաջ երես դարձնել հին էվդեմոնիստական բարոյականից, որը սնուցանելով մեր տկարությունները, դարերով մեր միջոցով մեր ցեղի թշնամիների հաջողությանը ծառայեց: Դա պահանջում է ապրել, մարտնչել ու առաջնորդվել ցեղորեն:

Դա պահանջում է մեր մտավորականությունից մեծագույն զոհողություն հանուն և ի զոհ մեր Անկախության Մայիսի, մորթել իր ԵՍը:

Բերվեց այդ գոհը, մեզ պիտի հաջողվի տալ աշխարհին, մեր անկախության իրավունքը, նաև սեփական ուժերով պաշտպանել կարողանալու ապացույցը:

Այլապես չէ, չէ, չեմ խոսելու այն մասին, թե ինչ կարող է տեղի ունենալ Հայաստանի և Հայության հետ - այլապես... ընթերցող, լրացրու խոսքս...

ԵՌԱԳՈՒՅՆԸ ԿԱՐՄԻՐ ԼԱԹԻ ԴԵՄ

Սյունիքը կշարունակեր իր հիասքանչ և ծանր գոյամարտը, և այդ ոչ թե մեր ցեղի մի հատվածի գոյությունը փրկելու կամ Հայաստանի անարժան մասը մտնելու համար - կրկնակի նպատակ, որ իրագործված էր արդեն - այլ հանուն հայ մտավորականության, որը բոլշևիկյան գազանից մազապուրծ և հալածական ապաստան էր գտել մեր լեռնաշխարհում:

Կարմիր բանակը, գտնելով Հայաստանն առանց մտավոր հայության, եկել ու բանակել էր Սյունիքի պատերի տակ:

Որսը փախցրած շան նման կատաղած, նա կանգ էր առել Սյունիքի սահմանների վրա, դունչը դեպի մեր դիրքերը դարձրած: Միայն նապաստակ որսալու սովոր թշնամին, անցյալի արնոտ փորձերից խրատված, գիտեր, որ Արաքսի սյունիքյան ափում հայ մտավորականությունը որսալու համար պետք էր նախ սպանել առյուծը, որը կապրի սյունեցու մեջ: Նա գիտեր, նա զգում էր այդ, և անուժ ցասմամբ ու անվերջ, նա հաչեցնում էր իր շները՝ իր բանակը Սյունիքի վրա: Այսքանը միայն: Սովորական թերի փախցրած որսը: Ձախողված էր մտավոր հայության որսը թրքաբոլշևիկյան հրամանատարության համար, մեր ժողովրդի ընտիր տարրերի զանգվածային որսը, որի հաջողության դեպքում պիտի գլխատվեր հայությունը:

* * *

Վաղուց էր կայացված հայ մտավորականության մահվան դատավճիռը: Պիտի մեռնի մտավոր հայությունը՝ վճռել էին ընկերներ էնվերն ու Ջինովևը, երբ կողջագուրվեին թաթար մայրաքաղաքում: Արևելյան համայնավարների անդրանիկ համագումարից մի քանի օր անց, խորհրդային թերթերից «Կարմիր Առաջապահ» կիրապարակեր հրեշների կողմից արված հայ մտավորականության դատավճիռը՝ «Դաշնակցությունը պիտի ոչնչացվի գլխովին»:

Պիտի ապրի հայ մտավորականությունը, որ ապրի և հայ ժողովուրդը, - իր հերթին վճռել էր Սյունիքը, և իր արծիվների հզոր թևերի պաշտպանության տակ առել Արարատյան բազմահազար տարագրությունը:

Մեզ հանձնեք հայ մտավորականությունը, վայր դրեք ձեր զենքերը և այսպիսով փրկեք ձեր գյուղերը, որոնք սրի և հրի պիտի մատնվեն, եթե չհարգվեց մեր վերջնագիրը:

ԵՎ ԵՎ ԱՌ, - կպատասխաներ լեռնահայ գյուղացին, և կշարունակեր սև ամպի պես լեռներից կախված մնալ ռուս, թուրք, թաթար զորամասերի գլխին:

Թշնամին կսպառնար Երասխի ափերի վրա բեմադրել Շահ Աբբասի օրերը: Նա կաշվից դուրս կգար հայրենի ջրերի մեջ խեղդելու հայ ժողովրդի ուղեղն ու սիրտը, բայց կդժվարանար ասել իր բանակին. «Տալ նրան»: Ապա, բոց ու կրակ արձակող վերջնագրերին կհաջորդեին պատվիրակությունները, բանբերները, թռուցիկները՝ միշտ էլ հոխորտ ու սաստելի:

Թշնամին կսպառնար, գրպանի մեջ սեղմելով բռունցքը: Թուրքն ու թաթարը կհաչեին իմ վաշտերի վրա - այսքանը միայն:

Երկնքից, չէ շանթը, - թշնամու բոլոր հայտարարություններին կպատասխաներ Սյունիքը, և կշարունակեր վարել հայ մտավորականության փրկության գերագույն գործը:

* * *

Այսպես, Սյունիքի սահմանների վրա դեմ հանդիման ցցված կմնային մահվան բազուկը՝ զինված խորհրդային տապարով, և պողպատե թևը՝ արծիվ Սյունիքի:

Դյուցազնական երկիրը շեշտ կնայեր թշնամու աչքերի մեջ, նրան սանձված պահելու իր պատերի տակ, որպեսզի կարմիր մահվան ճիրաններից մազապուրծ հազարները անխռով և անկորուստ անցնեին դեպի ապահով հորիզոններ:

Եվ անցավ, ու փրկվեց արարատյան մտավորականությունը, ուսանողությունը, սպայությունը:

Եվ այդ այն ժամանակ, երբ Սով-արքան կիշխեր Լեռնահայաստանում, երբ ժողովրդի խոշոր մասի սնունդը կկազմեր իր դաշտերի բանջարեղենը միայն, երբ դիրքապահ վաշտերիս կպակսեր չոր հացն անգամ, երբ մեր պահեստներից մեկում կստացվեր հրանոթ փոխադրելու ուղարկված գյուղացու դիակը՝ ողբերգական զոհը աստվածային պարտաճանաչության:

Եվ այդ այդպես աշխարհից կտրված մի երկրամասում, ուր կռվողներին կպակասեր ռազմամթերքը, կենդանի կապը արտաքին աշխարհի հետ, հույսը դրսի օգնության, - այն ամենը, որի չգոյության դեպքում արդիական բանակները ժամեր դիմադրելու փոխարեն թշնամու անարգանքին են հանձնում իրենց դրոշակները: Այս դժնդակ կացության մեջ, երբ տեղի են տալիս կառավարություններն ու բանակները, սյունեցին չլքեց իր վահանը, և դրա շնորհիվ այսօր կապրի արարատյան մտավորականությունը:

Ոչինչ չունեի Սյունիքը, գրեթե ոչինչ, կռիվ վարելու համար, բայց կար ստեղծված վիճակի լրջության, ինչպես և իրեն ընկած դերի բովանդակ գիտակցությունը, կար ներցեղային բարոյականը՝ զենքերի զենքը հրաշագործ:

Իմ վաշտերը չլքեցին իրենց վահանը, որովհետև մարդկային տկարության փոխարեն նրանց կվարեր ցեղի հրաշագործ ոգին: Նրանք խորապես կգիտակցեին, թե Հայաստանն առանց

իր աշխարհագրական ողնաշարին, ինչպիսին է Սյունյաց աշխարհը, իսկ հայ ժողովուրդն առանց իր մտավորականության, չեն կարող գոյություն ունենալ: Իմ զինվորը հստակորեն կգիտակցեր, թե հաշտվել Սյունիք ապաստանած տարագրության կորուստի հետ՝ կնշանակեր հաշտվել հայ ժողովրդի չգոյության հետ: Դրա համար էլ, նա, որպես համակ պարտաճանաչություն, մնաց պատնեշի վրա, երբ կվճռվեր հայ մտավորականության լինել-չլինելու խնդիրը:

Այդ գիտակցությունից ահա կբխեր նրա հրաշագործ պարտաճանաչությունը, որի առջև անգոր գտնվեցին թուրք, թաթար և կարմիր հորդաները:

ՀԱՅ ԶԵՆՔԻ ՓԱՌՔՆ ՈՒ ՈՂԲԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

Բարոյապես սնանկ է անհատը, երբ նրան պակասում է ազգային հպարտանքի զգացումը - ծնունդ, ազգային ինքնաճանաչություն, որ իր սնունդը առնում է մեր պաշտամունքից դեպի այն ամենը, ինչ որ գեղեցիկ է, վսեմ և հերոսական Հայրենի պատմության մեջ: Առանց այդ բարձր առաքինության, բարոյապես պակասավոր է անհատը, որպես մարդ և որպես անդամ հավաքականության: Այդ նվիրական զգացումը ինձ համար շարունակում է մնալ լուսավոր հայրենասիրության, ցեղային բարոյականի և երջանկության անսպառ աղբյուր: Դա էր լեռնաշխարհում իմ ժողովրդական գնդերին թև ու թափ տվողը: Դա է և այսօր, իմ վտարանդի կյանքի դառնության միակ մեղմիչը:

Իմ օրն իր որոշ ժամն ունի, երբ մտածումս սիրաշատ մոր պես կդիտեցնի ազգային հպարտության իմ զգացումը:

Իր սրբազան պահն ունի իմ ամեն մի օրը, երբ մտովին անհուն կարոտով կսկսեմ իմ պրպտումները Հայոց պատմությունը կերտող դարերի մեջ, քաղցրությամբ կոգեկոչեմ հայ զինվորին ու զորավարին, որոնք հոգեկան գեղեցկության, անդիմագրա-

վելի արիության ու մեծագործ վեհության համբուրելի հետքերն են թողել Հայոց աշխարհում: Եվ կոգեխառնվեմ նրանց հետ, կվերապրեմ նրանց գոռ հաղթանակները և կարոտով կբաժանվեմ նրանցից, մի օր անց, նրանց ազնվացուցիչ ընկերությունը վերստին վայելելու ցանկությամբ: Այսպես կսնուցեմ ազգային հպարտանքի իմ զգացումը: Չտկարանալու համար կկատարեմ իմ ամենօրյա խորհրդավոր զորահավաքը մեր պատմությունը գարդարող հոգիների, և կխոսեցնեմ ու կլսեմ նրանց:

Աստված իմ, որքան մեծ է արիների համաստեղությունը մեր պատմության երկնակամարի վրա: Եվ որքան շլացուցիչ է նրանց փայլը: Պսակավոր են, յոթնվերք են բոլորը, փառքի սպիներ ունեն բոլորը: Պարթև են, խայտակն, քաջագանգուր: Բիբերի մեջ շանթ ունեն, ցասում, դառնություն:

Եվ ասում են նրանք.

- Չմնաց, աշխարհում գրեթե չմնաց ցեղ, որ մեր բազկի ուժը չզգար:

Պոռոտ Բաբելացին, Հռոմեացիները կաշառող, աղվեսաբարո Սասանները, Բյուզանդացիք նենգ, Արաբն ու Սկյութացին ընչաքաղց, Ալանները, Քուշանները, Կովկասյան լեռնականները ավարառու - այդ բոլորի և շատ ուրիշների հետ, անհամար անգամ հարվածներ ու վերքեր փոխանակեցինք: Եվ հաճախ հաղթեց մեր բազուկը:

Սակայն քիչ անգամ մեր արիությունից լիուլի օգտվել կարողացավ մեր ցեղը, քանզի կար ընտանի թշնամին, որի վատությանց կպարտի Հայոց աշխարհը իր դարերի քաղաքական խեղճությունը: Զինվորի և ռազմավարի մեր բազուկից ավելի օտարն օգտվեց, քան հարազատ երկիրը: Եվ դրա համար էլ մեր քաջության հոչակը տարածվեց շատ հեռուները՝ մինչև Ասորեստան, Հռոմ, Հրեաստան և լեռները Կովկասի: Տես, որքան շատ են մեր վերքերը՝ ստացված օտար հայրենիքների համար: Անպարտելի էր օտար բանակը, երբ նրա կողքին օտար զենքի հաջողության համար կկռվեր և Հայը, մանավանդ, երբ դա կառաջնորդվեր հայ զորավարի կողմից: Մասնավորապես

պարսիկն ու բյուզանդացին չարաչար շահագործեցին հայ արիությունը: Այդ ազգերի անկայուն գահերի համար հայ արիությունը հաճախ հանդիսացավ որպես ուժեղ սյուն:

Մեզ զբաղեցնելով իրենց արտաքին թշնամիների դեմ, նրանք մեր արիությունը ծառայեցրին որպես անխորտակելի պատվար իրար դեմ: Պարսիկն իր փառքի կեսից ավելին մեզ, մեր արիությանը կպարտի: Խոշոր բաժին ունենք և հունական փառքի մեջ...

Այսպես, որքան հպարտ, այնքան տխուր է շեշտը զենքի իմ եղբայրների, զորս կոզեկոչեմ և կլսեմ ամեն օր:

* * *

Դատապարտելիորեն տկար է ժողովուրդը առանց ցեղագիտակցումի:

Առանց ցեղակրոնության այլ բան չէ դա, եթե ոչ – կենդանի զգեստը ցեղի: Սակայն ժողովրդի մեջ արթնացավ ցեղը՝ մարդկային հոգին սրբվում է բոլոր տեսակի արատներից ու տկարություններից, դա դառնում է համակ սեր ու նվիրում դեպի մերձավորը, միշտ պատրաստ մեռնելու այդ վերջինի համար: Այդ դեպքում անհատը իր մերձավորի մեջ տեսնում է իր անձը այլ պատկերի և անվան տակ:

Արթնացավ ցեղը՝ ժողովուրդը կարելիություն է ստանում կուրծք տալու ամենամեծ վտանգներին և հաղթահարում ամենածանր փորձությունները, որովհետև այդ վիճակում նա իրենից ներկայացնում է մի հավաքական հոգի՝ ինքն իր մեջ ազատագրված, ամբողջացած ու հաղթական:

Երբ ցեղորեն կապրի ժողովուրդը թշնամուց ստացած ամեն մի վերքի ու անարգանքի մրմուռը՝ խորապես կզգա նրա յուրաքանչյուր անդամը:

Այսպես է ստեղծվում այն քաղաքական Սիրտը, որից ծնունդ են առնում սրտով զորավոր Վարդանները, Գայլ Վահանները, Մուշեղները:

Իսկ հայտնվեցին նմանները՝ այլևս ժողովուրդը դառնում է ցեղի բարկության գործիքը, այլևս ժողովուրդը բանակի մեջ իրար են հանդիպում և համբուրվում Ղևոնդ Երեցներն ու Մամիկոնյանները - հայ լուսակիրը, սուրբն ու հերոսը - որոնց ղեկավարությամբ վտանգի բռնված ժողովուրդը իր ամեն մի հակահարվածի մեջ դնում է իր ցեղի մխացող կատաղության ամբողջ թափը:

Եվ հաղթանակում է:

Ասածիս Հայոց պատմությունը վկա:

ԱՆԵՐԵՎՈՒՅԹ ԴԱՏԱՎՈՐԸ

Սյունիքը կչափվեր թուրք, թաթար և կարմիր հորդանների հետ: Կտրված էինք աշխարհից, պաշարված: Ռազմամթերք չկար, պակասում էր հացը:

Այդ գերազանցորեն ծանր օրերից մեկն էր: Շրջագայում էի ճակատից ճակատ, դիրքից դիրք՝, գորամասերս հոգեպես գոտեպնդելու համար:

Արևիկի հարավ-արևմտյան ռազմաճակատներից մեկում, Ալագյազի բարձունքների վրա, մոտեցավ ինձ հարյուրապետներից մեկը.

-Պարոն սպարապետ, անկարելին կարելի դարձնելով՝ մենք թշնամու հետ չափվեցինք մինչև օրս, չե՞ք կարծում, թե այլևս անկարելի է դիմադրել:

Չուզեցի իսկույն ևեթ պատասխանել նահանջի մասին մտածող վաշտապետիս, որը կարծես դադարել էր գիտակցել, թե տեղի տալ այդ կետի վրա, կնշանակեր թույլ տալ թշնամուն Արևիկի հայության գերեզմանի վրայով միանալ թաթար Ադրբեջանին: Հրամայեցի կանչել բոլոր ղեկավարներին: Եկան:

Շատերը, առանց արտահայտվելու, մատնում էին իրենց անհանգստությունը մեր հետագա հաջող դիմադրության կա-

րելիության մասին: Նախ հոգեպես են պարտվում և ղեկավար տարրերս: Եվ թշնամու հաջողությունը սկսվում է հենց այն վայրկյանից, երբ իր դեմ կռվող բանակի հրամանատարության մեջ սկսվում է տկարանալ հաղթանակելու հավատը: Ջորջը նման դեպքերում բնագդաբար զգում է, թե ինքն այլևս բարոյապես անտեր է, անգլուխ:

Հոգու աչքերով տեսնում էի պարտությունը՝ կախված մեր գլխին: Մենք պարտված էինք արդեն, մնում էր, որ թշնամին արիություն ունենար հազար քայլ առաջանալու, որպեսզի մենք զիջենք մեր դիրքերը:

Երբեմն լսվում էր գնդակների չար երգը և խռովում գիշերվա լռությունը:

Նահանջելու տրամադիր վաշտապետս սպասում էր պատասխանի: Ես խորհրդածում էի: Հերիք չէ ասել հրամայում եմ կռվել, մեռնել: Նման վայրկյաններում անզոր են հրամանն ու սպառնալիքը: Փորձով գիտեի այդ և շարունակում էի դեռ մտմտալ: Խոհերս սկսել էին բյուրեղանալ, արդեն գիտեի ասելիքս և անելիքս, բայց և այնպես, շարունակում էի լուռ մնալ, երբ կորովաթափ վաշտապետս խզեց լռությունը.

- Ի՞նչ եք մտածում, պարո՞ն սպարապետ:

- Այն, հերոս վաշտապետս, որ դու, ինչպես տեսնում եմ, և մի քանի ուրիշները մոռացել եք հայոց պատմությունը, որը մեր կռիվներով չի սկսվել և մեզնով չի վերջանալու: Այս լեռների վրա կռիվներ են տեղի ունեցել մեզնից առաջ, տեղի պիտի ունենան և մեզնից հետո: Ասացեք, ի՞նչ անուն կտայիք Դավիթ Բեկին, եթե մարդկային այս կամ այն տկարությունից մղված նա Սյունյաց աշխարհը հանձնած լիներ թուրք ու թաթար հորդաներին:

Մեզնից առաջ այս լեռների վրա կռվող հայը խորապես գիտակցել է, թե Սյունիքը հանձնել թշնամուն կնշանակի հայ երկրի բանալիները և հայ ժողովրդի բախտն ընդմիշտ հանձնել իր իսլամ հարևաններին: Նույն փրկարար գիտակցությամբ, այս բարձունքների վրա պետք է կռվի, մեռնի ու հաղթի և վաղվա

հայությունը: Ինչ, միայն ձեզ է պակասում այդ գիտակցությունը: Մոռացել եք, թե կա հայ ցեղի հավիտենացիր հրամանը՝ հաղթել կամ մեռնել:

- Ոչ,- եղավ վաշտապետներիս պատասխանը:

- Ես բնավ չեմ մտածում նահանջի մասին, որովհետև սովորություն ունեմ նման օրհասական վայրկյաններում դիմելու իմ խղճին՝ հարցնելու իմ ներքին դատավորին ինչպես են վարվել նման և ավելի ծանր վիճակում Վարդաններն ու Դավիթ Բեկերը:

- Մեռնել, բայց հաղթել:

- Ինչպես կուզեիք, որ վարվեին նման դեպքերում այն բոլոր ղեկավարները, որոնց ապագայում պիտի վիճակվի վարել մեր ցեղի ինքնապաշտպանության սրբազան գործը:

- Մեռնել, բայց չզիջել հայոց լեռնաշխարհը:

- Իմ ներքին դատավորի թելադրությամբ միշտ էլ այսպես եմ պատասխանել, այսպես եմ պատասխանում ինձ և այժմ...

- Ես,- արդարանալ փորձեց վաշտապետս,- ես ուզեցի ասել, թե այլևս ռազմամթերք չունենք:

- Բայց ո՞վ ասեց, թե միայն առատ ռազմամթերքով են հաղթում: Շատ անգամ հաղթում է այն կողմը, որը նվազ է կրակում: Վախկոտն է հաճախակի աղմկում, մատնելով իր անարիությունը: Հրացանից, գնդացրից, թնդանոթից չէ, որ սարսափում է թշնամին, այլ քար լռությունից: Չկա ավելի ահաբեկիչ բան, քան լուռ առաջխաղացումը, մասնավորապես գիշեր ժամանակ, երբ քարը, թուփը, այն ամենը, որ կարող է զբաղեցնել մարդու աչքն ու երևակայությունը, դառնում է գրոհող հակառակորդ: Լուռ առաջացող տասնյակը մի ամբողջ գունդ է, վաշտը՝ մի ամբողջ բանակ պաշտպանվողի համար: Գիշեր ժամանակ հարձակվողի զինակիցներն են խավարը, լռությունը, ժայռերը: Իսկ երբ նախահարձակվողը մենք ենք՝ այդ լեռների տերը, մեզ հետ են նաև այն բոլորի վրեժխնդիր սովերները, որոնք մեզնից առաջ հեգնել են մահը և ընկել այդ սրբազան բարձունքների վրա: Իսկ երբ մենք ենք նախահարձակվողը՝ մեզ հետ է

նաև մեր լեռների հզոր ոգին: Ուրեմն, ռազմամթերքի կարիքը չզգալու համար մնանք հավատարիմ մեր օրինված ռազմավարության տարերային ձևերին: Գիշերամարտը թող լինի մեր բաժինը: Ուրեմն, հարձակվենք, ինչպես հարձակվում է մահը, լուռ և անակնկալ:

Հարձակվենք,- միաբերան կրկնեցին վաշտապետներս, և հուսավառ վերադարձան դեպի իրենց վաշտերը, դեպի կրակի գիծը:

Լուսաբացին, Ալագյազի բարձունքներում թշնամին ծեծված ու գերված էր գրեթե առանց ռազմամթերքի:

Իմ զինվորը այդ օրը օրհնում էր ճակատագիրը, որ չէր հապաղել թշնամու ձեռքով մեզ առատ ռազմամթերք հասցնելու:

Այդ կռվում սյունեցին մի անգամ ևս զգաց, թե հաղթում է այն կողմը, որը վստահ է ոչ թե իր սպառազեն բռունցքի, այլ իր ներազեն գերազանցությանը:

Որ ցեղի ոգու ձեռքով ղեկավարվող ժողովուրդը կարիք չունի երկար սրի:

Իր լեռների վրա սյունեցին այդ օրը հաստատեց, թե երկաթե զենքերի դեմ հեշտ է վահան գտնել, բայց ոչ և ոգու զենքերի, որպիսին են ցեղի զենքերը:

ՄԵՐ ԴՈՒՌՆ ԵՆ ԲԱԽՈՒՄ

Փախչում է մեր նորահաս սերունդը գաղութահայ կյանքի հոգևոր անապատից, և ծարավի նա օազիս է փնտրում Դաշնակցության ծոցի մեջ:

Սրբազան զայրույթով նա փախչում է հայ կյանքի բոլոր տեսակի դպիրներից ու փարիսեցիներից - այն բոլորից, որոնք իրենց հավետ մեղմ բնավորության բերումով օտար ափերի վրա շարունակում են տկարություն ցուցադրել և արհամարհանք շահել, որոնք պատռած սրբազան Եռագույնը, հոգով հեռացած են Հայության մեծ ընտանիքից, որոնց սրտի և տան մեջ

տեղ չունեն հայրենիքն ու հայրենասիրությունը, որոնք երջանիկ տգիտությամբ, իբրև թե կուզեն տարագիր հայր հայ պահել, բայց վատորեն կուրանան ցեղի Գողգոթան և նրա դատը արդարագույն. նա փախչում է այն բոլորից, որոնց անունը ու սև արարքները Հայոց պատմության կողմից վաղը պիտի մատնանշվեն որպես անոթը մեր օրերի:

Ամենուրեք մեր դուռն է բախում երիտասարդությունը, որովհետև Դաշնակցության մեջ երիտասարդացուցիչ մի բան կա - Ցեղի հզոր շունչը, որովհետև, իր հոգեբանությամբ, ամեն մի երիտասարդ մի անանուն դաշնակցական է բողբոջի մեջ. որովհետև Դաշնակցական ասել է խանդավառ իդեալիզմի մարդ, իսկ այդպիսին մշտաջահել է հոգով: Այո, ամեն դաշնակցական, իբրև իդեալի մարդ, երիտասարդ է, ինչպես ամեն երիտասարդ՝ դաշնակցական:

Մեզ է փնտրում երիտասարդությունը, որովհետև դաշնակցականություն ասել է լրումը հայ կյանքի, որովհետև մեր շարքերում կյանքն ավելի կյանք է, որովհետև մենք ապրել և ապրեցնել գիտենք բարձր կուսակցականության բովանդակ խորհրդավորությունն ու բերկրանքը:

Մեր շարքերից դուրս մեռյալ թիվ է կուսակցականը: Մեզ մոտ, ընդհակառակը, կուսակցականությունն ընդգրկում է անհատի ողջ կյանքը, բավարարելու նրա սիրտն ու իմացականությունը: Եվ հենց այդ է պատճառը, որ մեր շարքերում անհատը, զգալով հեղափոխական գործի սրբությունը, դողում է իր կոչման վեհության առջև:

Մեզնից դուրս, կուսակցականը դաստիարակվում է ասիական թայֆայականության նեղ պատերի մեջ. նա չի մտածում իր սեփական գլխով, նրա համար, որ խղճմտանքի անկախությունը, պարզ երազականությունն է նրա կյանքը: Դաշնակցությունը, ընդհակառակը, պահանջում է կիրթ վերաբերմունք և բարոյական ստեղծագործ հավատք: Մեզ մոտ կառուցվում է ներքին մարդը նոր էությամբ:

Մեզ մոտ, ղեկավարել, ասել է ուսուցանել և ապա վարել

խղճմտանքները: Սքոլաստիկներ չենք, նաև նեղմիտ հատվածամուլ չենք: Մեր ընկերը միայն նա չէ, որ մտածում է մեզ պես, այլև նա, որ գործում է հոգուտ մեր ժողովրդի, նա, որ մտածում է, զգում և գործում հայաբար:

Ցեղային բարոյականով օծուն մեր շարքերում հայ բեռնակիրն ու մտավորականը եղբայրներ են համացեղ:

Ցեղակիցներիդ մեջ,- ասում ենք մենք,- տես քեզ և արձագանքի նրանց ցավերին, դա ասել է՝ վերապրի ր ցեղիդ ողբերգությունը, ավելին՝ թող քո հաղորդությունը դառնա ցեղիդ ճակատագիրը, նաև քո մկրտությունը: Դա ասել է՝ քո սիրտը պետք է պատասխանի ժողովրդիդ ամեն մի սրտագարկին:

Երես դարձավ, ահա, դեպի մեզ է գալիս մեր ոգելից երիտասարդությունը, քանզի ցեղի խոսքն է մեր շրթունքներին, որ կզրնգա թրի պես. քանզի մեր գործը զոհողության շունչ ունի, մեր համոզմունքը՝ հրամայական մի զորություն, մեր անունը՝ մի սաստող հեղինակություն:

Երիտասարդին հատուկ է երջանկության ձգտումը, և ահա Դաշնակցության միջոցով նա հաղորդակցության է գալիս ցեղի հոգու հետ՝ ընդարձակելու իր հոգեկան հորիզոնը, իր մտածողության և զգացողության շրջանը: Իսկ դա ասել է՝ ճշմարիտ երջանկություն:

Երիտասարդ հասակին հատուկ է լավագույնի ձգտումը, և ահա նա նետվում է Դաշնակցության գիրկը, որովհետև այդ վերջինը լավագույնն է, իմաստը մեր նորագույն պատմության:

Երիտասարդին հատուկ է ինքնագործության ծարավը, իսկ ինքնագործանալ կարելի է միայն մեր շարքերում: Որովհետև Դաշնակցություն, ասել է՝ անձնավորյալ լուսակրություն, նահատակություն և հերոսականություն:

Այդ տարիքին հատուկ է սերը պայքարի, և գիտի նա, որ ազգերն ապրում են, քանի դեռ նրանց մեջ ապրում է երկու բան՝ պայքարի իմաստուն բնագդը և զոհաբերելու ներքին հոժարությունը, առաքինություններ, որոնց գերակշռորեն տեր է Դաշնակցությունը:

Մեր դուռն են բախում այն ամենը, որոնք հայ հայրենիք են փնտրում «Մեր հայրենիքը» շրթունքներին, որոնց գոյությունը մի հատիկ խորհուրդ ունի՝ հայրենիք, միակն ու անփոխարինելին, որի համար անհատն ու դասակարգը միջոցներ են միայն:

Մեր դուռն է բախում երիտասարդ Հայությունը, որովհետև նրա համար երկու անհանգստացուցիչ հարց կա, որոնց պատասխանը միայն մեր շարքերից կարելի է լսել:

«Ի՞նչ, անպատիժ պիտի մնա թուրքը»:

«Արդյոք իզո՞ւր պիտի անցնի մեր Գողգոթան»:

Չէ, չէ, մենք դեռ չենք մոռացել Թալեաթի շնական խոսքը «Աքսորավայրն է ոչնչություն»: Եվ այդ օրից սկսած, ավելի քան արդար է մեր թշնամանքը թրքության դեմ. այդ օրից դա մեր մեջ դառել է այն, ինչ որ էր Ջորդանո Բրունոյի ատելությունը հրեության հանդեպ: Թո՛ւրքը, թուրքն էր «արժանի ոչնչացվելու իր աշխարհ գալուց առաջ»:

Մեզ է փնտրում երիտասարդությունը, քանզի նա գիտի, թե փոխվրեժը բնախոսա-հոգեբանական մի սուր պահանջ է վերապրելու ձգտող ժողովուրդների մոտ. նա գիտի, որ առանց հետադարձություն կոչվող աստվածային ակտին, ազգերի հասցրած սերունդները լինում են հոգեպես տգեղ, ցավագարներքին մեծագույն վտանգը ցեղերի գոյության համար:

Մեր շարքերն են թափվում հայկական իրրեդենտիզմի կուսակիցները, որովհետև մենք սպասում ենք վրեժի դատատանին, և հավատում, որ մեր տառապանքից հայկական նոր փոթորիկը պիտի պայթի, և որ այդ վերջինից պիտի ծնվեն հսկաները հայ կամքի, վրեժխնդիրները տիտան, զորավորները մահացան գիտություններով սպառազեն:

Մենք սպասում ենք. պիտի հայտնվի Հայ Գերմարդը և մոխրացնի հայասպան սուրն ու սվինը թրքության ձեռքի մեջ, ապրեցնելու նրան սարսափը հայ վրիժակից: Սարսափը դիվական. դա՛ պետք է դառնա հանապազօրյա պատիժը Թալեաթաղի ցեղին, դա, թուրքին, դա պետք է դարձնի իր սեփական դահիճը ու զոհը միաժամանակ:

Մեզ և՛ Եռագույնն է փնտրում, և՛ երիտասարդությունը, որովհետև նա ուզում է, որ, հանձին Դաշնակցության, Հայ արիությունը ջահել առյուծով խորհրդանշվի, երբ թրքականն այսօր այլաբանորեն գայլով կներկայացվի: Երկյուղածորեն նա Դաշնակցության հայրենաստեղծ ձեռքը ու Եռագույնն է համբուրում, քանզի վաղուց է՝ ինչ մենք մեր նշանաբանն ենք դարձրել ծովակալ Մահուի խոսքը. «Օգուտ չունի թշնամին կրունկից զարնել, զայն սրտեն հարվածելու է»:

Այսպես, ամենուրեք մեր դուռն են բախում, քանզի հերկելով ջահել հոգիները՝ մենք սերմանում ենք ապագայի համար, և բազմահույս ենք, թե վաղը մեր նորահաս սերունդը պիտի կարողանա կրկնել հին թրակիացիների խոսքը իրենց ցեղի գոյության թշնամիներին.

- Ազատ ապրելու և պատվով մեռնելու համար մենք երիտասարդություն, սիրտ և երկաթ ունինք:

ՑԵՂԻ ՈԳՈՒ ՇԱՐԺԸ

Մեր ազատագրական շարժման ուժականությունը հետևանք է առավելապես խորորեն ապրված վիրավորանքի ծնունդ առած մեր ժողովրդի նվաստ և ողբալի վիճակից:

«Մենք տուն մեզ համար չենք շինել:

Մենք հաց մեզ համար չենք ցանել-քաղել:

Մենք մեզ համար չենք ապրել»:

Այսպես կողբերգեր մշեցի հայը, իր երգի մեջ դնելով իր վիճակի թշվառության ու նվաստության բովանդակ գիտակցությունը:

Իսկ վասպուրականցին կբողոքեր.

«Էն կատար ենք խոնարհել, որ ամեն մարդ մեզ բեռ կդնի, էս մա՞րդ է, թե անասուն, իսկի հարց-փորձ անող չկա»...

Եվ որպես տխուր արձագանք հայ աշխարհից բարձրացող

այդ հեծեծանքին, մեր վերածնունդի շրջանի գրողներից Սրվանձտյան կողբագրեր.

«Ինչ կյանք է այս. երանի՜ մրջյունին և արոս թռչունին, նա իր կուտը կուշտ կուտի, սա իր սիրական ամուսինը իր հետ կպահի: Երանի՜ սարյակին, որ իր ձագերը կծնի, և փետրիկներով նրանց կծվարի, իր բնությունը և լեզուն նրանց կուսուցանի և ազատ կթռցնի»...

Այսպես, իր անօրինական ցավերից և ամոթանքից լեզուելած հայաստանցին իր հարցումը կուղղեր ճակատագրին, ինչո՞ւ այսպես, և մինչև էրբ: Դա նշան էր, որ Հայն սկսել է գիտակցել, թե ինքը կհալածվի իր անցյալ մեծության համար, որ մեր ժողովրդի հոգում տեղի է ունեցել մի մեծ շարժ, որ հայության մեջ արթնացել է Ցեղը հին, ազնվական ու արի, և որ այդ վերջինի արգասավորիչ շնչի տակ տեղի է ունեցել մեր ժողովրդի հերոսական ինքնահղացումը: Դա նշան էր, որ կա երկունքը, և որ շուտով հայ ժողովուրդը իր անպատում ցավից և ամոթալի վիճակի սպանիչ գիտակցությունից կյանքի պիտի կոչի իր ցեղաշունչ հսկաները՝ իր ազատագրական պայքարը վարել կարողանալու համար: Դա նշան էր, թե ցեղն օգնության կփութա տառապանքի և նվաստության մեջ գալարվող ժողովրդին օժելու և աշխարհ ուղարկելու մարգարեաշունչ Քրիստափորներ, Ռոստոմներ և Զավարյաններ - դարաշրջանային գործերի համար...

Վերածնության կկարոտեր մեր ժողովուրդը, ասել է՝ նա իր ամբողջության մեջ դեռ կառուցման լավ նյութ չէր անկախության շենքի համար:

Ո՞վ, ուրեմն, պիտի հոգեփոխեր ժողովուրդը, զայն իր ճակատագրին գիտակից և անկախության արժանի դարձնելու համար, ո՞վ պիտի առաջնորդեր զանգվածները և վարեր անհավասար պայքարը: - Հենց ինքը, ժողովրդի սրբազան ծոցից ծնունդ առած հեղափոխական առաջապահը: Ինչպե՞ս:

- Կանգնած այստեղ, - կբարձրանար կովկասյան ժայռին զարնված Պրոմեթևսի ձայնը, - ես ստեղծում եմ մարդը ըստ իմ պատկերի և նմանության:

Տարիներ է, ավելի քան չորս տասնամյակներ, ինչ Դաշնակցությունը հանուն Պրոմեթևսի կշարունակի կերտել Նոր Հայը ըստ իր պատկերի և նմանության: Տարիներ է, ինչ Դաշնակցությունը, որպես Հայտնության Աստվածը, իր ձեռքի մեջ առած հայ ժողովրդի հոգին, նոր կաղապարի մեջ թափել կփորձի դա: Այսպես է: Անազատ ամեն մի ազգ իր վերածնունդը ապրելու համար աշխարհ կբերի Նոր մարդը և իր հերթին կվերամարմնանա նրա մեջ. նա կծնի ցեղաշունչ մարդը և նրա անձի և կյանքի մեջ կփնտրի իր հոգևոր սրբագրությունը: Եվ այդ հոգևոր վերամարմնացումից հետո է, որ ժողովուրդը կօժտվի պայքարի իմաստուն բնագղով և քաղցրորեն զոհաբերելու տրամադրությամբ:

Այդ հոգեփոխությունից հետո անհատն զգում է հոգեկան մի անձառելի բավականություն - և այդ այն վայրկյանից, երբ նրա մեջ զարթնում է նոր գիտակցությունը, թե իր անձը պատկանում է ոչ իրեն, ոչ էլ իր կուսակցության, այլ այդ վերջինի միջոցով իր ցեղին. Ամեն մի ձշմարիտ դաշնակցական ունի այդ քաղցրությունը, զոր զգալու համար հայ մարդը ոչ թե միայն պիտի մոտենա, այլև պիտի հոգեխառնվի մեզ: Նրա մեջ տեղի պիտի տա իր առանձնության գիտակցությունը, նրա գիտակցությունը պիտի խառնվի մերինին, փլցնելու պատը, որ մինչև այդ կբաժաներ եղբայրը եղբորից: Հոգեխառնվելով մեզ, նա կսովորի ուրախանալ իր համացեղ մերձավորի ուրախություններով և ցավել նրա ցավերով: Հրաժարվելով իր մեկուսի կյանքից՝ նրա մեջ աստիճանաբար կխորանա ջերմ կարեկցանքը դեպի հայ մարդն ու հայ ժողովուրդը: Հոգեխառնվե՞ց մեզ, նա այլևս ինքն իրեն չի զգա մենակ և օտար համամայր զանգվածների մեջ: Նաև՝ ոչինչ չի տենչա եսականորեն, միայն իրեն համար, ինչպես կվարվեր մինչև իր հոգեփոխությունը, մինչև իր դաշնակցականանալը: Դարձավ այդպիսին, ասել է՝ նա այլևս կորցրել է իր անձի առանձնականությունը և ընդունել, թե կա համամայրության օրենքը, որի դեմ չմեղանչելու համար պետք է ապրել մեծ և անմեռ ամբողջ - ցեղի կյանքով...

Հայ ժողովրդի որոշ խաղերի մեջ ցեղի ոգու շարժն էր սկսվել: Հայությունը ոտքի կկանգներ ոչ օտարի սադրանքներով, ոչ այլ ցեղի դրդումով: Ցեղը, հանձին Դաշնակցության, ժողովրդի ձեռքը կդնեն մի պողպատյա մուրճ իր ճակատագիրը կռել-կոփելու համար:

Կյանքի կոչելով Դաշնակցությունը, ցեղը հոգևոր թներ կհագցներ ժողովրդի էությանը, որով նա իր ազատագրական թափն ու թռիչքը պիտի առներ:

Ցեղի ոգու շարժից կծնվեր Դաշնակցությունը՝ մեր ժողովրդի գոյամարտը վարելու համար: Հայ ճակատից ստրկության արատը սրբող ճակատամարտեր էին պետք, ասել է՝ պիտի կրկնվեր Ավարայրը, և ահա, հանձին Դաշնակցության, հայ ժողովրդի մեջ կերևար Վարդանանց Ոգին - երաշխիքը մեր ցեղի մշտնջենավորման: Եվ կարձագանքեր Հայոց աշխարհում ցեղաշունչ հսկաների ձայնը. «Ես եմ ճամփան»- քո նոր բարոյականը:

Այլևս սկսվել էր հայ հոգու գարունը.

Ժողողրդին տրված էր ցեղի Տապանակ Ուխտին: Կար այլևս Դաշնակցությունը, որ պիտի արժեքավորեր հայ տառապանքը նրա քաղաքականացման ճամփով. նա պիտի սրբագործեր գերեզմանը հայ մարդու մահվան գիտակցականացմամբ: Կար այլևս Մեծ նպատակը, և որովհետև ժողովուրդները իրենց նպատակի հետ փոխում են իրենց էությունը, Հայը պիտի դառնար այն, ինչ որ է այսօր - տեր ինքնանվաճ Հայրենիքի...

* * *

Մարդկային ցեղերի պատմությունը արձանագրած չէ մի հատիկ իրողություն, որ իր անարգությամբ զուգահեռվել կարողանար հայության դեմ ուղղված թրքո-բուլղարիկ զինակցության փաստի հետ: Առաջին անգամ լինելով, իրար ձեռք կերկարեին իրենց գաղափարաբանությամբ հակոտնյա երկու ուժեր՝ իսլամը և բուլղարիզմը:

Եվ այդ զինակցությունը պիտի ճակատ հարդարեր մարդկային ցեղերից ամենաանիրավվածի՝ հայ ժողովրդի դեմ:

Համաշխարհային հեղափոխության կրողը իր անսպառ ուժը և քաղաքական ազդեցությունը նեցուկ պիտի տար թուրք դահիճին՝ հայ զոհը վերջնականորեն գետնելու համար:

Եվ այդ բոլորից հետո, Հոկտեմբերյան հեղափոխության հերոսները մեծագույն շնականությունը պիտի ունենային, պատմությունը խարդախելու գնով, թե Կարմիր բանակը Հայաստան մտած է թրքական արշավանքի առաջն առնելու համար: Ոչ, ոչ կբողոքի պատմությունը՝ թուրք բանակը Հայաստան քաշեց Երրորդ Միջազգայնականը, և ոչ ընդհակառակը: Ավելին կա, թուրքն ու բոլշևիկը Հայաստան մտան միաժամանակ, զինակցորեն և աշխարհակալելու նպատակով:

Իր զգվելիության մեջ այնքան կատարյալ այդ սև զինակցության երեսից այսօր իրար զարնվող երկու աշխարհների - հնի և նորի - միջև իր գլուխը դնելու տեղ չունի հայ ժողովրդի կեսը: Եվ հենց այստեղից ծնունդ առավ մեր անօրինակ ողբերգությունը...

* * *

Սակայն միայն արտաքին թշնամին չէ, որ սև թելերով հյուսել կփորձի մեր ցեղի ճակատագիրը: Կա և ներքինը, որ այսօր էլ ոչինչ չի խնայի զավեշտի վերածելու մեր ողբերգությունը: Ամեն անգամ, երբ կխորհրդածեմ այդ հայանուն չարագործի մասին, կմղվեմ պատկերացնելու Տրապիզոնը, ուր կոտորածի առաջին օրը, հայ արյունով գինովցած թուրք խուժանի ձեռքը կանցնի մի հայ մարդ, և կտրելով նրա մի ձեռքը՝ նրանով կզարնի անգեն զոհի երեսին: Հետո կտրելով մյուս ձեռքը, կիրամայի խաչ հանել, մինչդեռ ուրիշները հեգնորեն կհորդեն այսպես, թրքորեն կվարվի մեզ հետ և ներքին թշնամին: Հակադաշնակցականը - դա կտրված ձեռքն է հայության, որով թշնամին կապտակի մեզ: Այսօր դուրս ենք և հեռու թրքական

յաթաղանի հասությունից, բայց և այնպես օտար հորիզոնների տակ ծվարած հայության մի մասը կշարունակի ապրել թուրքից մեզ փոխանցված արատների լծի տակ: Երիցս երջանիկ թուրքը կշարունակի մեր ժողովրդի մի մասին հոգով ստրուկ պահել և Թուրքիայից դուրս: Հայ ժողովրդի կտրված ձեռքով - իմա հակադաշնակցական ձեռքով - թուրքը կշարունակի ապտակել ցեղաշունչ հայությանը: Ահ, այդ մտակույր արարածը, որին մեր օրերը հակադաշնակցական անունով է խարանած, նա չի հասկանում, թե Դաշնակցությունը հայտնությունն է Անիներ ու Արտաշատներ ստեղծած և այնքան հերոսներ, լուսակիրներ ու սուրբեր ծնած մեր ցեղի, որն օրվա հայության միջոցով արևի տակ հրեղեն կարոտով և կամքով իր հին փառքերը կփնտրի: Ցեղի կողմից ձգված կամուրջն է Դաշնակցությունը, որով հայությունը կփորձի անցնել դեպի իր մեծ ու երջանիկ ապագան:

Դաշնակցությունը - դա քաղցր ու նվիրական դաշնակցությունն է ցեղի և ժողովրդի միջև:

Դա ցեղի դրոշմն է՝ դրված ժամանակակից հայության էության վրա:

Դա հաղորդակցության կապն է, որ ցեղը վերահաստատեց իր և մեր հոգիների միջև:

Ցեղի ուղղությունն է Դաշնակցությունը, որի միջոցով ցեղն իր պատասխանատվության ենթարկելով ժողովուրդը, այդ վերջինը իր գիտակցության, ուժի և արժեքի լրումին կմղի:

Ահա այդ չի հասկանում հակադաշնակցականը, և պիտի չհասկանա, թե հրաժարվելով մեր ազգային դատից, մենք կամովին գահընկեց հայտարարած կլինենք հայ ժողովուրդը, ավելին մենք հաստատած կլինենք, թե հայ ազգը թագի և ազատության արժանի չի եղել և անցյալի մեջ:

- Հին բուլղարները,- ասում է պատմությունը, կսպանեին իրենց իմաստուններին, պատճառաբանելով, թե նրանք աստվածներին են պետք: Ճիշտ այս ձևով, բուլղարաբար է վարվում հակադաշնակցականը հայ ժողովրդի այն տարրերի հանդեպ, որոնք իմաստությունն ու արիությունը կմարմնացնեն, սակայն,

առանց պատճառաբանելու, թե Դաշնակցության մահը թրքությանն է պետք:

Հերիք չէ, որ այդ անարին երեկ մնաց պարզ դիտողի դերում, երբ մենք անհավասար պայքարի մեջ էինք թուրքի և մահվան հետ, այսօր էլ դեռ անասելիորեն սրբապղծիչ է նրա վերաբերմունքը: Այսօր էլ նա հաղորդ չէ ցեղի հոգուն: Այսօր էլ նրան գրգռում է մեր արդար թրքատյացությունը, ճիշտ այնպես, ինչպես կարմիր լաթը եզան...

* * *

Բուլղար հեղափոխության առաքյալներից Տրանդաֆիլովը, հայտնվելով ատակում, հորդորում է ժողովրդին զենք վերցնել Սուլթանի դեմ: Առայդ նա սեղանի վրա է նետում իր դաշույնը ու ատրճանակը և սկսում երդման արարողությունը:– Ոչ, ո՛չ,– ընդդիմախոսում է ներկաներից Կավալակը,– բուլղարը մենակ չի կարող գլուխ դնել Սուլթանի հետ: Եվ հրաժարվում է երդվել: Բայց քիչ հետո, երբ առաքյալն սկսում է երդվեցնել ցանկացողներին, մեկի անզգուշությունից վայր է գլորվում դաշույնը և թաղվում առաքյալի ոտքի մեջ:

Տեսնելով արյունը, Կավալակը բացականչում է. «Այժմ պարզ է, որ արյուն պիտի թափվի», և բերելով իր երդումը՝ նա միանում է առաքյալին: Ահա ցեղային փրկարար բարոյականը: Հակառակ իր համոզումին, թե իր ժողովուրդը մեն-մենակ պիտի չկարողանա չափվել հզոր Սուլթանի հետ, բուլղարը համբուրում է դաշույնը և ուխտադիր լինում զենք բարձրացնել բռնության դեմ, քանզի «արյուն պիտի թափվի»: Դա ասել է, թքել է անձնական համոզումը, որքան էլ, որ դա անկեղծ լինի, երբ անհավասար կռվի բռնված ժողովուրդը մեր օգնությանը կկարոտի: Երեկ ատակի բուլղարի բարոյականը չունեցավ հակադաշնակցական հայր, և այսօր իր հանցավոր չեզոքությունը արդարացնել կփորձի իր խղճալի համոզումով...

Այդ հին դասալիքը կենդանի սրբեր չի ձանաչում և այժմ:

Այսօր էլ նա կրկնում է հռոմեական պատմությունից ծանոթ Տարկովինոսի կնոջ քստմնելի արարքը:

Այդ կինը հարգանք չմատուցեց մինչև անգամ իր հոր դիակին:

Մի օր, երբ կառքով կանցներ աշխարհակալ Հռոմի փողոցներից մեկով, նրա խորհրդարանի դռանը փռված տեսավ իր հոր դիակը: Կառքը վարող ստրուկը փորձեց կանգնեցնել ձիերը, բայց իր թիկունքում թնդաց թշվառական աղջկա ձայնը. «Քշի, կասեմ, քշի»: Եվ ձիերը սլացան առաջ, կոխկրտելով դիակը, և արյան կաթիլները թոցնելով աղջկա զգեստի վրա: Այդ սրբապիղծ արարքը տեսնելով, բարոյական կոպտությանը սովոր հռոմեացիներն իսկ զայրացան և այդ փողոցը անվանեցին «Vicus sceleratus» - գեշ, վատահամբավ փողոց:

Այսօր հայ գաղթաշխարհի մի ծայրից մյուսը հակադաշնակցական լրբենի սաստն է լսվում «քշի կասեմ, քշի»: Քշի, ոչինչ, եթե կառքիդ անիվները իրենց տակն առնեն Լոգանում թուրք սրից զարնված հայկական դատն իսկ:

Քշի, եթե նույնիսկ թրքաբուշնիկ զինակցությունից զարնված Մայիս Քսանութն է ճամփիդ վրա: Քշի, կասեմ...

Եվ սլանում է հակադաշնակցական կառքը սմբակակոխ անելով և Գաղափար, և Եռագույն, և մեծ մեռելներ - ազգային ամեն սրբություն: Այսպես, անպատիժ կերպով, ներքին թշնամին, ի նվաստություն մեր ժողովրդի, իր կառքն է քշում, և պիտի քշի, քանի դեռ Հայաստան երկրի վրա օտար լուծը կծանրանա: Vicus sceleratus - վատահամբավ փողոց - այս խոսքով կարտայայտեմ զայրույթս ամեն անգամ, երբ մեր հանրային կյանքը կդիտեմ:

Քշի, վատհոգի, քշի, բայց մի մոռանա, որ մի օր, երբ օտարը հեռանա Հայաստանից, կառքդ զարնվելով ցեղապաշտ հայության կատաղության ժայռին, փշուր-փշուր պիտի լինի: Քշի...

- Նազովրեցին կլսեր իր ցեղակիցների ձայնը, նրանք կաղմկեին, պահանջելով ազատել Բարաբբային ավազակ, և խաչ հանել Հիսուսին:

Ինչ զարհուրելի ողբերգություն:

Ահ, դու հավասար չափով հերոս ու նահատակ կուսակցություն, ո՞ր և օրվա ո՞ր ժամին չես լսում տիրադավ աղաղակը հակադաշնակցական ամբոխի: Այո, ամբոխ, անարգող, վատթարացուցիչը հայ կյանքի, որի արարքների մասին մեր պատմության ամենատխուր էջի վրա գալող սերունդները միայն երեք բառ պիտի կարդան «Հուդան և իր համբույրը»: Ամբոխ, որ կսպառնա զավեշտի վերածել մեր անօրինակ ողբերգությունը:

Եվ այդ այն ժամանակ, երբ մարդկության համար այլևս չկա նահատակություն, կա պատժվող տկարություն միայն, երբ այլևս տկարից խլված է նահատակ անունը որպես վերջին մխիթարություն. եվ այդ մեր օրերում, երբ դեռ խաչի վրա է հայությունը, իսկ Գողգոթայի ստորոտում շնացեղ թրքության քրքիջն է լսվում: Երբ թուրքի հետ են անարժան ուղեկիցները՝ գայլն ու ագռավը, երբ Քեմալը բախտահաս պատահական հաղթությամբ գինով, իր արնոտ ձեռքը ագռավի թևերին իջեցրած Արաքսի ափից իր պղտոր հայացքով Արարատյան դաշտն է չափում, այն մի օր սև հողերի վերածելու երագով...

* * *

Հայ կյանքը, սակայն, ունի և մի այլ կողմը, ուր տեղի է ունենում ցեղի ոգու նոր շարժը, ուր հոգիների մեջ սկսել է հոսել թրքատյացությունը որպես հրեղեն հեղեղ, նույնքան զորավոր, որքան ցեղապաշտությունը մեր: Մեր կյանքի այդ բաժնում հայ տառապանքն ու անոթանքը միացած, նախապատրաստում են ծնունդը նոր Հայի: Մեր տիտանական ցավից ծնունդ է առնում մի նոր կրոն՝ հպարտության կրոնը: Իր սեփական տառապանքի մեջ մկրտված Հայն է աշխարհ գալիս: Նա իջնում է ցեղի ոգու բարձունքներից ցեղի խոսքը շրթունքներին՝ Նա սեր է ավետարանում, սեր դեպի ինքնակառուցում, ինքնահաղթահարումի ճամփով: Եվ մահ է քարոզում, մահ հայ տկարություն-

նր սնուցող բոլոր չսատկածներին հին ու նոր: Նա գալիս է վերականգնելու մեծությունը հայ անունի, որ այնքան հայհոյված է այսօր:

Չէ, այլևս չի կարելի այսպես ապրել, քանզի աննախընթացորեն սպանիչ է մեր նվաստությունը - ահա, այս ցնցող գիտակցությունից ծնունդ առած աշխարհ է գալիս ցեղային բարոյականով մյուռոնված Հայը, նա, որ ներուժ կերպով ապրած է մեր ժողովրդին վիճակված ողբերգությունն ու անոթանքը. Նոր Հայը, որի դրոշակից վաղը պիտի կախվի մեր ցեղի հաղթանակը: Այդ օրվա համար է ապրում և գործում դաշնակցականը:

Դեռ իր լինելության մեջ է Դաշնակցությունը:

Նա դեռ չի ասել իր վերջին խոսքը:

Ահա թե ինչու եմ ասում՝ օրհնիր ձակատագիրդ, որ Հայ ես ծնված, բայց որպեսզի օտար ասերի վրա Հայ մնաս, եղիր Դաշնակցական:

ՆՈՐ ՀԱՅԸ

ՎԱՂՎԱ ԱՌԱՋՆՈՐԴԸ

Տվեք ինձ ներցեղային բարոյականով առաջնորդվող մի հասրիկ սերունդ, և ես ապահովեմ հայ ժողովրդի փեղն արևի փակ:

Առաջնորդը, որն իր ինչ և ինչպիսին լինելը մատնում է մասնավորապես մեծ վտանգների ժամանակ, ամեն ինչ է ժողովուրդների կյանքում, այբն ու ֆեն:

Նրա աջն է գծում ձակատագիրն ազգերի:

Նրան կպարտեն ցեղերն իրենց հրթիռային վերելքը, ինչպես և անկումը շոնդալի: Նա է փառաց ի փառս և պարտությունից պարտություն առաջնորդում մարդկային այս կամ այն հավաքականությունը:

Նա է անկյալ վիճակից բարձրացնում իր Հայրենիքը, ինչպես և վերջինի բանալիները վատորեն օտար դոնապաններին հանձնում:

Այո, ամեն ինչ է նա՝ ճակատագրողը, կենդանի ճակատագիրն իր ժողովրդի: Նրա հետ է սկսվում ժողովրդի փառքի կամ տկարության շրջանը: Եվ եթե հաճախ ժողովուրդների մեծությունը վերջ է գտնում կատարյալ առաջնորդի մահվամբ, ավաղ, նրանց դժբախտությունը չի վերջանում ձախողված առաջնորդի հետ: Դժբախտ է սխալ և անզորապես առաջնորդվող ժողովուրդը, որպիսին է մերը: Վայ այն ժողովրդին, որի առաջնորդը կատարյալ չէ՝ ապագան բազում խաչեր ունի պահած նրա համար: Խեղճ է ժողովուրդը, երբ նրա առաջնորդն ավելի փառասեր է, քան հանձարեղ, երբ նրա առաջնորդին պակասում է մշակույթը սրտի և մտքի, երբ բռնված նախանձի չար դևով նա տառապում է բարոյական դեղնությամբ, երբ նա դավանում է անձնական երջանկություն խոստացող այս կամ այն գահավիժող վարդապետությունը, երբ տկարություն ունի մեծ թվալու բանակի գործերի մեջ, և փոքրիկ հանդիսանալու մեծ գործերում: Երիցս խղճալի է ժողովուրդը, եթե նրա ռազմիկները խոր համոզմամբ չեն կրկնում, թե «ամենաանառիկ համարված բերդերն իսկ կառուցված են գրավվելու համար»:

Անեծք է առաջնորդի տգիտությունը, եսականությունը, նախանձը: Չի եղել ավելի զարհուրելի թույն, քան վատ օրինակը առաջնորդի, որ միշտ էլ վարակիչ է: Ազդում է նրա ամեն մի խոսքը, շարժումները, ակնարկը: Երբ վատ է, վատթարագույն են դառնում այն բոլորը, որոնք դժբախտություն են ունեցել նրա առաջնորդության հանձնվելու:

Եսակամն է՝ անասնանում են նրա հետ առնչվողները:

Ծո՞ւյլ է՝ մտավորապես հոգևոր հնավաճառներ են դառնում նրան շրջապատողները:

Անհայրենապա՛շտ է հակահայրենիք հրեշներ են վխտում նրա շուրջը: Իսկ երբ անարի է՝ զզվելիորեն երկչոտ են դառնում նրա իշխանությունը վայելողները:

Այսքան, ահա, ճակատագրական է առաջնորդի դերը ժողովուրդների կյանքում:

* * *

Կա, սակայն, և կատարյալ առաջնորդը, այլապես անհասկանալի պիտի մնար ազգերի պատմության մեջ այն ամենը, ինչ որ վսեմ է, գեղեցիկ, հերոսական: Այո, եղել է և կա դա, այլապես անբացատրելի պիտի մնար որոշ ժողովուրդների նախանձելի վիճակը:

Նախ, ահա նրա հոգևոր դիմաստվերը մի քանի խոշոր գծերով - նախ կրողը և ուսուցիչն է նա ցեղային բարոյականի: Գործել նրա համար նշանակում է փարատել իր շրջապատի մտավոր խավարը, թմրությունը, տկարությունները, դա նշանակում է ոչինչ չթողել իր շուրջը անթերծ և խոտան, ծույլ և մեռյալ վիճակի մեջ:

Ուժեղ ինացականություն, մեծ սիրտ և բոլորանվեր ծառայություն - ահա նա: Նրա մեջ եթե դեռ չի մեռել, ապա հոգեվարում է Ես-ը: Պարզատես է, վշտակիր, հերոս: Հայտնվելով այս կամ այն միջավայրում՝ նա հոգեբանորեն փոխում է այդ վերջինը: Նրա ներկայությունը ազնվացնում է հոգիները, թևածում, գոտեպնդում:

Նրա շնորհիվ անկարելի համարվածը դառնում է դժվարին, դժվարինը՝ կարելի: Շքեղ երազները դառնում են նպատակ և երջանիկ իրականություն: Նրան հաջողվում է փոխել իր ժողովրդի հոգեբանությունը, ճակատագիրը, պատմությունը: Սահման չի դրված նրա սիրելու և զոհաբերելու կարողությանը: Նա ծիծաղել գիտի մարդկային մեռյալ օրենքների վրա: Սիրում է ամբոխը, բայց գիտի հետ մղել նրա օրենսդրությունը: Իմաստուն է, և գիտի, որ «կան պատմական մոմենտներ, երբ ժողովրդին ծառայելու լավագույն ձևը հանդիսանում է նրա հայացքներին վճռապես հակադրելը»:

Կատարելության ճամփին գտնվելով հանդերձ, նա իր ան-

կատարելության գիտակցությունն ունի, և այդ իսկ պատճառով կտառապի խորապես:

Լիկուրգոսն է դա, որի օրենքների համաձայն՝ անհատը կդաստիարակվեր հասարակական նվիրումի և քաղաքական երջանկության համար: Դա Մնելմանն է, որի բարձր գաղափարների շնչով սրբված և ուժավորված երբեմնի աղքատ և արբեցող ժողովուրդը Սուտմիի ձահճուտները պիտի վերածեր ձերմակ շուշանների հայրենիքի - Ֆինլանդիայի:

Դա Գանդին է, աշխարհիկ սուրբը վերածնվող Հնդկաստանի, որը գրանիտի համոզում ունի, թե առաջնորդի գերագույն կամքը կարող է բարոյապես կերպարանափոխել անգամ կաստայական փակվածությամբ հիվանդ ժողովուրդը:

Դա նա է, որ պիտի ծնի հայությունը, եթե չի ուզում մեռնել, նա հրամայողաբար պիտի հայտնվի մեր կյանքում, կատարելու փրկարար դերը Լիկուրգոսի, Մնելմանի, Գանդիի և նմանների:

* * *

Առաքյալի սիրտ, իմաստասերի գլուխ, ադամանդ ճակատ - ահա կատարյալ առաջնորդը: Նա չկա, և ամբոխացած ու պարտվողական է մեր ժողովուրդը: Նա չկա այսօր, ու վաղը թշնամին Արարատյան դաշտում կարող է անարգել կերպով կատարել անշուք թաղումը հայության մնացորդի: Չկա կատարյալ առաջնորդը և արտաքին վտանգը դառնում է ավելի ահավոր, և դրա համար էլ թշնամու հարվածը պիտի լինի աննախընթացորեն մահառիթ: Չկա նա, այլապես անհասկանալի պիտի մնար այսօրվա մեր անկերպարանք ու անմխիթար վիճակը: Չկա նա, և դրա համար էլ գաղութահայությունը գետեր կազմած կերթա թափվելու օտար ծովերը: Չկա ուրախություն մեր ցեղի գոյության թշնամիների, չկա դեռ ցեղակրոն առաջնորդը: Չկա նա, կա, սակայն, սուր կարիքը նրա գոյության: Չկա, բայց պիտի գա նա, քանզի կա նրա գոյության աղաղակող պահանջը: Նա չկա, բայց պիտի գա, քանզի հայը չի ուզում

մեռնել, պիտի գա, պիտի հայտնվի ՆՈՐ ՀԱՅԸ, որպես ազգային ղեկավար զինվորականի, պետական մարդու և մշակութային գործչի դերերում, նա կգա, կհայտնվի նոր էությանմբ զերծ հին թթխմորից:

Անձնական երջանկության վարդապետությունը - ահա թշնամին մեր ցեղի հավաքական երջանկության:

Ցեղորեն, ցեղի հավիտենականի, և նրա երջանկության համար - այդ նշանաբանով նա ձեռնոց կնետի մեր ցեղը մաշող հին բարոյագուրկ հասկացողություններին:

Էվդեմոնիզմը- բարի կենդանապաշտություն- ահա անհատական երջանկության հրեշային դավանանքը՝ հոգևոր մայրը բոլոր տեսակի հակազգային և քանդիչ ուժերի:

Կանգնեցրեք զինվորին - ո՞վ է դա, որ լքած վահանը, վատորեն փախչում է կռվադաշտից, զորավարին, որ նահանջի հրամանն է արձակել, հասարակական գործչին, որ միայն հաց կուտի, կենսապաշտին, որի համար երջանկությունը լրումն է անհատական ցանկությունների, և ոչ թե կրողը ներցեղային պարտականությունների:

Կանգնեցրեք այն բոլորին, որոնք ապրել գիտեն, առանց մտածումի ազնվության, որոնք իրենց անզորությունը ատելու քաջություն իսկ չունեն, որոնք քաղցր խաբկանքի մեջ կպահեն իրենց ժողովուրդը, և հակադարձ ալիքի հարվածից սարսափած ոչինչ չեն ձեռնարկի իրենց ցեղի ապագայի համար, նրանց որոնք գիտեն, թե իրենց ժողովրդի մեջ խորապես անարգված է մարդն ու հայը, բայց և այնպես գիշերները քնել գիտեն: Կանգնեցրեք այդ բոլորին, բացեք սրանց գանգն ու կուրծքը, և դուք սարսափով պիտի տեսնեք ավերածությունը եվդեմոնիզմ կոչված մոլոր վարդապետության թույնի: Բարոյապես անբանացնելով անհատը՝ այդ թունավոր ուսմունքը նրան թեքում է դեպի կեղծ աշխարհաքաղաքացիություն և ապա դեպի ազգային դիմագրկություն: Դա եսապաշտ թշվառականներ է ստեղծում և ոչ առաքինի և անձնադիր քաղաքացիներ, ոչ հրաշունչ մարտիկներ:

Ա՛հ, այդ անարգ հասկացողությունը երջանկության մասին - դա եղավ մեր երբեմնի արիասիրտ և հզոր ցեղը, արտաթափողը: Խոզաբարո երջանկություն - հոգևոր խաթարիչը մեր սերունդների: Սրան կպարտի հայությունը անցյալի իր պարտությունները և օրվա իր պարտվողական ոգին:

Կամ այդ անկուսի վարդապետությունը, կամ հայությունը: Պիտի մեռնի մեկն ու մեկը սրանցից: Շարունակե՞ց ապրել դա մեր հավաքական հոգու մեջ՝ պիտի կորչի հայությունը: Մեռավ դա՛ պիտի վերապրի մեր ցեղը:

* * *

Վաղվա առաջնորդն իր հոգևոր սնունդը կառնի նախ իր ցեղի, ապա Արևելքի հոգու աղբյուրներից:

Արևմուտքում էլ են սիրում Հայրենիքը, բայց այնպես, ինչպես շունը իր թաղն է սիրում:

Ցեղաշունչ Հայի, ինչպես և ճապոնացու համար, ընդհակառակը, Հայրենիքը միայն սեփական երկրամաս չէ, ուր «ոսկի են արդյունաբերում և հունձք հավաքում», այլ սրբազան երկիր, «ուր գտնվում է աճյունը նախահայրերի»:

Շատ է մեծ հակահայրենիքների թիվը Արևմուտքում, նույնը և նոր աշխարհում:

Ճապոնացին, ընդհակառակը, ուր էլ որ լինի, ինչով էլ որ զբաղվի, միշտ էլ ենթարկվում է իր Հայրենիքի օրենքներին:

Այնտեղ, Արևմուտքում, ուժեղ է մեքենան, այստեղ՝ մարդը:

Եվրոպացին սարսափում է մահից և հաճախ դառնում հեղինակը անարգ գործերի:

Ճապոնացին ապրում է, «երբ որ դա պետք է, մեռնում, երբ որ դա արդար է»: Ազգերի մեջ միայն ճապոնացին է ասել՝ «Եթե խորապես գիտակցենք, որ սերը դեպի հայրենի երկիրն ու ժողովուրդը ավելի մոտ է կանգնած մեծ ու գեղեցիկ արևին, քան մեր հայրենիքի ամենաբարձր լեռները, այն ժամանակ մահը մեզ համար թռչունի փետուրից էլ թեթև կլթվա»:

Արևմուտքում ակնբախ իրողություն է հասարակական դար-
վինականությունը քողարկված իրերակերությունը: Այստեղ գո-
յության կռիվը ի սպառ չի անասնացրել մարդուն:

Ճապոնիան ունի իր Բուշիդոն, մենք՝ մեր Վահագնը:

Նա արիապաշտ է, մենք էինք: Նա ցեղապաշտ է, մենք պի-
տի դառնանք՝ չկորչելու համար:

Ահա, թե ինչու հայ առաջնորդը մի ձեռքն Արևմուտքում այն-
տեղի ճարտար արվեստի նորույթները յուրացնելու, իր մյուս
ձեռքում պիտի ունենա ցեղի բարոյական օրինագիրքը:

Այսպիսին պիտի լինի վաղվա առաջնորդը, որպեսզի նրա
օրով արմատորեն հոգեփոխվի հայ մտավորականությունը,
որպեսզի հայ գործիչը մերկանա իր Եսից անանձնականանա-
լու աստիճան, որպեսզի հասարակական ծայրահեղությունը
ընդգրկի գործչի բովանդակ կյանքը:

Ոչ մարդկային նախիրը բազմացնող կոտորակային անհա-
տը, որ սեփական այո և ոչ չունի, հոգի չունի, այլ հայն ու մար-
դը ամբողջական, ինքնուրույն ու զորեղ:

Ոչ կրավորաբար խորհրդածուն ու սոփեստը, այլ մեծագոր-
ծության ծարավի մշակը մշտաջան:

Ոչ աշխարհի իրերի և անցքերի վրա նյութապաշտ փիլիսո-
փայության աչքով նայող իրենից զզվելի էպիկուրյանը, որն իր
բավականությանց գոհ է բերել կյանքի ողջ սրբությունը, ոչ, ոչ
նմանը, այլ կյանքի լի բաժակը արհամարհել իմացող իդեալիս-
տը վսեմախոհ: Ոչ հոգու գռեհիկը, որ եսականորեն ըմբոստա-
նում է սրբացուցիչ տառապանքի դեմ - ոսկեղենիկ շղթան, որ
մեր հայացքը կապված կպահի երկնքին, այլ հոգու պահազա-
տությանը շեշտվածը, որ մտովի կհամբուրի այն խորհրդավոր
ձեռքը, որն իր հաճույքների հորդող բաժակը կփշրի: Ոչ ելևմ-
տական խելքի տեր քաղաքական գործիչը, որ զգուշաբար պա-
րագաները կկշռի ու կվերակշռի, ամեն բան թողնելով անորոշ
ժամանակին, այլ՝ արին առաջահայաց, որ խիզախել գիտի:

Ոչ հոգևոր թզուկը, որ հաջողում է բարձրանալ հսկաների
վրա մի քիչ հեռուն տեսնելու համար, այլ նա՛, որ գիտի նախա-

տեսել անցքերը և ցանկալի ուղղություն տալ նրանց, նա, որ փարոսորեն լուսավորել գիտի իր ժամանակաշրջանը՝ նոր ուղիներ բանալու իր ժողովրդի մտքի բանուկ ճամփաներից դուրս:

Ոչ այս կամ այն դասակարգի ջատագովը - հիմնավորը Հայրենիքի, ոչ էլ ներկայով կլանված կարճահուշ ժողովրդասերը, այլ ցեղամերձը, որն իր բոլոր խորհուրդները ցեղից կառնի:

Ոչ անձնապաշտը նվաստախոհ, վայնասողը՝ հոգեհաշմ, խուժանավարը շոգմոգ, հերձվածը որմնացան, ոչ էլ նեղահավատ ու բաժանասեր կուսակցական բանասարկուն, որը վատորեն այստեղ և այնտեղ կարգ ու կռիվ կսերմանի իր հացն ու հանգիստն ապահովելու համար: Ոչ նմանները, ոչ էլ խորթաբարո վարդապետությամբ զանգվածները թունավորող լենինադավան հայրենասպանը, այլ՝ հայը ցեղազդեցիկ ու խորարթուն, նա, որ ունայն է հռչակել այն ամենը՝ արվեստ, գրականություն, իմաստասիրություն,- որոնք աճեցնելով մեր աշխարհաճանոթությունը, մեզ չեն դարձնի ավելի հայ, և ավելի գորեղ: Ո՛չ պարտվողականը - համակ վախ և եսականություն, որը իր ժողովրդի փրկությունը փոքրոգի մոռացման մեջ կփնտրի, այլ նա, որ չի տենչա ավելի գերագույն ճակատագիր, քան ստեղծագործորեն հասունանալ հաղթական մահվան համար, նա, որի ուղեղի մեջ ամեն արևածագի հետ զրնգում է մի սրբազան մտածում՝ պիտի՛ պատժվի թուրքը: Նա, որը ծանոթ մեր ցեղի հոգու լեզվին, կարող լիներ օրվա հայությանը վերադարձնել մեր հրաշունչ ցեղայնությունը, որ ժողովրդին հակադրեր ցեղը, որ կարողանար ժողովրդի տկարության դեմ հանել հոգևոր զորույթը մեր ցեղի, որ մեծ էր, և է հանապազոր:

Այսպիսին պիտի լինի առաջնորդը, տառապող և իր վերջնական ազատագրությանը սպասող հայություն:

Նմանը պիտի լինի դա, որ գալիս է ցեղահաղորդ, ինքնաճանաչ և ինքնազոր:

Եվ նրա օրով կբորբոքվի պայքարը ՀՆԻ, որ չի ուզում մեռնել և ՆՈՐԻ միջև, որ ուզում է աշխարհ գալ: Սրբազան պայքարը Ես-ի և Մենք-ի միջև:

Եվ այդ պայքարից կծնվի ՆՈՐ ՀԱՅԸ: Հոգիներում էլ չի մնա հին թթխմորի հետքն իսկ:

Կչքանա ապաշնորհ հասարակական վարձկանը՝ իր տեղը տալով վաստականվեր, հոգեռանդ և ցեղապահ մշակին:

Հայ մականը, սուրը և գրիչը կգտնվեն կարող և սրբամաքուր ձեռքերի մեջ:

Կգարթնի ծեղը հայի մեջ և կսկսվի Հայ հոգու արդյունազորության և վերելքի փառաշատ շրջանը:

Եվ, որպես արդար հետևանք, առաջին անգամ լինելով, մարդկությունը խորապես կամաչի մեր հանդեպ ունեցած իր անիրավություններից:

Ա՛հ, Ցեղահայտնության երանելի օր, պիտի ուշանան, արդյոք, հեռու ես:

ԲԱՆՏԱՅԻՆ ԳՐԱՌՈՒՄՆԵՐ (ԽՈՐՀՐԴԱԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ)

* Տպագրվել է Երևանում, 1993 թ.:

Հայաստան և ճշմարտություն - ահա՛ իմ աստվածությունները:

Հայրենասեր չես, եթե կյանքդ տրված չէ ի սպաս սրանց, որոնցից մեկին ծառայել կարելի է մյուսի միջոցով միայն:

Խորհրդանիշ՝ ինձ համար չի նշանակում մտածել միայն: Դա, միաժամանակ, և ինքնախորացում է, երկունք, որ հնարավոր է դարձնում ներատեսությունը:

Սիրում եմ գաղափարը, որ աշխարհ է գալիս ներքին գողգոթայի ճանփով կամ էլ փայլատակում է ուղեղիդ մեջ - մտքիդ՝ իբրև շանթող հայտնություն:

I

ԽՈՐՀՐԴԱԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

*«Հեռու սիրությունից և լի նրանով,
ինչ ընդդեմ է սիրության»:*

Մ. ԽՈՐԵՆԱՅԻ

Պատմություն - դա անավարտ վեպ չէ, այլ չավարտված ճակատամարտ:

Եվ իր էջերը՝ ռազմադաշտեր, որոնք արյունով են ներկում եկող-անցնող սերունդները:

* * *

Ազգերի կյանքը՝ ըստ էության՝ գոտեմարտ է մահվան հետ:
Նրանք - ազգերը միայն այն չափով են կենսունակ ու ստեղծագործ, ինչ չափով վերապրած և իմաստավորած են իրենց անցյալը, իրենց պատմությունը:

* * *

Պատմագրել նշանակում է կռվի մտնել ժամանակի հետ՝ թույլ չտալու համար, որ նա մարդկային ազգի անցյալն սպանի: Ժողովրդի անմահության կոթողն է պատմությունը:

Վայ այն ժողովրդին, որի անցյալն իր համար լուր մի գերեզման է անխոս: Չկա ավելի մեծ ծառայություն իր ժողովրդին, քան պատմագրումը նրա անցյալ կյանքի: Նոր Խորենացիներ, Եղիշեններ թող ճակատագիրը չզլանա մեզ:

Ճշմարիտ պատմագրության դեմ մեղանչում ենք, երկու դեպքում. նախ՝ երբ անգիտանալով անցքերը վերլուծող, կապակցող, համադրող և տեսականորեն ընդհանրացնող մտքի դերը՝ նրան հաղորդում ենք վիպական գունավորում, որով

այն պատմությունը վերածում ենք մի երկարաշունչ պատմավեպի: Կամ էլ երբ անգիտանալով սրտի դերը, պատմությունը դարձնում ենք պեղումների և հանածոների մի մեռյալ նկարագրություն, այսինքն՝ ցամաքեցնում ենք ժողովրդի ոգեշնչման աղբյուրը, որպիսին պետք է որ լինի պատմությունը: Նաև իմաստասիրելու կարող - ահա թե որպիսին պիտի լինի պատմագրողը: Իր անունն արդարացնելու համար պատմագրությունը պիտի լինի, միաժամանակ, նաև պատմության փիլիսոփայություն: Անցքերին թափանցել իմաստասիրական վերլուծող մտքով և նրանց մասին խոսել սրտի լեզվով: Այսպիսին էր Միշլեն: Մարդկային կյանքի պես պատմությունն էլ ոչ լոկ սրտի, ոչ էլ միայն մտքի գործ է, - դա սինթեզն է երկուսի:

Անցքերն ու անձերին հասկանալու համար բավական չէ միայն տեսությունը, պետք է նաև համազգայ նրանց:

Ընդունենք և այն, որ պատմության նշանակությունը ոչ միայն ճանաչողական է, այլև դաստիարակչական, վերանորոգչական:

* * *

Պակասավոր է այն հայը, որ հայրենի պատմության իմաստասիրությունը, նրա հետագա զարգացման ուղիները հասկանալու համար չի վերապրել իր ժողովրդի ողջ անցյալը:

Շատ բան խնայված կլինեիր հայության - տառապանք, արյուններ, եթե հայ մտավորականությունը դեռ անցյալ դարի երկրորդ կեսից երևան եկած լինեիր ընդհանրապես պատմության, և ի մասնավորի հայոց պատմության իմաստասիրության լրիվ սպառազինությամբ:

* * *

Պետք է վերապրել և վերաիմաստավորել հայրենի պատմության ողջ հոլովույթը

Պետք է Հայկի հետ ծանանալ Ներքուրթի դեմ, Տիգրանի հետ ընդարձակել Հայաստանը, Արտաշեսի հետ բարեկարգել այն, Բագրատունիների հետ Անին հրաշակերտել և ապա նրա կործանումը ողբալ... Ի մի բան պետք է վերապրել մեր պատմության բոլոր բախտորոշ անցքերը - նրա վերելքներն ու անկումները, նրա փառքերն ու տառապանքը, նրա աննկուն ընդվզումներն ու կուլտուրական- հարուստ շինարարությունը:

Այսպես՝ մինչ մեր օրերը:

Այսպես են ձշմարտորեն Հայաստանում Հայ սիրտն ու գիտակցությունը:

Այսպես է ստեղծվում համահայր, ամբողջական հայր:

* * *

Գուժկանը - ամենաողբերգականը Հայոց պատմության դերակատարներից, որի դերը Հոռմում, արտաքին վտանգների ժամանակ, կատարում էր ծիրանագույն դրոշը պարզելով Կապիտուլիումի վրա:

«Ահա, հասավ գուժկանը... Ի նշան սգո պատռեց օձիքը և հող ցանեց գլխին»*:

Ո՞վ է այդ եղերականը, և ի՞նչ է խորհրդանշում նրա երևալը:

Գուժկան - դա խռովված անձնավորումն է իր ժողովրդի հավաքական գիտակցության, նրա արթուն բնագրի, նրա ապրելու կամքի:

Հասեհաս է վտանգը - շուտով կպայթի ամպրոպը, և ահա Հայաստանով մեկ տարածվում է կարմիր գույժը՝ մրրկելով ու մտրակելով բոլոր կամքերը:

«Ելեք, ելեք, և օրհասական կռվի պատրաստվեք... Նվա՛ր, ոչ, ոչ, ես արդեն ողբացի ամեն հայի փոխարեն, և պատռելով օձիքս զգացի ցավը ողջ ազգի... Ելեք, վատություն է վայել, երբ հարվածող բազուկներ ունենք, մահ, մահ մեզ մահվամբ սպառնացողին: Ելեք, հանուն կյանքի, նրա բարեշրջման, նրա կա-

* Հայոց պայքարության (ծանոթ, հեղինակի):

տարելության, ելեք... Մահից ավելի կյանքն է գորավոր, ելեք»...

Այսպես է ապրել, վերապրել, հավերժացել հայր:

Այսպես, ամեն անգամ, երբ հայտնվել է գուժկանը իր հիմք-պատվանդանից սասանվել է հայությունը, ցնցվել, իր մեջ հաղթահարել իր ներքին տկարությունները, և իր վաղեմի մեծության վայել մի ամենի ծառացումով, ելել մահվան ճամփաներն է կտրել մահից էլ գորավոր...

II

ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ

Ժողովուրդը կնամանվի իր երկրին, որն իր ներքին ուժերի աշխատանքով բարձունքներ է կարկառում:

Մասիս, թե Մեսրոպ - հավասարապես սրբազան կատարներ, որոնց տրված է գոյության բարձունքներում պահել հայ միտքն ու հայացքը:

Կան դանդաղ զառամող ու մեռնող ժողովուրդներ - նրանք, որոնց անցյալ գոյության դպրոցը իրենց երկրի աշխարհագրական դիրքի և արտաքին այլ ազդակների շնորհիվ եղել է նվազ դժվարին: Պատմության կողմից բարերարվածներն են դրանք տեր միջակ մորալի, որոնք կորցրած իրենց անհատականությունը, շարունակում են ապրել իրենց անցյալի վարկով միայն:

Ամեն ժողովուրդ իր ուսերի վրա է կրում իր պատմական բախտի բեռը:

Նվազ ոգելից և խոստումնալից է այն ժողովուրդը, որը գնալով չի երիտասարդանում հոգեպես, որին պակասում է իր պատմական առաքելության գիտակցությունը:

Նմանին, գլանալով իր հարգանքը, աշխարհն ասում է ապրելու և ստեղծագործելու համար նախ ճանաչիր և ճանաչել տուր քեզ:

* * *

Փոխադարձ է ազդեցությունը երկրի և այն մշակող ժողովրդի միջև: Հնագույն ժամանակներում, ինչպես և քաղաքակրթության լուսաբացին, առավել չափով գորավոր է եղել բնության ազդեցությունը մարդու վրա:

Անհամար թելերով է կապված իր գետերին, իր Վուլգային ռուսական հոգին:

Ծովի, ծովեզրերի ծնունդ է հույնը:

Անապատն է կաղապարել արաբի էությունը: Իսկ հայ էությունը մշակելու գործում ազդեցության առյուծի բաժինն ընկել է Հայոց լեռներին:

Մասին է դայակը հայ հոգու:

* * *

Ծով է ժողովուրդը: Ինչպես հողմերից առաջացած ալիքները չեն դրսևորում ծովի ողջ դինամիկան, նրա զորությունը, այնպես էլ ժողովուրդների առօրեական մանրագործությունները չեն սպառում այն ամենը, որ տեղի է ունենում նրանց հոգու խորքում:

Կան խորքային ալեկոծություններ, որոնք ընդգրկում են բովանդակ ծովը:

Կան նաև հոգեշարժեր - պատերազմ, հեղափոխություն, վերածնունդ, որոնց ընթացքում ժողովուրդը իր էությունն ու ուժերը բացահայտում է առավելագույն չափով:

Այո՛, ծով է ժողովուրդը: Դա հոգու միասնություն է: Ով չգիտի ու չի զգում այդ՝ թող հեռու մնա նրանից:

Ժողովուրդն է մեր ժամանակների աստվածությունը: Թեև նրա մասին և նրա անունից խոսում են իր բոլոր զավակները, քչերը, սակայն, շատ քչերն են էաբանորեն ճանաչում նրան:

Ժողովրդին, ինչպես և բնությանը ճանաչել կարելի է իր ամբողջության և խորքի մեջ:

Այսպէս միայն, և ոչ այլ կերպ:

Երկուսն են դեպի նրա խորք-էությունը տանող ճամփաները - իր պատմությունը և իր աչքերը գերագույն պահերում:

Առաջինը վկայում է, թե ի՞նչ էր նա անցյալում և ի՞նչ կարող էր մնացած լինել նրանից: Երկրորդը խոսում է այն մասին, թե ի՞նչ է նա այժմ և ի՞նչ կարող է դառնալ վաղը:

Ժողովրդի աչքը, որի արտահայտչականությունը տրված չէ մարդկային խոսքին:

Կան գերագույն պահեր - ժողովրդի գոյության ու ճակատագրին սպառնացող արտաքին վտանգի ժամեր, երբ դա լայնանում է, խորանում արծվի աչքի պես, երբ այդ վերջինը իր բնին, իր ձագերին երկարող թշնամու ձեռքը, ժանիքը, մագիլն է տեսնում:

Նման դեպքերում ժողովուրդն ամբողջապես աչք է դառնում, որին նայելու արիությունը չի պակասում սակավաթիվներին միայն:

Նրա հայացքից փախչում, թաքնվում են այն բոլորը, որոնք մինչև այդ կաղմկեին, կխուժանավարեին հրապարակում - կրկեսայինները, ինքնակոչները, սովորականները:

Եվ, իրենց դիրքերի վրա վտանգի պահին մնում են զորավորները միայն:

«Իմ զավակը չէ նա, ու ինձ համար մեռնելու հրաման չի աղերսում ինձանից», - անխոս ասում է հրաբխի պես արթնացած ժողովուրդը: Եվ գործում իր ապրած դարերի իմաստությանը սահմանելու և պարտադրելու գերպարտականության գործեր:

Նման վայրկյաններին նա զորավորների մեջ փնտրում է զորավորագույնին և նրա ափի մեջ դնում իր ճակատագիրը:

Այսպես է աշխարհ գալիս ճշմարիտ առաջնորդը:

Խորքի կանչին արձագանքում է խորքը - ժողովուրդ և առաջնորդ գտնում են իրար՝ միանում, ամբողջանում էութենական մի միասնության մեջ:

Այսպես է ստեղծվում հավաքական սիրտը: Նման պահերին է սրբազանում ապրումը, խոսքը, գործը:

Նման մթնոլորտում են հղացվում հերոսները և ծնունդ առնում գործերը հերոսական:

Ես տեսել եմ մեր ժողովրդին նման հոգեվիճակում. տեսել նրան՝ իր բիբերի մեջ, տեսել խռովքոտ տողանցն իր սերունդների, տեսել ռազմի իր սրբերին և գայլերին՝ Վարդանաներին և Վահանաներին...

Եվ ժողովրդի հզոր շնչով օծված երկու անգամ անհավասար ճակատամարտերի եմ առաջնորդել նրա զավակներին: Ղարաքիլիսայի օրհասական օրերին, երբ թուրք հորդանների հետ մահը կանցներ Ախուրյանը, ու երկու տարի անց՝ Սյունիքում, ուր պանթուրանականները կնկրտեին լեռնահայությունը վերածել դիակների կամրջի՝ թուրք և թաթար հայրենիքների միջև:

Եվ երկու դեպքում էլ հայ մարդը կատարել է ռազմի մեծագործություններ, քանզի մեզ հրամայել ու վարել է աչքը ժողովրդի:

* * *

Ժողովուրդն ավելին է, քան իր պետությունը, իր իշխանությունը, անգամ իր կուլտուրան:

Իր ոգու հայտնությունը դժվարացնող բազմազան արգելքների պատճառով նրան հաջողվում է իրականացնել իր կարողական ուժերի մի չնչին մասը միայն: Պետության - ճշմարիտ պետության, բանականության և մարդկայնության վրա կառուցված պետության դերը հենց այդ արգելքները աստիճանաբար վերացնելու մեջ է կայանում:

Ժողովուրդ - դա Անթեյն է առասպելական: Պարտվում է նա, հենց որ կտրվեց հողից: Իսկ այդ վերջինը՝ հայրենի հողը, խորհրդանշում է կուլտուր-ազգային այն բոլոր արժեքներն ու սրբությունները, որ ստեղծել է ինքը՝ ժողովուրդը:

* * *

Անհակ պարտական է իր ընթացքն արդարացնել իր ժողովրդի առջև, իսկ ժողովուրդը՝ իր պատմության:

* * *

Ժողովրդից է ամեն հաղթանակ, անկարող ղեկավարից՝ ամեն պարտություն:

* * *

«Ես գրում եմ մի ձեռքով, պայքարում երկուսով»:

Այսպես, Վիկտոր Հյուգոյի պես վարվիր, երբ ժողովրդիդ գերագույն բարիքներն ես պաշտպանում:

Ժողովրդի համար՝ զույգ ձեռքով - այսպես բոլոր դեպքերում:

* * *

Կյանքում, խղճմտանքից զատ, ես ճանաչեցի երկու այլ դատավորների ևս՝ Աստված և ժողովուրդ: Առաջինի դեմ մեղանչեցի, երկրորդի դեմ՝ երբեք:

III

ՀԱՅՐԵՆԻՔ

Նա ծնվեց մարդու առաջին մտածումի հետ, թե սուրբ է հայրենի հողը:

Նա ստեղծվեց այն օրը, երբ մարդն առաջին անգամ լինելով գիտակցորեն ու ժպտադեմ մեռավ հայրենի հողի համար: Հայրենիք, թե սուկ երկիրը, դա հայրենիք է դառնում այն հո-

գևոր արժեքներով, որոնցով նրան օժտում է ժողովուրդը:

Երկիրը - դա հայրենիքի աշխարհագրական գրահն է:
Հայրենիքը - այդ երկիրը մշակող ժողովրդի ոգին է, նրա մշակույթը:

* * *

Ժողովրդի հոգևոր ստեղծագործությունը ահա հայրենիքը իր սկիզբն առավ նրա բանարվեստի, ձեռագիր գրքերի, սրբի, լուսակիրի, հերոսի, նրա առաջին ավանդությունների հետ: Հայաստան երկիրը հայրենիք դարձրին Մեսրոպի այբուբենը, Մամիկոնյանների ուխտը, Բագրատունիների շինարարական մեծագործությունը:

* * *

Իբրև հասկացողություն՝ հայրենիքն ընդգրկում է ոչ միայն անցյալն ու ներկան, այլև գալիքը: Դա ժողովրդի պատմական առաքելությունն է, ըստ իր վախճանական նպատակի զարգացող մի հավերժություն է Հայրենիքը: Դա եկող ու անցնող սերունդների անմահությունն է, որն իբրև գաղափար և գործ ժողովուրդը դրոշմում է նյութի վրա, խոսքի մեջ, և այն ապրեցնում իբրև անմեռ հուշ, իբրև պատմություն:

* * *

Հայրենիք չէ կայսրությունը: Հայրենիքը խորացող էություն է: Դա արտաքին նվաճում չէ, այլ ինքնանվաճում, ինքնամշակում:

Հրեության համար հայրենիքը խորհրդանշող «լացի պատ»ը ավելի մեծ հոգևոր կարողություն ունի, քան Չինաստանը չինացիների համար:

Աշխարհակալություն - ահա հայրենիքների թշնամին հարագատ, թե օտար: Վերջ ի վերջո կործանվում է աշխարհակա-

լող ամեն երկիր - Բաբելոն, Հռոմ, Բյուզանդիա, որովհետև նա սպանում է և իր սեփական հայրենիքը:

Խելագար անձնասպանություն է աշխարհակալությունը, հոգեապանություն:

Մարդկային գործերի մեջ հայրենիքի պաշտպանությունն է ամենասրբազանը:

Հայրենիքի չափ նվիրական է և պատերազմը հայրենական: Հավաքական ավազակություն և սպանություն է այլ կարգի ամեն պատերազմ:

Եվ ճշմարիտ հերոսները նրանք են միայն, որոնք մեծագործում են և առաքինանում իրենց վտանգված հայրենիքը պաշտպանելու ժամանակ:

Հերոսի անունը պիտի զլանալ աշխարհակալական պատերազմի մասնակցող ամեն զորականի: Սպանության և կողոպուտի ելած բանակը կարող է քաջ ավազակներ ու մարդասպաններ տալ, բայց ոչ և հերոսներ:

* * *

Հայրենիքը չի տրվում այնպես, ինչպես ժառանգվում է հայրենական հարստություն: Դա ձեռք է բերվում ամեն մի սերնդի և նրա առանձին անդամի կողմից, ձեռք է բերվում հայրենաձանաչումով, հայրենապաշտությամբ, նրան արժանի դառնալու ձգտումով: Կարելի է հայրենիքում լինել, բայց հայրենիքից չլինել, կարելի է հայրենիքում ապրել, բայց և այնպես հոգեհաղորդ չլինել նրան:

Կարելի է, վերջապես, իրավապես հայրենատեր լինել, իսկ հոգեպես անհայրենիք:

Արժանի չես հայրենիքիդ, եթե այն չես դավանում իբրև գերագույն նպատակ, իսկ անձդ՝ իբրև միջոց:

* * *

Սոցիալապես որքան արդար, այնքան զորավոր է հայրենիքը: Գերերջանիկ է մարդը, որ կարող է ասել. «Իմ հայրենիքում արևը ծագում է բոլորի և ամեն մեկի համար, այնտեղ երկիրը մշակելու և հոգեպես մշակվելու ազատություն ունեն ես»:

* * *

Հայրենիք ստեղծել նշանակում է բեկոր առ բեկոր հայտնաբերել, իմաստավորել, պատմականացնել իր երկիրը: Նշանակում է այնպես հարազատել իր երկիրը, որ նրանում ոչինչ չմնա անհայտ, անխոս, մեռյալ: Նշանակում է վայր առ վայր նվաճել երկիրը, շունչ և իմաստ տալով նրանց:

Ի մի բան՝ հայրենիք ստեղծել նշանակում է հարազատել իր երկիրը և հարազատանալ նրան: Այսպիսով ահա, նույնանում են ժողովրդի ոգին ու հայրենիքը: Սրանց դարավոր փոխներգործության արգասիք է հայրենիքը:

Որքան վսեմ է մի ժողովրդի հասկացողությունը հայրենիքի մասին, այնքան զորավոր է նրա երկիրը, նրա հայրենասիրությունը:

* * *

Իմ հայրենիքը - դա մարդկայնորեն այն լավագույնն է, որ կա Հայաստանում:

* * *

Կեսարը կուզեր լինել առաջինը գյուղում, և ոչ երկրորդը քաղաքում:

Հեթանոսական փառասիրություն: Ես կցանկանայի լինել վերջինը Հայաստանում, միայն թե ազատ և անկարոտ լինեին նրա բոլոր գավակները:

Նման հայրենիքում բավարարված կլինեին բոլոր փառասի-

րությունները և ապահովված բոլորի երջանկությունները:

* * *

Ներիր, Տեր, ներիր ինձ, եթե մի օր հայրենիքիս օգտակար լինելու համար մեղանչեմ քո դեմ: Արդար է հայրենիքին ծառայել ամեն ինչով, բացի ստորությունից:

* * *

Մեռիր այնպես, որ մահդ էլ ծառայի հայրենիքիդ - ահա՛ իմ դավանած հայրենասիրությունը:

Հերոսական գործերից ավելի ոգեշնչող է մահը հերոսական:

IV

ՄԵՐ ՆԱԽԱՀԱՅՐԵՐԸ

Ժամանակին Աստված էր նախահայրը - Աստվածը իր ցեղի, տոհմի, և իր պաշտամունքը՝ կրոն:

Թեև մի օր մարդը դադարեց Աստված կոչել իր նախահորը, վերջինը, սակայն, շարունակեց պահել իր սրբազան հանգամանքը:

Ջատեցեք նախահայրերի աճյունը հայրենի հողից և դուք կունենաք երկիր մշակելի, բնակելի, բայց ոչ հայրենիք:

Հայրենիքը ստեղծվում է հողը, նյութը հաղթահարելով, երկիրն արժեքավորելով, իմաստավորելով նրան, խորհուրդ և սրբազնություն հաղորդելով միայն: Իսկ սրբազանն աշխարհում նույնպես նախահայրերից է: Նրանցից է գերագույն քաջությունը, հերոսությունը, որի դափնիները չեն թառամում երբեք:

Ջորավիզ ունենալով նրանց ոգին՝ հոգնություն չգիտեն ռազմիկը կռվում, կուլտուրայի մշակը՝ խաղաղության մեջ:

Նրանք են ստեղծիչը մեր պատմության, նրանցից են մեր գիրն ու գիրքը, նրանք են մտավոր լույսը մեր կյանքի, նրանցն է գերագույն իշխանությունը հավերժ, առանց որի և՛ թագ, և՛ հանրապետության նախագահ, և՛ դիկտատոր – աշխարհիկ ամեն մի իշխանություն մնում է անվավեր և անզոր:

Ճշմարտության պես ծերության անհաղորդ նրանք խորհրդանշում են ոչ միայն իրենց ժողովրդի անցյալը, այլև ապագան, վերահայտնվելով աշխարհ եկող ամեն հայ էակի մեջ: Անմահ նրանք հանդիսանում են աղբյուրը մեր ազգային ոգու անմահության:

Նրանք են սկզբնավորողը հայկականության: Արդ, թե ինչու պաշտամունքի պակասը դեպի նախահայրերը, ասել է սիրո և հարգանքի պակաս դեպի հայկականությունը:

* * *

Գերազանցի՛ր նախորդներիդ: Կռվի՛ր այնպես, որ քո ընթացքով հեշտացնես քեզնից հետո միևնույն նպատակի համար կռվողների գործը – ահա մարտերի և մարտիկի բարոյական իմպերատիվը:

Այս բարոյականով մեր պատմության մեջ առավելապես Մամիկոնյան զորավարներն են առաջնորդվել: Ավարայրը հոգեբանորեն նախապատրաստված էր Մուշեղի, Վասակի, Մանվելի և այլոց հերոսականով: Վարդանն ու Վարդանանքը իրենց հերթին նախապատրաստեցին, հեշտացրին Վահան Մամիկոնյանի պայքարը, որը պիտի հարկադրեր Տիգրանին հրաժարվել Հայաստանը իրանականացնելու մտքից:

Իբրև օրենք՝ գերազանցի՛ր նախորդներիդ խիզախությամբ, նվիրումով, հայրենահոգությամբ:

Գերազանցի՛ր – դա ոգու հրամայականն է, նրա հարաձուն զարգացման, կատարելագործման հրամայականը:

Ով չի գերազանցում իր նախորդներին, նա անարգում է նրանց անունը՝ մեղանչելով ոգու զարգացման օրենքի դեմ:

* * *

Ամեն անգամ, երբ Մասիսներին եմ նայում, ներքին հայացքիս առջև բարձրանում են վեհափառ ճակատները մեր նախահայրերի: Եվ կրկնում եմ հանգույն գոթական ռազմիկի. «Ես կուզեի նրանց հետ լինել» – իմ փառապսակ նախահայրերի հետ:

* * *

Եթե թերություններ ունեմ – այդ կպարտեմ ինձ, իսկ այն, որ լավ ու լավագույն է իմ մեջ՝ նախահայրերիս:

Արդ, թե ինչու ճակատամարտերում շահածս ամեն մի դափնին, երկյուղածորեն, նրանց հայտնի, թե անհայտ շիրիմներին դրի ես:

V

ՀԱՅՐ*

Նկարագրի անկախություն – ահա՛ էականը: Երբ պակասում է դա, ասել է պակասում է այն անփոխարինելին, առանց որի ժողովուրդները ուրույն մշակույթ չեն ստեղծում:

Ժողովուրդների ճակատագրի աստվածը պետք է փնտրել ոչ թե երկնքի վրա, այլ նրանց կրծքի տակ – նրանց նկարագրի մեջ:

Իսկ նկարագիրն այն է, ինչ որ ստեղծում են տվյալ երկրի աշխարհագրական դիրքն ու պատմությունը: Ժողովրդի ոգին է նկարագիրը, որ ենթական արտահայտում է իր հոգևոր ստեղծագործության միջոցով:

Ամեն նկարագիր իր հիմնական գիծն ունի, որը նրբերանգավորում ու շեշտում է ենթակայի հատկությունները և իշխում նրանց վրա:

* Մի հայրված իմ «Հայկական նկարագրի հիմնական գծերը» ձեռագրից (ծանոթ. հեղինակի):

Ո՞րն է հայկական նկարագրի հիմնական գիծը:

Լրջությունը, հայի մտավոր և բարոյական լրջությունը, որն ամեն բանից առաջ ծանրախոհություն է ենթադրում:

Խոսքիս ճշմարտությունը վճռապես հաստատում են՝

Հայ ժողովրդի գործերի հազարամյա վկան իր պատմությունը և իր էպոսը, որի հերոսների բարքն ու գործերը խոր հարգանք են պարտադրում.

Իր հեթանոս աստվածները, որոնց նա օժտել է իր բարձր հոգեգծերով.

Վերջապես, իր ինքնատիպ ճարտարապետությունը, որի կոթողները, շեն թե կիսավեր, կնմանվեն հսկաների, որոնք հայոց երկնքի տակ նստած՝ ձեռքը ծնոտին կարծես աշխարհի բաներն են խոկում:

Այո, լուրջ է հայը՝ մտաբարոյապես:

Եվ հենց այդ բախտորոշ հոգեգծով էլ պայմանավորվեց իր քաղաքական ճակատագիրը:

* * *

Հայը ոգու ժողովուրդ է, իսկ ոգուն ներհատուկ է տառապանքը:

Բոցից, երկունքից, ցավից ծնած իր Վահագնը – ահա հայի կենսազգացողությունը, նրա աշխարհյուրացումը:

Նրա համար չէ լոկ կեցության ուրախությունը: Հայի համար աշխարհի հետ հաշտ և ուրախ լինելու համար բավական չէ կուշտ լինելը:

Ժողովուրդներ կան, որոնք կյանքն ու աշխարհը ընդունում են այնպես, ինչպես որ նրանք տրված են բնորեն, ինչպես որ նրանք կան առարկայորեն:

Իր էության բերումով հայն իր գոյությանը հաղորդում է որոշ սրբազանություն և նպատակ՝ ձգտելով իմաստավորել և կատարելագործել այն:

Հայն իդեալի ժողովուրդ է, իսկ իդեալը ենթադրում է ոգու խռովք, նպատակասլացություն, լավագույնի կարոտ:

Աշխարհը տրված է ոչ միայն վայելելու, այլև կատարելագործելու, բարեշտկելու այն - ահա հայի աշխարհըմբռնումը, նրա էթիկական բարձր հասկացողությունը, որի հետևանքով այնքան վաղ մարդկայնացավ նա՝ կանխելով գրեթե իր բոլոր հարևաններին: Հայը հավասարապես տառապում է ինչպես իր գոյության ծանրածանր պայքարի արդար ցավից, այնպես էլ՝ աշխարհի և մարդկային ազգի անկատարելության գիտակցությունից:

Նրա համար աշխարհը դեռ այն չէ, ինչպիսին կարող է լինել, և պետք է որ լինի:

Միերը հայկական էպոսի հերոսը - իմա՛ ինքը հայ ժողովուրդը - մերժում է գոյություն ունեցող աշխարհակարգը՝ լավագույնի պահանջ զգալով և առաջադրելով:

* * *

Հային ծանոթ չէ չարության ուրախությունը: Չարախնդյալ չէ, նա կուզի իր գոյության թշնամիներին իսկ միայն պարտված տեսնել, քայց ոչ և դժբախտ:

Արձաթ չկա հայ մարդու ծիծաղի մեջ: Ծիծաղը հայի մեջ ավելի մտածումն է առաջացնում, քան սիրտը: «Ա՛յս է աշխարհը, մարդը» - ահա՛ նրա ծիծաղի հոգեբանական լեզուն, իմաստը:

Հայ հոգում տեղ չունի արտաքին նախանձը: Վաղուց է, ինչ հայը նախանձողին - իր արքային - Արտավազդին շղթայի զարկած պահում է վիհերում: Նախանձում է չարը, նաև հոգեպես տկարը: Հայը խորշում է թե՛ մեկից, թե՛ մյուսից:

Ժողովուրդներ կան, որոնք իրենց բացասորեն մարդկայինը - իրենց նկարագրի ամենադատապարտելի թերիները, կենսաբանական անհրաժեշտությամբ, ծառայեցնում են իրենց գոյության պաշտպանության: Հայը վաղուց է դատապարտել աշխարհաքանդ չարությունն իբրև պայքարի զենք: Իզուր են շները լիզում Արտավազդի շղթաները - արթուն է հայ դարբինը:

Հայ էության այդ չարամերժ գիծը, որ պատիվ է բերում ենթակային- մեծապես դժվարացրել է իր դարավոր գոյամարտը: Չարի ու բարու իր հասկացողությամբ դեռ այսօր էլ հայը մղվում է ամենայն անշահասիրությամբ - անքաղաքագիտորեն - դիրք ձշտելով մեկի թե մյուսի հանդեպ, առանց հաշվի առնելու գոյություն ունեցող առարկայական պարագաները:

Իր այդ հոգեգծի պատճառով նրա մտածողությունն ու արտաքին վարքագիծը ընդունել են ապաքաղաքական, որով և անաշխարհահարմար բնույթ:

* * *

Աչքը կուշտ ժողովուրդ - ահա մի ուրիշը - ամենահայկականը հայի գովելի հատկություններից:

Խոսեցրեք իր էպոսը, իր ֆուկլորը և պիտի համոզվեք, որ հայի համար հացը կեցության բարիքների շարքում առաջինը չէ:

«Ձեռքը բարձրացրեց Դավիթը մանուկ, ուզեց ոսկին վերցնել, հրեշտակը, հեռացնելով ձեռքը, դրեց կրակի վրա, մատը կրակին սեղմեց և այրեց մատը, մատը բերանը դրեց և լեզուն այրեց, լեզուն այրվեց, սակավ համրացավ նա: Եվ սկսեցին նրան կանչել կակազ Դավիթ»*:

Այսպես, պատժելով իր ապագա հերոսի միամիտ արարքը՝ հայը հաստատել է իր անընչասիրությունը, իր հոգեկան պայազատությունը:

Հայոց արքան, Հայաստան հրավիրելով Նազովրեցուն, ասում է - թեև շատ մեծ չէ իր երկիրը, բայց կբավի երկուսին:

Մի ուրիշ թագակիր Տրդատը, աշխարհակալելու սահմանված իր սուրը նետում է Սեպուհ լեռների մեջ:

«Հարգված ու կոշտ ես՝ գոհ եղիր, հող է մնացածը», - ասում է միջնադարի հայ երգիչը՝ Նաղաշը:

«Հարուստ է նա, ով լուսաբացից համեստ աշխատանքի է

* «Սասունցի Դավիթ» (ծանոթ. հեղինակի):

լծվել իր անդաստանի մեջ»,- ասում է անանուն իմաստասերը՝
ինքը ժողովուրդը:

«Եթե հյուրեր եկան՝ հաց տուր, կերան՝ հացը՝ մինչև դուռը
տար»,- ասում է Ձենով Օհանը:

«Աստծուց ենք ես էլ, հացս էլ, ով կարիք ունի, թող վայելի»:

Գիտենք, անցորդին է պատկանում թոնրից հանված հայ շի-
նականի առաջին հացը: Ահա հայը, և ահա և հացը հայի հա-
մար, հացը առնված բառիս ամենահայկական իմաստով:

* * *

Հռոմեացին մի առաքելություն գիտեր՝ իր կյանքը տրամադ-
րել իր պետության, աստվածացնել այն և լինել հպարտ նրա-
նով:

Դասական հույնի համար և գերագույնն աշխարհում իր քա-
ղաք-պետությունն էր, որի փառքի և հզորության համար աշ-
խատելով կառաքինանար անհատը:

Հայաստանի քաղաքական անկախության կորստի փաստով
հայի համար դարերի ու դարերի պետության դերը պիտի կա-
տարեր ազգությունը:

Ազգային գոյության խնդիրը – ահա թե ինչն է կազմում հա-
յոց պատմության առանցքը:

Այդ իսկ պատճառով հայ մարդու համար բարձրագույն ար-
ժեքը, սրբությունը, հեղինակությունը պիտի դառնար հայկա-
կանությունը իբրև գիտակցված էութենական միասնություն:

Գիտենք, ժամանակին իսլամը փոքրասիական աշխարհա-
մասի վրայով անցավ իբրև մի տարերային հեղեղ՝ իր ճամբին
իրեն խառնելով բոլոր օտար գետերը և թավալեց դեպի ծո-
վը: Մահմեդականացան գրեթե բոլոր ժողովուրդները: Միայն
Արածանին և Արաքսը պահեցին իրենց ջրերի սրբությունը:
Հայաստանը, սակայն, կղզիացվեց, պաշարվեց իսլամութ-
յան ծովով: Այսպես լինելով հանդերձ, հայությունը մնաց իբրև
գրանիտե ժայռ՝ իրեն խեղդել փորձող ծովում:

Եվ, այնուհետև, քանի-քանի եղեռն, վայրագության նախ-
ձիրներ պայթեցին Հայաստանի գլխին:

Մի բազմադեպ երկիր, որն ըստ արաբ պատմագրի, դարե-
րով ծեծեցին, տրորեցին «օտար սմբակներն ու կայծակները»:
Այս պայմաններում գերապրեց հայ ազգությունը:

Աններելի սխալ է կրոնական իրքով բացատրել հայի հա-
վատարնությունը քրիստոնեության հանդեպ: Հայ հոգուն ան-
ծանոթ է ֆանատիզմը. վկա թոնդրակեցիների շարժումը,
միջնադարի մեր կենսահաստատ պոեզիան և մերօրյա ժամա-
նակահարմար հայ եկեղեցականությունը: Տիրապետող գիտակ-
ցությունը հայի մեջ վաղուց է, ինչ ազգայինն է, և ո՛չ կրոնակա-
նը, ինչպես որոշ ժողովուրդների մոտ: Նա շատ վաղ հայացրեց
քրիստոնեությունը: Հայկականությունն է հայի ճշմարիտ կրոնը:

Արդ, թե ինչու եմ ասում.

- Չկան «հայեր», կա Հայր:

Խորհրդածում եմ հայկականության մասին և միտքս հանգ-
չում է նրա ամենաազնվական անոթների վրա:

Ահա մեր նախահայրերը լուսադավան - Մեծն Ներսես,
Սահակ, Մեսրոպ. ապա հերոսական փառանգը Մամիկոնյան
զորավարների՝ Մուշեղ, Վարդան, Վահան՝ կենդանի վահանը
Հայաստանի պաշտպանության, Մշոտ՝ մարտերի բոցերում եր-
կաթացած, իսկ նոր և նորագույն ժամանակներում Աբովյան,
Խրիմյան, Ալիշան, Պատկանյան, Զավարյան: Վերջապես, հեղա-
փոխականն ու ռազմիկը միշտ մահապատրաստ, որոնց համար
Հայաստանը աստվածություն էր, հայկականությունը՝ կրոն:

Եթե գեղեցիկն այն է, որ հարագատորեն համապատաս-
խանում է իր սեռի-տեսակի գաղափարին, ապա՝ հայորեն հա-
րագատ է նա, ու հանդիսանալով ներկայացուցիչն ու կրողը
հայկականության, վերջինը արտահայտում է առավելագույն
չափով:

Գերազանցն իր տեսակի մեջ - ահա ճշմարիտ հայն իբրև
ոգի և կերպար:

* * *

Հայն իր Վահագնը ուներ - աստվածը քաջության: Քաջ և քաջապաշտ է նա:

Հոգեկան այդ պաթոսին քաջության կպարտի հայր իր բազմավտանգ գոյությունը: Քաջ են, ընդհանրապես, ոգով ժողովուրդները: Սրանցից է հայր գերազանցորեն: Հեթանոս հայի քաջությունը չտկարացավ նաև քրիստոնեական Հայաստանում: Մխրագործելու իր տենչանքին զուգահեռ դա ընդունեց արտահայտության մի նոր ձև ևս - նահատակությունը կամավոր, որն իր խորքի մեջ ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ գիտակցական մահվամբ քաջաբար անմահանալու ձգտումը: Ըստ էության մահամերժ ոգու խիզախանքն է - քաջություն թե նահատակություն:

Հայն իր ամենասիրելի ու սրբացրած հերոսին անվանել է քաջ, և այսպիսով տվել իր գերագույն գնահատականը ոչ միայն քաջին, այլև քաջության, ընդհանրապես:

* * *

Օտար լծերի տակ երկարորեն ապրած ժողովուրդներին հատուկ է մի հոգեգիծ, որը հոգեգիտությունը անվանում է «ստրկական երկյուղ»:

Այդ ամոթալի արատից, այդ չարիքից զերծ է հայ էությունը, որովհետև օտար իշխանության լուծը կրելով հանդերձ, նա չի դադարել իրեն զգալ ավելի բարձր իր երկրին բռնորեն տիրողից:

Տրդատներից մինչև Մամիկոնյանները, և Դավիթ Բեկից մինչև մի բուռ հեղափոխականների «Բանկ Օտոման»-ը գրավող Բաբկեն Սյունին, քաջությունը հայի համար եղել է այն, ինչ որ է համը պտուղի համար՝ բնորեն: Այնպիսի մեծագործություն պիտի կատարեն, որ նրա մասին խոսեն երկնքում անգամ, ասում է Վարդանը Սասանյան արքունիքում: Նաև ասպետական է հայավայել քաջությունը: Հայ էպոսի հերոսը առաջին

հարվածը գիջում է Մսրամ Մելիքին, առանց մտածելու, թե դա կարող է մահացու լինել իրեն համար: Այժմ հարվածելու հերթը Դավթինն է, սակայն, միջամտում է հակառակորդի քույրը, և հայ հերոսը խնայում է իր առաջին երկու հարվածները Մսրա Մելիքին:

- Հեյ, հեյ,- ձայն է տալիս Գավիթը, նախազգուշացնում թշնամուն, թե գալիս է: Հին գող է Մսրա Մելիքը. հայ հսկան՝ բարեմիտ, միամիտ կոչվելու աստիճան:

Այսպիսին է հայի քաջը արդարորեն հպարտ, բայց ոչ բարձրագլուխ, գոռոզ:

Զարկ միայն նրան, որն ի վիճակի է պատասխանելու զարկիդ - ահա հայի մորալը:

* * *

Ժողովուրդները ևս մտածում ու գործում են ըստ իրենց աշխարհահայեցողության, որն այլ բան չէ, եթե ոչ նրանց տեսական, նրանց մտածողության նկարագիրը:

Հայոց ընդհանուր նկարագրի հիմնական որոշիչներից մեկն էլ շինարարական տենչանքն է անշեջ, անսպառ:

Ինչո՞վ է պայմանավորվում այդ պաթոսը, ի՞նչն է սնուցանում այդ խանդը, և որո՞նք են նրա հոգեբանական նախադրյալները:

- Նախ՝ աշխարհի, մարդու և կյանքի մասին իր կառուցած էթիկական հասկացողությունը:

Պատմության նպատակաբանական սկզբունքին հավատարիմ հայն իրեն զգում է ավելի իբրև պարտականության, քան միայն անձնական երջանկության ձգտող էակ: Արդ, թե ինչու հայի մորալը էվդեմոնիստական չէ - երջանկապաշտական չէ:

Նա ունի գիտակցությունը իր առաքելության, որի աստիճանական իրականացման մեջ է տեսնում երջանկության իր իրավունքը: Նա վոլունտարիստական տիպ է: Եթե սիրեր փիլիսոփայությունը, նա պիտի նախընտրեր Ֆիխտեին - նրա կամապաշտական իմաստասիրությունը: Ծանրածանր պայքար,

վտանգներ, և իբրև սրանց բնական հետևանքը՝ մշտական տառապանք - ահա՛ բովանդակությունը հայոց պատմության, ահա՛ եռյակ դաստիարակիչները հայ կամքի: Աշխատանքն է օրենքների օրենքը հայի համար: Կուրորեն ու կրավորաբար չենթարկվել իր դժխեն ճակատագրին, այլ պայքարել նրա դեմ, պայքարել շինարարելով: Այսպես են վարվում հայաբարո ժողովուրդները միայն:

Հայի համար շինարարությունն է գերագույնը պայքարներից, և հավերժացողը հաղթանակներից: Շինարարել նշանակում է ձգնել՝ հաղթահարելով իր տառապանքը: Երբ խզված է արտաքին, քաղաքական ազատությունը, որոշ տիպի ժողովուրդներ այն փոխարինում են ներքին ազատությամբ,- մի բան, որ ենթակային տալիս է շինարարությունը: Այս դեպքում դեր է կատարում նաև հոգևոր կոմպենսացիայի օրենքը, իրավազրկված գործելու մի բնագավառում, ենթական երևան է գալիս մի այլում: Անկարող սեփական հայրենիքում իր կարողության ու կորովի համար ասպարեզ գտնել, հայ տաղանդը և քաջությունը տեղ գտան ու երկար ժամանակ մնացին բազմած Բյուզանդիոնի գահի վրա:

* * *

Չար ու ավերիչ են լինում ստեղծագործելու անզորությունից տառապող ժողովուրդները միայն:

Հայաստանի հարևաններից և նրա հեռակա ոսոխներից, դժբախտաբար, քչերն էին զերծ այդ չարանյութ տկարությունից:

Ահա թե ինչու արյունը, ավերն ու ավարը անպակաս եղան Հայաստանից: Այս պայմաններում իսկ, իր էության հավատարիմ հայը պիտի մղվեր շինարարել և վերաշինել անդադրում: Նա, որ մի ժամանակ ասել էր «Անին շեն, աշխարհն ավեր», պիտի չկարողանար հաշտվել իր երկրի կիսավեր վիճակի հետ: Իր պատմության կարելիության սահմաններում հայն այսպես

է հատուցել իր գոյության թշնամիներին. «Քանդեցին, ահա ավելի լավը կկառուցեն»: Կառուցել ավելի լավը, քան էր կործանվածը - այս եղավ հայի նշանաբանը պատմականորեն: Եվ, հետամուտ ավելի անթեղին կառուցելու, հայը պիտի ճարտարանար, պիտի կատարելագործեր իր շինարարական տաղանդը: Վկա Բագրատունիների բազմաշեն մայրաքաղաքը, Կիլիկիայի Սիսը, Տարսոնը, որոնք հարաբերորեն այնքան կարճ ժամանակամիջոցում կուլտուրապես օրական-տարեկան դարձան:

Դա այլևս սովորական շինարարություն չէր, այլ մշակութային հրաշագործություն:

* * *

Հոգևորապես չափահաս և ազգորեն ինքնատիպ - ահա թե իբրև ինչպիսին է մեզ ներկայանում հայը իր պատմության դեռ արշալույսին:

Չկա դիմագուրկ արվեստ, եթե կա՝ մեռյալ է դա: Հայն ունի ուրույն դեմք, շեշտված անհատականություն, իր շինարարությունը՝ յուրահատուկ ոճ:

Շինարարելիս, ստեղծագործելիս նա սիրում է *ex ipso fonte bibere**:

Լուսաբաղձ ժողովուրդ, որն ապրել, պայքարել, շինարարել է գիրքը ձեռքին: Նա գործել ու ստեղծագործել է միտքը երկնքում, ձեռքը երկրի վրա, պիտի ասեր Ալիշանը:

Մեր երկրագնդի վրա երկու ուժեր չեն հոգնում - ժամանակն ու հայը՝ մեկը կործանելու, մյուսը վերաշինելու:

* * *

Պատմության նպատակն է ժողովուրդներին և մարդկային անհատներին վարել դեպի ներքին բարոյական ազատություն,

* *Խմել սեփական ակնաղբյուրից (ծանոթ. հեղինակի):*

առանց որի սակավարժեք է արտաքին ազատությունը:

Երբ մի ժողովուրդ հոգեկան կուլտուրայի զորությամբ տիրել է բարոյական ազատության, օտարի լուծը, բռնությունը կարող է միայն խոչընդոտել նրա պատմական չուն, բայց ոչ ուժաթափել, խեղդել նրա ոգին: Այդ ներքին ազատությունը ձեռք է բերվում շինարարությամբ և ստեղծագործությամբ միայն:

Որքան պոեզիա, որքան խորհուրդ կա հայ շինականի կյանքում: Նա սրբազնության շունչ է հաղորդում իր աշխատանքին երկիրը մշակելիս անգամ:

Երկրագործել դեռ այսօր էլ հայի համար նշանակում է ազնվացնել բնությունը և ուրախ պտղառատություն տարածել: Միհր-միթրայական այդ վեհ հասկացողությունը աշխատանքի մասին գալիս է հեթանոս դարերի խորքից:

Իսկ ճարտարապետել հայկական, ինչպես և հեգելյան իմաստով - նշանակում է սրբել, սրբագործել երկրի որոշ կետերը, որպեսզի այնտեղ Աստված ու աստվածայինը բնակվեն:

Այսպես, այս նպատակով է տաճարներ կառուցել հայր - տաճարներ, որոնց գմբեթները ոչ միայն ձգտում են դեպի երկինք, ինչպես գոթականը և անտիկ-այլև անխոս խոսում նրա մասին:

Սահմանակցել իդեալականին, սրբազանին և հավերժին, նրանց շունչը խառնել իր առօրեական կյանքին, նրանցով սնուցանել իր ստեղծագործական ավյունը - ահա հայ հոգին:

Հավերժանալ շինարարելով, ստեղծագործելով - ահա հայկականը, չափազանց հայկականը:

Միայն նման ժողովուրդը, որը սիրում է աշխարհն ու իրերը դիտել *ub specie aeternitatis* - հավերժության բարձունքից - կարող էր պատմության ամենադժվարին պայմաններում ոչ միայն վարել իր անհավասար գոյամարտը, այլև հարուստ ստեղծագործության փառահեղ էջ բանալ համաշխարհային մշակույթի պատմության մեջ:

Շինարարության բնավին հերոս է հայր:

VI

ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱԿԱՆ ԽՈՇԵՐ*

Ի՞նչ կարող է և ի՞նչ չի կարող մարդը: Այդ հարցին պատասխանելուց առաջ պետք է ձշտել՝ ո՞ր մարդուն է վերաբերում դա:

Չկա վերացական մարդը, մարդն ընդհանրապես կա կոնկրետ, կա որոշ մարդը:

Խորապես տարբերվում է ոչ միայն այսինչ մարդն այնինչից, այլև նույն անձն իրենից ըստ իր տարբեր հոգեվիճակների: Ահա մարդը, որը հաջողել է հաղթահարել իր ներքին արգելքները՝ հոգեկան ծուլությունը, կույր կենսաստիությունը, մահվան երկյուղը և այլն:

Ահա մի ուրիշը, որի հոգու վրա դեռ ճնշում է ներքին արգելքների լուծը: Տարբերության մի ամբողջ ծով է բաժանում այդ երկուսին:

Երբ մեր ոգին գերի է ներքին կույր ուժերի-արգելքների, հաճախ մարդկորեն կարելին մեզ թվում է անկարելի:

Փորձեցեք, սակայն, հաղթահարել ձեր ներքին արգելքները. արտաքին արգելքներն ու դժվարությունները պիտի թվան նվազ դժվարահաղթ:

Ոգին է գծում մարդու կարողության սահմանները - նրա բարոյական կարողության:

* * *

Ճշմարտությունը հասկանալուց մինչև այն ընդունելը, և այդ վերջինից մինչև այն գործադրելը առնվազը յոթն օրվա ճանապարհ է:

* Առնվաժ իմ նույնանուն ձեռագրից:

* * *

Սուկրատին սպանող հասարակությունը այլևս սուկրատներ չծնեց. նա ամլացավ հոգեպես: Արդար պատիժ:

* * *

Ճշմարտորեն ազատ է նա միայն, ով չի զգում բռնության առկայությունը:

Ազատ կարող է լինել հզորագոր ոգու տերը միայն:

Հոգով տկարների համար մարսելի սնունդ չէ ազատությունը:

* * *

Զգալ, որ հոգի ունես - ահա թե երբ են բացում, խոսում, ժպտում ձշմարիտը, բարին, գեղեցիկը:

Անհոգի,- ասում է պարզ ժողովուրդը և դրանով անսխալորեն բնութագրում այնպիսիներին, որոնք կարող են իրենց չարագործություններն ու դաժանությունները ներոնականության հասցնել:

Հոգու համար երկնքի կապտության հետ մրցող շուշանը բույս չէ միայն, արևի հետ ամեն օր առաջինը համբուրվող լեռը հողեղեն կարկառ, բարձունք չէ միայն: Հոգին - որին մատչելի է ամեն խորք, բարձունք, հորիզոն - հոգին է բանալին տիեզերքի, թարգմանը բնության:

Զգալ, որ հոգի ունես - այս է մարդկայնացնում մեզ, միայն այս:

* * *

Պատմական գործիչը պատկանում է ոչ միայն իր դարաշրջանին, անցյալին, այլ իբրև էություն նաև ապագային:

Իբրև զարգացող ոգի նա երևան է գալիս բոլոր եկող-անցող սերունդների մեջ, որով նա միշտ ժամանակակից է:

Պատմական անձը քարեղեն արձան, քարացած էություն չէ, այլ հավերժաշունչ ոգի:

Այլ կերպ մոտենալ պատմական անձերին կնշանակի մեղանչել նրանց ոգու դեմ: Հինգերորդ դարի կրոնաշունչ Մամիկոնյանները մեր օրերում պիտի առաքինանային իբրև քաղաքական հերոսներ:

* * *

Ուզո՞ւմ ես գործել ճշմարիտը, ապա ուրե՞մն կանգնեցրու ճամփիդ հանդիպած ամեն մեկին և ասա.

«Բարեկամ, լավ է Դիոգինեսի տակառով բավականանալ, քան Արիստիպոսի նման քարշ գալ թագավորների հետևից ու հացկատակել նրանց սեղանների շուրջը»:

Դու գործած կլինես գեղեցիկը, եթե հաջողես մտքիդ ուժով հաճախ դեպի վեր, դեպի կեցության կատարները բարձրացնել խոնարհ ձակատները մարդկանց:

Իսկ եթե գործել ուզես բարին, մի զլանար ամրացնել թևը հանդիպածդ ամեն վիրավոր արծվի:

Այսպես վարվիր թեկուզ մտովի, և դու ծառայած կլինես թե՛ մարդկային ազգին, թե՛ մարդկայնության:

* * *

Երկու բան չեմ ներում մարդուն՝ իր ստորությունները, որոնցով սնվում է իր բարոյական տկարությունը, ապա իր տկարությունը, որից ծնունդ են առնում իր ստորությունները:

Գա՛հ, թե՛ ոգու մեծություն, դրված այս երկրնտրանքի առջև, ես պիտի ընտրեի վերջինը: Ի՞նչ արժեն գահերը, երբ նրանց վրա բազմում են հաճախ մարդկային ցեղի ամենաեղկելի ներկայացուցիչները:

* * *

Ասում են՝ կշտացած առյուծը կորցնում է իր կատաղությունը:
Իսկ մարդն անկշտում է. որքան խժռում, որքան հարստա-
նում՝ այնքան կատաղում է նա:

Չէ, մարդուն բարի չես դարձնի՝ նրա կերն ավելացնելով:

* * *

Կորցնելով սրբության զգացումը՝ մարդն անխուսափելիորեն դառնում է շնական և մարդատյաց:

* * *

Մարդկային անհատը չի դադարում միջոց լինելուց նաև այն դեպքում, երբ երևան է գալիս իբրև հանձար:

«Աստվածներ»-ը Աստված չեն:

* * *

Փախիր նրանից, որին զզվանք չի պատճառում և ոչ մի ապականություն՝ շոշափելի, թե բարոյական:

Նմանը անընտրող է լինում կյանքում, նաև ապականարար:

* * *

Իր խորքի մեջ մորալ է ամեն վարդապետություն, կրոնական թե ընկերային, որը մտավոր կուրություն է պահանջում իր դավանողներից: Այո, կեղծ է, հակամարդկային նմանը, որով և մերժելի:

* * *

Կա բռնության ամենազարհուրելին, անասնացուցիչը ու անարգիչը մարդկային ազգի՝ մտավոր բռնությունը, որը բա-

նավոր էակներին մտածողության մի որոշ ձև և ուղղություն պարտադրելով՝ խեղում է նրանց ոչ միայն մտապես, այլև հոգեպես:

* * *

Ստորություն, երկչոտություն, դաժանություն – ահա եռյակ կրքեր կույր հրեշներ, որոնք ծնվում են իրարից: Երբ մեկը երկչոտ է, նա չի ուշանա հռչակվելու ստորության իր գործերով: Իսկ ստորը անխուսափելիորեն պիտի դաժանանա: Ներոնը՝ երկչոտության, ստորության ու դաժանության այդ հրեշը, քաջություն չունեցավ իր ամենաանարգ վիճակի մեջ իսկ անձնասպան լինել:

Դաշույնը՝ ստրուկների ձեռքով վերջ դրեց նրա կյանքին:

* * *

Անեծք, յոթնիցս անեծք այն ճոխ սեղանին, որի շուրջը տեղ չունեն այն պատրաստողները միայն:

Ինչ, միթե նման սեղան չէ օրվա ընկերային կյանքը:

* * *

Մարդն օգտվել գիտի և թույներից հիվանդության դեմ: Վաղուց է, ինչ նա մահվան դեմ հանել է հենց մահվան զենքը – թույնը այն չափավորելու, բարեխառնելու:

Տարբեր են հոգևոր աշխարհում գործող թույն-չարիքները, որոնք մնում են բարոյապես սպանիչ բոլոր դեպքերում:

Չէ, չի կարելի չափավորել, բարեխառնել չարիքը: Ըստ էության չափ չունի չարիքը – իր բոլոր ձևերի տակ մեծ է դա:

Միևնույն ճամփով է ընթանում կյանքը, թե աշխարհակալի, թե այլոց ողորմությամբ ապրող մուրացիկի – գերեզմանատան ճամփով: Ի գուր աշխարհ եկած չես լինի, եթե այդ ճամփին մի հատիկ ծաղիկ ավելացնես կամ նրանից մի տատասկ հեռացնես:

Հավատա - մարդն ու աշխարհը ավելի են շահում շատերի համեստ, բայց մարդկորեն բարի գործերից, քան սակավաթիվ անհատների մեծագործություններից: Չի լինում և բարության փոքրը, դա էլ միշտ մեծ է ըստ էության, մեծ իր ամեն մի արտահայտության մեջ: Բուդդան, մի կարապի կյանքը փրկելով, դրեց սկիզբը սրտի կրոնի, սիրո իմաստասիրության:

* * *

Ընկեր ու բարեկամ փնտրիր տառապանքի, ճշմարտության և կատարելության ճամփաների վրա: Ընկերացիր ամեն տառապողի, ճշմարտության հետամտողի հետ, և միայն նմանների առջև բաց էությանդ դռները:

Այս ճամփաներից դուրս, սակայն, եղիր և փականք, և բանալի շրջապատիդ համար:

* * *

Ճշմարտորեն ազատ է նա միայն, ով ազատ է մահվան երկյուղից:

* * *

Չեմ սիրում միայն ձևական օրենքի կողմից սահմանված պարտականությունները: Ինչ կկորցնեք աշխարհն իր հոգևոր գանձերից, եթե նման պարտականությունները մնային անկատար: Ձևական օրենքի հողի վրա, լավագույն դեպքում, աճում են բացասական առաքինություններ միայն, որոնք հերոսական մի հատիկ տող չեն ավելացրել աշխարհի պատմությանը: Ձևական ռ՞ր օրենքն է պահանջում, որ մարդկային անհատը մեռնի իդեալի, սրբության, հայրենիքի համար: Մի գողանար - ահա ձևական օրենքը, որը մարդը հեզնում է իր գոյության առաջին իսկ օրվանից: Գերագույն արժեքների համար ներքին մղումով, կամովին մեռնում է ոչ թե ձևական օրենքի հպատակը, այլ մարդը, ներքնապես ազատագրված մարդը:

* * *

Թեև ամեն ժողովուրդ իր հայրենիքն ունի, մարդկությունը, սակայն դեռ մնում է անհայրենիք:

Մարդկությունն է մարդկության հայրենիքը, որ դեռ գոյություն չունի:

* * *

Բարիքը, որը բախվելով ավելի մեծ և անանձնական բարիքի հետ, մեզ գրկում է նրանից, դառնում է չարիք:

* * *

Արդար լինելու համար մարդկանց մեջ - թեկուզ թշնամիդ լինեն - փնտրիր նախ նրանց լուսավոր կողմերը:

Սկսեցիր բացասականներից, պիտի չնկատես դրականները, վասնզի պիտի չուզենաս նկատել:

* * *

Ուժերիցդ վեր չէ որևէ պարտականություն - որքան էլ ծանր լինի դա - եթե գտնում ես, որ պարտական ես կատարելու այն:

* * *

Նվազ զբաղվիր այլոց թերություններով, այլապես պիտի դադարես սեփական թերությունների նկատել:

* * *

Միայն ստոր կրքերից զերծ մարդն է ընդունակ պայծառորեն խորհելու: Չարերը թանձրամիտ են լինում:

* * *

Ազգային հավաքական երջանկությունը հնարավոր է միայն հաղթահարված - և ոչ՝ սանձված միայն - ԵՍ-ի հայրենիքում:

* * *

Գինովություններից ամենագլխիչը իշխանությամբ գինովնալն է:

Նմանը հեշտությամբ է կոխում-անցնում իր իշխանության սահմանները, և հաճախ ի չարը գործ դնում այն: Եվ մի օր էլ, անխուսափելիորեն, դառնում է - լատինասությամբ *malorum claras patrator* - վատության դիկտատոր:

* * *

Արդար է, որ միշտ էլ գիտության տանք վերջին խոսքը: Այսպես վարվելով, սակայն, չմոռանանք, որ միայն տգիտության սահմանակցող միամտությունն է այս կամ այն գիտնականի շրթներից գիտության վերջին խոսքն սպասում:

Ամենագետ չէ և գիտությունը - նա էլ վերջին խոսք չունի:

* * *

Չափ ճանաչիր, առավել ևս փառասիրության մեջ:

Ճիշտ է, աշխարհը ծափ է տալիս փառքով պսակվածներին, բայց անփառունակ աչքը - իմա՛ նախանձողի աչքը - դժվար է տանում փառքի փայլը: Աշխատիր, որ փառքդ ստվերիդ պես ընթանա հետևիցդ, բայց երբեք առջևիցդ:

* * *

Սրբության բարձունքներից մինչև գոյության գռեհիկը - ահա՛ ուղիների այն աշխարհը, ուր դեգերում է մարդկային

ոգին: Եվ, բևեռանում հաճախ - վսեմանում կամ գռեհկանում:
Հենց այդ բևեռացմամբ պիտի բացատրել սրբի և սինլքորի գո-
յությունն աշխարհում:

* * *

Ինձ տրված չէ առանց բարոյական զարհուրանքի դիտել
մարդուն իր նվաստության մեջ: Այդ վիճակում տեսնել պիտի
չուզեի թշնամուս անգամ: Լավ է դժբախտ, քան նվաստամիտ
լինել: Նվաստանալով՝ ենթական խաթարում է իր մարդկային
կերպարը, սպանում իր ներքին մարդուն: Չնվաստանալու հա-
մար սպարտացի մանուկը քարի վրա իր գանգը փշրեց:

Մի՛, մի՛ նվաստացիր, անգամ Աստծուդ առջև:

* * *

Անբարոյական է այն ամենը, որ նվազեցնում է մեր հոգե-
կան արիությունը:

* * *

Ոչ խորություն, ոչ բարձունք, հոգևոր տափարակ - ահա նա,
որ և՛ ուսուցիչ է, և՛ հասարակական գործիչ միաժամանակ:

Միտքս խռովված էր այդ օրը, երբ հանդիպեցի նրան և
փորձեցի խոսել հավիտենական ստեղծվածների մասին:

Կսպասեի իր խոսքին, երբ ձեռքը տանելով դեպի գլխարկը՝
դիակը նորից հարեց. «Վերջերս անկանոն է քունս»... և, բա-
ժանվեցինք:

Խեղճ ժողովուրդ, վայ քեզ, վայ մանուկներիդ, և երիցս վայ
ապագայիդ:

* * *

Կռիվներում հերոսանալուց ավելի դժվար է կյանքում հերո-
սավայել կեցվածք ունենալը:

Հերո՞ս ես, ապա ուրեմն աշխատիր բոլոր պարագաներում
արժանի լինել անվանդ:

* * *

Հերոս չէ նա, ով գիտակցում է, որ ինքը հերոս է: Ոգով հսկա
լինելով հանդերձ, ծերություն չձանաչող մանուկ է հերոսը, որը
սխրագործելիս իսկ կարծում է, թե կատարում է մի շատ սովորական
գործ, և ոչ ավելին:

* * *

Մեծ մարդը՝ մեծ նավի կնմանի: Վայ նրանց, որոնք հանդիսանում են իբրև թիրախ նրա հարվածներին:

Նա զորավոր է, երբ չափվում է զորավորների հետ:

Սակայն, վայ իրեն, երբ փորձում է պաշտպանվել՝ այն էլ
աննշան հակառակորդների դեմ:

* * *

Երբ խոսքդ սրբազանորեն կամ ողբերգորեն բարձր առարկաների մասին է, աշխատիր, որ նրա վրա արյան հետքեր լինեն – և՛ սրտիդ, և՛ մտքիդ արյան:

* * *

Նոր ամեն մի ցավ ինձ կրկնել է տալիս.

«Չէ՞ որ դու ինձ չես ընկճի: Դու, որ թևատում ես տկարներին, պիտի ավելի ևս ջարդես իմ ոգին: Արդ, թե ինչու եմ ողջունում քեզ: Միայն քո շնորհիվ հզորը դառնում է հզորագոր: Այժմ այդպիսին է իմ ոգին»:

* * *

Դերեր կան, որոնք միջակություն չեն վերցնում:
 Կայսր ես՝ եղի՛ր Մարկ Ավրելիոս:
 Իմաստասէր ես՝ եղի՛ր Պլատոն:
 Զորավար ես՝ Ավարայրի Վարդան՝ եղի՛ր:
 Մեծ պաշտոններն առանց հոգեկան մեծության նման են
 կավե անդրիի՛ դրված ոսկե պատվանդանի վրա:

* * *

Ազգային ոգի - ահա գերագույն հերոսը, միակը, մեր պատ-
 մության անիվը դարձնող, մեր հավաքական ճակատագիրը
 վարող հերոսը:
 Էապես միայն դա է գործում պատմության մեջ և պատ-
 մության համար: Անհատ հերոսները ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ
 միայն անձնավորումներն այդ ոգու:
 Մեռնում են հերոսները՝ Մանվելները, Մուշեղները, Վարդան-
 ները. մնում է, սակայն, նրանց ոգին, որն իր մարմնավորումը
 գտնելով այլ հայերի մեջ՝ շարունակում է ապրել ու ներգործել:
 Եվ հենց սրանում է հերոսների անմահությունը: Չէ, չի մեռ-
 նում հերոսը, նա միայն իր անոթն ու անունն է փոխում:

* * *

Իր ժողովրդի հոգեկան հզորության արտահայտիչն է հերո-
 սը, բայց ոչ և չափը: Ժողովրդի հոգևոր պոտենցիալը, նրա կա-
 րողական ուժերը չի արտահայտել և ոչ մի հերոս:
 Ժողովուրդն ավելին է, քան իր ամենամեծ և փառաշատ հե-
 րոսը:

* * *

Հերոսի կյանքը միշտ էլ մեծության ու փառքի դժվարին վե-
 րելք չէ միայն, այլև Գողգոթա:

Քչերին, շատ քչերին է տրված վայելելու իրենց փառքը - այն սակավություններին, որոնք հաջողում են իրենց վերելքի ժամանակ շրջանցել Գողգոթան:

* * *

Աշխատիր, որ խոսքդ լինի համակ լույս և ճշմարտություն - կայծակ, որը զարկելուց առաջ լուսավորում է առարկաները:

* * *

Բաներ կան, որոնց էությունը տկար խոսքը արտահայտում է այն չափով միայն, ինչ չափով կաթիլն արտացոլում է անսահմանությունն ու վեհությունը աստղալից երկնքի:

Մենք ազդում ենք ոչ այնքան նրանով, որ հաջողում ենք արտահայտել, որքան մեր խոսքի ցավով, որ չենք կարողանում արտահայտել մեր զգացածը:

Կարողանալ ընթերցողին, լսարանին զգալ տալ այն, որ մեզ չի հաջողվում արտահայտել - ահա հենց այդ անարտահայտելի զգացողությամբ են ազդում ճշմարիտ գրողն ու հռետորը:

Սրանում է նրանց բարձր կարողությունը, գերագույն արվեստը:

Նրանք տիրում են խոսքի հոգուն, նրա բովանդակ էներգիային, նրա առավելագույն արտահայտչականության - անարտահայտելին արտահայտելու իրենց ձիգի, ցավի, հզոր խոսքի իրենց կարոտի զգացողությամբ:

Ամենաարտահայտիչը խոսքի...

Ահ, սրա ցավը ես զգացել եմ ողջ կյանքում:

Արդյոք, դա միայն խոսքի աստվածներին է տրված: Երևի:

* * *

Երբեմն ժամն աշխատում է և վատերի համար, իսկ ժամանակը միշտ էլ և բացառաբար՝ արժանավորի:

Ժամը երբեմն ժպտում է, բարձրացնում նաև անարժանին, ժամանակը, սակայն, մի օր նմանին իր կեղծ բարձունքից զարկում է գետնին, փառագրկում:

Ժամի ծնունդ է ամեն բախտահաս:

Դու, բարեկամ, մեծ բան մի համարիր այն, որ քեզ տալիս է ժամը, վայրկյանը: Դու գործիր ժամանակների համար:

* * *

Ուզում ես հաղթահարել ցավդ, արձանացրու այն, ապա կանգ առ նրա առջև ու ասա. «Այո, բարեկամ, անծանոթ չենք իրար, քեզնից առաջ ես ճանաչում էի ուրիշներին, քեզնից ավելի մեծերին»:

* * *

Մեր սեփական ցավերը մեղմելու, մոռանալու մի հատիկ միջոց կա - մտածել այլոց ցավերի մասին:

* * *

Զինաթափված ամեն մի կիրք մի նոր զինակից է, հաղթահարված ամեն մի ցավ հոգևոր հզորանքի նոր աղբյուր: Գիտես, ցավից վայում էին աստվածները Օլիմպիոսի, երբ նրանց կողքերին Արամազդի շանթերն էին թաղվում: Քեզ, բարեկամ, քեզ վայել չէ ցավի նման արտահայտությունը, վասնզի դու մարդ ես, մարտիկ:

Ուրեմն, սովորիր ժպտալ անգամ տառապանքների և զրկանքների մեջ: Նման պահերին է աճում, հզորանում, վեհանում մեր ոգին: Կանգնիր բարձր ձակատագրից և դու կմնաս անմատչելի տկարության համար:

Ահա՛ գերագույն երանությունը, որին ձգտում է հոգիս:

Քայլիր իմ ճամփով, բարեկամ:

* * *

Ո՞րն է պատմության ամենաուսանելի դասը:

Չկորցնել չափի զգացումը, երբ դիպվածը մեր ախտյանին մեր ձեռքն է հանձնել: Վաղը պատմությունը կարող է մեր ախտյանին կարգել դատավոր մեզ դատելու համար: Եղիր արդար, արդար եղիր, քանզի դա է լավագույն քաղաքականությունը: Գիտցիր, մեր արդարությունից մենք ենք առաջին շահողը: Մեր երկրագնդի վրա դեռ ոչ ոք չի զղջացել արդար լինելու համար:

Ճշմարտորեն զորավորն է արդար:

Եվ, միայն արդարն է ճշմարտորեն զորավոր:

* * *

Երջանկություն: Ո՞վ է երջանիկ:

Հիվանդի համար առողջը, աղքատի համար հարուստը, այն վերջինի համար էլ՝ ավելի հարուստը:

Երջանիկ է և կալանավորը, որի խուցի կույր պատուհանով արևը, երբեմնակի, իր մեկ-երկու աղոտ ձառագայթն է ներս ուղարկում:

Չէ, չկան, նույնիսկ աշխարհիկ առումով երջանիկներ չկան:

Կան մարդիկ, որոնց դժբախտները երջանիկ են համարում:

Կան, սակայն, գերերջանիկներ - նրանք, որոնց հաջողվում է իրենց կյանքի գործը հերոսական մահով պսակել:

* * *

Ես իմ կյանքով հաստատեցի Հերոդոտոսի խոսքը. «Վտանգավոր է չափից ավելին ցանկանալ»:

Ես ուզեցի, որ մեր ցեղի գոյության թշնամին հենց իմ օրով նստի իր հայրենիքի փլատակների վրա, և վայի նախանձելու յոթնիցս անհրավված իմ ժողովրդի ճակատագրին:

* * *

Տեսնում եք թիթեռնիկի հետևից վազող երեխային: Նրան գուցե և հաջողվի բռնել իրեն հրապուրող թռչող ծաղիկը, բայց, ավաղ, կարճատև է լինելու իր ուրախությունը – նա պիտի սպանի նրան, կամ էլ փախցնի առանց ուզելու:

Արդյոք նույնն էլ տեղի չի ունենում երջանկություն կոչված թիթեռնիկին հետամտող չափահասների հետ:

Որքան եթերային է թիթեռնիկ-երջանկությունը, այնքան կոշտ է մարդկային էությունը: Միայն հոգու մշակույթի դարին է տրված լինելու, միաժամանակ, նաև երջանկության դար, որը կանխավ պիտի համարել սակավաթիվ նրբահոգիներին միայն, որոնց շարքում առաջին տեղը խորհրդագետ Մեթերլինգին է պատկանում, անվիճելիորեն:

* * *

Արդարև, առանց գիտության հնարավոր չէ վերակառուցել բնությունը, ճիշտ է, սակայն, և այն, որ գիտությամբ չես հոգեփոխի, չես վերանորոգի մարդուն:

Գիտությունը մարդկայնացուցիչ հատկություն չունի – նրանից օգտվում են և բարի, և չար նպատակների համար: Ահա թե ինչով պիտի բացատրել մարդկային անհատի բարոյական անմշակությունը գիտության մեր դարում: Մարդկայնանալու համար պետք է հետևել նախ Սոկրատին, ապա հետո Դարվինին:

* * *

Մարդու բարոյական կողմը, ամեն բանից առաջ, արդյունք է իր հետապնդած մեծ ու փոքր նպատակների:

Ամեն մի նպատակ, ըստ իր որակի, ենթակայի մեջ առաջացնում է որոշ հոգեվիճակ, իսկ այդ վերջինը կաղապարում է նրա նկարագիրը, նրա էության հոգևոր կողմը, նրա ներքին մարտը: Նպատակը, նպատակասլացությունն է կյանքի շարժիչ

ուժը: Նոր նպատակադրություն, ասել է՝ ներքին ուժերի նոր շարժ, մտածողության նոր ուղղություն, պայքարի նոր հրայրք:

Ուժածին է ամեն նպատակ, և իբրև սկզբունք, նաև արգասավոր է, սակայն, ոչ հավասար չափով:

Անձնական նպատակներն զբաղեցում են մեր ուժերի նվազագույնը միայն:

Մարդը հոգեպես աճում է առավելապես այն դեպքերում, երբ շարժման մեջ է դնում իր ուժերի առավելագույնը և լավագույնը: Դժբախտություն է աննպատակությունը - հոգեկան աղետ, քարացում, մահ, որի ժամանակ ենթական տառապում է հոգեկան կարկամությամբ, ճղճիմությամբ, հոգեսպան մանրագործությամբ:

Կործանարար են այլամերժորեն եսական, ստոր նպատակները, որոնք անպատիժ կերպով հետապնդել չի կարելի:

Նման նպատակները լինում են հոգեսպան, մանավանդ պատանեկության համար:

Պատանի՛, ասա քո նպատակը, որ ասեմ քո երիտասարդությունը:

* * *

Երիտասարդություն, աշխարհի անգերազանցելի գեղեցկությունն էս դու, երբ բարձրանապատակ ես:

Արդարև, չկա գեղեցկություն, որ զորեր ստվերել հերոսական կեցվածքդ, երբ կանգնած ես պսակահաս կետի վրա, մրցության դափնին ձեռքիդ:

* * *

Հային հատուկ է սրբության զորավոր զգացումը՝ աղբյուրը հոգևոր անսպառ ուժի, նվիրումի, պաշտամունքի: Նրա համար բարձր ստորադրության առարկաները - հայրենի հող, նախահայրեր, մայրություն - վերացարկվելով՝ մարդկայինից դառ-

նում են սրբազան. Վերաբերմունք դեպի այդ կարգի առարկաները - ահա մի այլ փորձաքար, որի վրա ճշտել կարելի է ժողովուրդների նկարագրի մետաղը:

«Ամենագեղեցիկն աշխարհում իմ մոր աչքերն են», - ասել է հոգեվարող Նիցշեն:

«Ամենաբարին աշխարհում իմ մոր դեմքն է», - ասում են ես:

Մայր, հայ մայր, դու և mater dolorosa - թախծության մայր, և մհերածին Խանդութ, երիցս օրհնությունն քեզ:

«Մոր սիրտը միշտ էլ այնտեղ է, ուր իր ծնունդներն են. թեև մեռնում է մայրը, իր սիրտը, սակայն, շարունակում է բաբախել իր ծնունդների համար, մոր սիրտը մեռնում է իր վերջին ծնունդի մահվան օրը»...

Այսպես էր խոսում մայրս իր խանդաղատանքի ժամերին:

* * *

Կալանավոր էի ցարի օրով, և մայրս ամեն կիրակի ինձ այցի կգար հեռավոր գյուղից, կգար ոտքով:

Իր նիոբեական վշտից ազդված՝ կզայրանայի, որ ինձ համար կնահատակի իր անձը: «Ի՛նչ, - կպատասխաներ, - կա՞նք նստեմ, կա՞նք վայելեմ, երբ շղթաների և գրկանքների մեջ ես դու»...

«Դեպի քաղաք ճամփա ընկնելուց առաջ, - կպատմեին քույրերս, - մայրիկը հսկումի է կանգնում Տիրամոր առջև, արյուն լալիս, կուրծքը եկեղեցու քարերին քսում մինչև որ արյունոտվի ստինքները, խեղճ կին, կուզի որ քարերն էլ զգան իր ցավը»: Ահա մայրը, որի նման են բոլոր հայ մայրերը:

* * *

Այն օրից, երբ մարդու մեջ, առաջին անգամ լինելով, շանթեց մտածումը, թե աշխարհը կարող է լինել - և պետք է որ լինի ավելի բարեկարգ, ավելի արդար, քան որ է, և որ այդ

անկատարելության պատճառը ինքը, մարդկային ազգն է - այդ օրվանից մարդը ճանաչեց տառապանքը:

* * *

Մարդկությունը տառապանքին կպարտի իր հոգևոր ողջ մշակույթը:

Ով տառապանքից է փախչում, կատարելությունից է փախչում:

Ով չի տառապել՝ չի աճել, չի հզորացել ոգով:

* * *

Ճշմարիտ ամեն մի արվեստագետի մեջ առկա է տառապողը, խորապես տառապողը:

Եվ հենց տառապանքն է ստեղծագործում:

* * *

Կա և բարոյական հերոսություն ժպտալ, ժպտալ գիտենալ անգամ ամենաանմարդկային տառապանքների մեջ՝ այն կրելու իբրև բարձրագույն պատվանշան, իբրև առյուծի մորթի, որ հնում հերոսներին էր տրվում:

* * *

Քեզ մի կարծիր այն, ինչ որ չես: Մի չափազանցրու կարողություններդ, մի խաբիր քեզ. կյանքը մի օր պիտի փորձի դնի ուժերդ: Աշխատիր լինել այն, ինչ որ կուզեիր կարծել քեզ:

Բաներ կան տիեզերքում, որոնց մասին մարդը գիտի այնքան միայն, որքան միօրյա կյանքով ապրող միջատը Պլատոնի նախահավիտենական գաղափարների մասին:

Եթե բռնության ծոցում մնա նույնիսկ մի հատիկ գաղտնիք, ճշմարտությունը մարդու համար - աբսոլյուտ ճշմարտությունը պիտի շարունակի մնալ իբրև մի աներևույթ աստվածություն:

Տիեզերաշենքի և բնության այդ վերջին գաղտնիքին տիրելով միայն մարդս կդառնա ճշմարտաճանաչ: Մինչև այդ մարդու ճակատագիրը պիտի կազմեն գիտական հիփոթեզը և հավատը:

* * *

Երիցս նահատակ է նա, ով մենակ է կրում ճշմարտության բեռը:

* * *

Խորապես մեղանչում է մարդը՝ մահվան գաղափարը հավիտենական կորստի հետ կապելով:

* * *

Կորուստ չկա տիեզերքում – կա անդադարում մի շարժ, որի ընթացքում կերպարանափոխվելով հոսում է ամեն ինչ: Nauta Dei – պիտի ասեր դիալեկտիկ փիլիսոփան: Մեռած չի նշանակում ոչնչացած, կորած, այլ կերպարանափոխվեց, թողնելով իր նյութեղեն անոթը երկթին, ոգին մարդկության: Չլինել ոգու անմահությունը, չէր լինի նրա կատարելության ձգտումը, նրա առաջընթացը, որի ճամփի վրա ամեն մի խորհող էակի կյանքը մի առաջաքայլ է: Եթե էապես գոյություն ունենար մահը հավիտենական կորստի իմաստով, չէր ապրի մարդկության անցյալը, որին կրթնելու կարիք է զգում եկող ու անցնող ամեն մի սերունդ:

Լինել մահը՝ անցյալը կլինել մեռյալ, իբրև մի խավարչտին գիշեր, իբրև մի անդունդ դատարկ և անխոս:

Անմեռ ու անկորուստ է մարդկային ամեն մի գործ, ամեն շարժում:

Իբրև անոթ վաղուց է խորտակվել Բեթհովենը, չկա նա, կան, սակայն, մնում են նրա ակկորդներն աստվածային:

Դարեր է, ինչ կյանքից մեկնել է Միքելանջելոն, սակայն ապրում է իր «Մովսես»ը:

Եկավ, ասուպի պես փայլատակեց ու անցավ Բոնապարտը՝ սերունդների զարմանքը շարժելով, մնաց, սակայն, սահման չճանաչող փառասիրությունը, մնաց մեծության ծարավն անհագ, նոր Բոնապարտների կարելիությունը մնաց:

Այսպես է գործում ոգու դիալեկտիկան: Մահ չկա, կորուստ չկա տիեզերքում, կա աստիճանական ոգիացումը նյութի, ոգու անվերջ զարգացում, կատարելագործում կա:

* * *

Բարեկամ, երբ հավիտենական բաժանումը դառնա անխուսափելի, աշխարհից քաշվիր այնպես, ինչպես արևն է քաշվում: Չկա մահ, կա անցումի մի այլ ոլորտ: Անմեռ է մեզ սկզբնավորող, մեզ շնչավորող զորությունը, բանը, ոգին:

Միթե մեռնում է լույսի ճառագայթը՝ արևին, իր սկզբնաղբյուրին վերադառնալով:

* * *

Մահը տրված է մարդուն այն հաղթահարելու համար:

* * *

Միայն կամավոր նահատակն է բացարձակ ազատություն վայելում:

Նրան է տրված՝ զգալ իրեն բարձր մարդկային օրենքներից, և դուրս մարդկայինի սահմաններից: Նրան անձանոթ է երկյուղը մահվան: Նրան չի կարելի վախեցնել, նրանից վախենում են, թեև անգեն ու անչար է նա:

* * *

Ամեն մարդ իր տեսանելի կամ աներևույթ դաստիարակիչն ունի, որի դերն ու ազդեցությունն իր նկատմամբ շարունակվում են մինչև գերեզման:

Մեկի փոխարեն ես երկուսն ունեցա՝ Մամիկոնյաններն ու Մասիսը: Առաջիններն ինձ հայրենիքի համար մեռնելու տենչներ շնչեցին: Երկրորդը՝ սեր դեպի հոգևոր բարձունքները:

Երաժշտական ամեն աղմուկ երաժշտություն չէ, քարակոփությունը քանդակագործություն չէ, ամեն չափածո գրվածք պոեզիա չէ:

Ստեղծագործություն - ահա գեղարվեստը:

Իսկ ստեղծագործում է մարդը մղված իր ներքին ուժերի լիությունից, առավել ևս իր ներշնչումի ուրախությունից:

Այլ խոսքով՝ նա ստեղծագործում է իր ներաշխարհը արտահայտելու անհրաժեշտությունից մտրակված:

* * *

Տեսանող է ամեն ճշմարիտ արվեստագետ: Նրա ներքին տեսադաշտում, նրա հոգու հորիզոնում՝ որոշ վայրկյաններում հայտնվում են իդեալական պատկերներ: Ահա հենց այդ հմայիչ պատկերները, տեսիլքները հավերժացնելու փորձի արդյունք են արվեստները:

* * *

Խորհրդածում էի մարդկության ապագայի մասին, և միտքս կանգ առավ ատոմի վրա:

Սա, սա է ապագայի խորհրդանշանը և անոթը:

Սրա սրտում է թաքնված ժողովուրդների վաղվա ճակատագիրը: Սրանով է պայմանավորվելու - իբրև կարելիություն - վաղվա կյանքի չարն ու բարին...

Ատոմ, դու անսիրտ աստվածություն, ո՞վ, ո՞վ է գործի դնելու քո տարերային ուժը - չարության ձեռք պատերա՞զմը, թե խաղաղությունը:

Օհ, ես արդեն լսում եմ նախամահվան հռնդյունները, և, միաժամանակ, ցնծության աղաղակները հազար հազարների...

Ես տեսնում եմ երկրի երեսը պղծող արյունն ու ավերը, և...

շուշաններ, շուշաններ, ավելի փարթամ մշակույթի շուշաններ...
և, ասում եմ վաղվա խոռվքով.

Օրհնություն քեզ, սակայն, և անեծք քեզ, ատում, եթե պատերազմին ու չարին պիտի ծառայես:

* * *

Չէ, բարեկամ, մայր չէ բնությունը:

Դա,- պիտի ասեր իմաստասիրական դպրոցներից մեկը,- «պատճառ ու հետևանք» կոչվող մի կույր խաղ է, որի ընթացքում արարածներից մեկի գոյությունը պայմանավորվում է մյուսի մահվամբ: Անդադար կառուցելու և կործանելու խելագարություն, հեշտանք, վամպիրիզմ՝ ասում եմ ես:

Իր զավակները լափող առասպելական Կոռնոսը - ահա բնությունը:

Դա և կերպար է, և խաթարիչ, և կենարար, և սպանիչ, և մաքրություն, և ապականարար:

Տե՛ս, ամենանուրբ ծաղիկներով է նա զարդարել աղբակույտերն անգամ, սակայն, կանցնեն օրեր, գուցե և ժամեր, և նա կապուտաչյա շուշանները կվերածի աղբի:

Ահա մի դեմք՝ համակ կենդանի մարմարիոն, արյուն և արև, որը վաղը նա կարող է պղծել ամենագարշ ախտի նշաններով - խոցերով: Միայն վայրկյաններ առաջ, անապատում, վագրի քաղցը հագեցնելու համար նրա ժանիքներին հանձնեց տկար եղնիկին: Նույն բնականությամբ այդ գազանին, իբրև կեր ու լեշ, նա պիտի հանձնի ավելի զորավորին:

Նրա համար հավասարաբեք և հավասարիրած են շունը, մանրէն, հանձարը: Պետք էր ճիճուներ աճեցնել - չգիտես ինչո՞ւ - և նա կտրեց կյանքի թելը Մեծն Մակեդոնացու:

Կուրություն, դաժանություն, անհեթեթություն - ահա իր հատկությունները: Հազարամյակներ առաջ մեկը մարդկության ամենագգայուն զավակներից՝ Բուդդան, կարդալով բնության օրենսգիրքը, ընդվզեց նրա դեմ:

Չէ, բարեկամ, մայրական չէ բնության գիրկը: Դու բնությունից դուրս փնտրիր այն, որ նա զլանում է մարդուն:

Հավերժության, ինձ նման, հաճախ, հավերժության կրծքին հանգչեցրու հոգնած գլուխդ...

* * *

Եվ խոսեցի ես ունայնության մասին. «Մարդն աշխարհ է ստեղծում և աշխարհից հեռանում անբաժին»:

«Մարդու արժեքն ու արժանապատվությունը ստեղծագործելու մեջ է և ոչ՝ ունենալու: Եվ, քանի որ ոչ ոք ոչինչ չի տանում աշխարհից՝ լավ է, որ մարդս մի բան թողնի աշխարհում, թեկուզ առյուծի պես արյան հետքեր մարդկային անապատում», Մասիսն ինձ ասաց:

VII

ՀԱՅԻ ԼԱՎԱԳՈՒՅՆԸ

Ժողովուրդների կուլտուրական արժեքը պետք է ձշտել համամարդկային այն գծերով, որ հատուկ են նրանց հոգևոր ստեղծագործությանը:

Եվ հենց այդ համամարդկայինը, մարդկորեն այդ օրինակելին է կազմում ամեն ազգի լավագույնը:

Եվ, ազգերի մտավորականությանն է ընկնում աշխատել, որ համաաշխարհայնացած «ամեն» բառի նման համամարդկայնանա այդ լավագույնը:

Նման գծեր ես տեսնում եմ հեթանոս հայության բանարվեստի մեջ - նրա զրույցների, առասպելների, երգերի մեջ:

Եթե Անիի վսեմաշուք ավերակները մեզ խոսում են հայի ճարտարապետական հանճարի և գեղագիտական բարձր ճաշակի մասին, ապա մեր հեթանոս վիպասանության բեկորները վկայում են նախաքրիստոնեական հայի անգերազանցե-

լի մարդկայնության և բարձրորեն ասպետական ոգու մասին: Վահագնա-Անահիտական Հայաստանում ես տեսնում եմ այնպիսի հոգեգծեր, առաքինություններ, որոնք պիտի բաղձալ մեր որքան գոռոզ, այնքան հոգեպես աղքատ ու տմարդի դարաշրջանին:

Աշխարհի ղր մեծ, ղր աշխարհակալ ազգը պիտի չուզենար իր ֆուկլորի մեջ ունենալ հետևյալ իմաստալից պատառիկը.

«Քեզ եմ ասում, քաջ տղամարդ Արտաշես,
Որ հաղթեցիր Ալանների քաջ ազգին,
Եկ, լսիր Ալանների գեղաշյա դստերս խոսքերին
Եվ տուր պատանին:

Որովհետև օրենք չէ, որ քենի համար դյուցազնները
Ուրիշ դյուցազն զարմերի կենդանությունը ջնջեն
Կամ իբրև ծառա ստրուկների կարգում պահել
Եվ երկու քաջ ազգերի մեջ
Մշտնջենավոր թշնամություն հաստատեն»:

Լսում ես, ընթերցող, օրենք չէ, ասում է հեթանոս հայր, դյուցազունների համար թույլատրելի չէ առաջին օտար դյուցազունների գոյությունը վերացնել, երկրորդ՝ ստրկացնել, ծառայեցնել նրանց, երրորդ՝ երկու քաջ ազգերի միջև հավիտենական թշնամություն ստեղծել: Գաղափարախոսական անհանդուրժողության համասփյուռ հալածանքների մեր անոթալի օրերում որքան մարդկորեն հպարտ է հնչում հին հայի խոսքը:

Այո, «ոչ է օրից»...

Հայր դեմ է քաջ զարմերի ոչնչացման, ստրկացման, և, լինելով քաջ, նա հարգանքով է վերաբերվում իր քաջ թշնամուն անգամ:

Ահա հոգևոր կերպարը հեթանոս հայի, որի մարդկայնացուցիչ գաղափարներով պիտի թթխանորել Արևելքի հոգևոր հացը:

* * *

Ցավ է, երբ օտար ազգերը չեն ճանաչում մեզ. ցավ է բյուրիցս, և վատություն, երբ օրվա հայությունն ինքը չի ճանաչում իրեն:

Դեռ 19-րդ դարի առաջին կեսին, Անիի այցելուներից մեկը՝ ճարտարապետ Տեքսիեն, դժվարացել է նմանություն գտնել երբեմնի մեծաշեն քաղաքը շինարարողի և իր օրերի հայության միջև: Նա ասել է, ի միջի այլոց. «... Հազիվ կարելի է այս հիշատակարանների մեջ - որոնք հունական ճաշակ և փափկություն են արտահայտում - ճանաչել այն ազգի մտքի ծնունդը, որ մեր օրերում կորցրել է արվեստի ամեն մի զգացմունք, և նույնիսկ բոլորովին չի հիշում, թե ինչպիսի մարդիկ էին իր նախահայրերը»:

Անինքնաձանաչ է և օրվա հայությունը: Լինելով այդպիսին՝ նա խորապես մեղանչում է թե իր ապագայի և թե մարդկության դեմ: Ամեն ազգ պարտավոր է մարդկությանը տրամադրել իր լավագույնը իբրև հոգևոր թթխմոր:

Հայկական լավագույնի բարձր մարդկություն արտահայտող գութան երգերի բովանդակած վեհ գաղափարների - վերարծարծումը, նրանց պրոպագանդը հայ մտավորականության կողմից ոչ միայն հայկական, հայրենասիրական, այլև համամարդկային պարտականություն է:

«Ոչ է օրից», այո:

Բայց Արևելքը ջուրացրեց հեթանոս հայության բարձր մարդկությունը - նա մնաց տմարդ, նա ղեկավարվեց և դեռ շարունակում է ղեկավարվել ջունգլիների օրենքով:

Եվ հենց այդ էր պատճառը, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմին, համոթ Արևելքի և Արևմուտքի, ամայացավ հայոց աշխարհի մեծագույն մասը:

Աճառյանը իր «Հայոց լեզվի պատմության» մեջ, խոսելով մեր անգիր բանահյուսության պատառիկների մասին, անխոցելի գիտականությամբ ձշտել է նրանց ողջ բառամթերքը, բա-

ոերը վերածել իրենց արմատական ձևերին, և վերջապես, նշել նրանց հայկական և ոչ – հայկական ծագումը: Այսպես մանրակրկիտ կերպով մեր գուրթան երգերի բեկորների լեզուն ուսումնասիրող մեր անգերազանցելի լեզվաբանը կարևոր չի համարել երկու խոսք էլ ասելու նրանց գաղափարային իմաստի, նրանց կուլտուրական կարողության մասին: Այդ թերությունը, պետք է ասել, հատուկ է գրեթե բոլոր հայ բանասերներին: Ինչո՞վ բացատրել դա. հայոց իմաստասիրական մտքի տկարությամբ, թե՞ մերօրյա հայ մտավորականի պարտվողական հոգեբանությամբ: Վերջինի տառապողները, ընդհանրապես, խոնարհամիտ են լինում և բնագործեն փախչում այն ամենից, ինչ որ նրանց հիշեցնում է լիարժեք կյանքով, քաջաբար ու փառքով ապրող իրենց նախահայրերին:

Նախահայրերը պարտավորեցնում են մեզ. լսենք նրանց մեզ ազգորեն ճանաչելու համար:

Գիտակցենք մտավորականի ազգային և համամարդկային մեր կոչումը և կատարենք այն:

«Ոչ է օրից»... Այո:

VIII

ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԽՈՇԵՐ*

Աշակերտի ճշմարտորեն մեծերին – ոազմի հանձարներին, սակայն, մի մոռանա, որ վտանգն է զորականի լավագույն ուսուցիչն ու դաստիարակը:

Պատմության բոլոր դարաշրջաններում – դյուցազնական Հելլադայից մինչև Հռոմը, և Հաննիբալից մինչև Նապոլեոնը – մարդը համառորեն խորհրդածել է այն մասին, թե ինչո՞վ և ինչպե՞ս է շահվում հաղթանակը: Եվ, ձգտելով պատասխանել այդ հարցին, նա ծնունդ է տվել մի շարք տեսությունների, որոնցից

* Իմ նույնանուն ձեռագրից (ծանոթ. հեղինակի):

ամեն մեկը բովանդակում է ճշմարտության հատիկներ միայն, բայց ոչ ամբողջ ճշմարտությունը:

Մի հատիկ ևս ավելացրած կլինենք ճշմարտության ֆոնդին, եթե ասենք, որ էականը պատերազմում, կռվում, ամենաէականը մահն է աներևույթ, սակայն, իրական երրորդ գործոնը, ուժը - երրորդ դերակատարը:

Մարտերում, հավասար այլ պայմաններում, սովորաբար, հաղթանակում է այն կողմը, որն այդ «երրորդ»ից ավելի է օգտվում, քան իր հակառակորդը: Իսկ օգտվել մահից, նշանակում է նրանից օգտվելու կարելիությունից զրկել իր ախոյանին: Նման վիճակի մատնելով վերջինին՝ մենք էապես զինաթափում ենք նրան, որով և ապահովում մեր հաղթանակը:

* * *

Հաղթանակել կռվում նշանակում է մահվան սպառնալիքով իր կամքը պարտադրել հակառակորդին:

Մահ սպառնալ - ահա՛ կռվի ողջ էությունը և դաժանությունը, միաժամանակ:

Հետախուզական պարզ աշխատանքից սկսած մինչև բարդ և բախտորոշ ճակատամարտը կռվող կողմերը իրապես մրցում են ահավարության մեջ:

Կռվի նման մեթոդի առավելությունը նրանումն է, որ ահավարուն իբրև ավելի ակտիվ կողմ՝ մնում է զերծ մահվան երկյուղից, կամ նրա ազդեցությունն իր համար հասցնում է նվազագույնի:

Մարդկային արարածը ընդունակ է հոգեֆիզիկական որոշ աստիճանի լարվածության միայն, լարվածություն, որի սահմանն անկարելի է անցնել առանց պատժի, առանց սուր կորովաթափության, որը նախորդում է անձնատվության, պարտության:

Չափվող կողմերը ահավարությամբ հենց իրենց ախոյանի այդ կորովաթափությունն են հետապնդում:

* * *

Նոր զենքեր ճարտարող արդիական գյուտարարը, թե վայրենին - որը կռվի մտնելուց առաջ ահուսարսափի ազդող դրսերևույթ է տալիս իր դեմքին, ասես մահակերպարանավորվում է- սրանք երկուսն էլ ղեկավարվում են միևնույն հոգեբանական հաշվով- ահավարությանը կաթվածել հակառակորդի հոգեֆիզիկական ուժերը, և, այսպիսով, նրան մղել անձնատվության: Մահակերպարանավորման գործում կատարյալ կլասիկներ, կատարյալ արտիստներ են եղել Հաննիբալը, Բոնապարտի փոթորկաշունչ այրուձին և Սուվորովը՝ սվինի ջատագով:

Գիտե՞ք, իրար հանդիպելիս ահավարության են դիմում նաև գազանները, բնազդի ուժով:

* * *

Խոտան պիտի հռչակել այն բոլոր տեսությունները, որոնք հաղթանակը միշտ էլ նվիրում են այն կողմին, որը մի հատիկ զինվոր, մի թնդանոթ, ամրաշինական մի կառուցվածք ավելի ունի: Ոչ, ոչ, հարյուր զինվորի ուժը միշտ էլ հավասար չէ հարյուրի ուժին: Այդ ուժն ունի իր հավելումն ու նվազումն ունի, նայած թե ո՞վ և հոգեբանական ինչպիսի՞ մթնոլորտում ու ինչպե՞ս է ղեկավարում այդ հարյուրյակը: Կռվում գործ ունենք կենդանի, հարափոփոխ, դինամիկ և ոչմեքենական մեռյալ ուժերի հետ, որոնք չեն մնում քարացած միևնույն կետի վրա: Տեխնիկական վճռական դեր է կատարում միայն այն դեպքում, երբ նրանցից օգտվում ենք իբրև ահավարության միջոցներից: Հաղթանակը օրինաչափորեն թեքվում է այն կողմը, որը հաջողվում է ավելի երկար ժամանակ մահվան սարսափի տակ պահել իր հակառակորդին՝ ձգնելով խորտակել նրա դիմադրական ոգին: Այո, ըստ էության ռազմավարությունն այլ բան չէ, եթե ոչ տնավարություն: Եվ, որովհետև մահն է ահացուցիչը, մենք բնավ մեղանչած չենք լինի լեզվի ոգու դեմ, եթե այս-

պես բանաձևենք՝ ռազմավարությունը - հոգեբանորեն առնված մահավարություն է:

* * *

Սուվորով, թե ամեն զորավար, որը սվինը գերադասում է հրազենից: Սուվորով լինելու համար պետք է լինել Սուվորով, այսինքն՝ պատերազմական հանձար, հերոս և զինվոր միաժամանակ:

Հանձար ու զինվոր էին Կեսարը, Հաննիբալը, Նապոլեոնը:

Կատարելատիպ հերոսներ էին Մամիկոնյան Մուշեղ, Վասակ, Վարդան զորավարները: Սակայն, կարելի է ռազմական տաղանդ, հանձար լինել, բայց և այնպես հերոս չլինել:

Հերոսը բարոյական հանձար է, սրտի հանձար, և միշտ քաջաքաջ ու մահապատրաստ:

Հանձարի համար պատերազմն ամեն բանից առաջ մտքի գործ է: Իր բանակի հաղթանակն ապահովելու համար նա համադրում է ռազմի գործում դեր կատարող բոլոր գործոնները, միաժամանակ վարպետորեն օգտվելով իր հակառակորդի գործած սխալներից:

Ընդհակառակը, հերոսի հաղթանակ պսակողը իր հոգեկան ուժն է, որով սնվում են իր արիությունն ու մահապատրաստությունը:

Հանձարը դա բանակի ուղեղն է, հերոսը, սիրտը:

Օրհնություն է հանձարը, բայց, ավաղ, նա հեշտ ու հաճախ չի ծնվում:

Հաղթանակ կարելի է շահել նաև առանց հանձարի, առանց հերոսների՝ երբեք:

* * *

Ոգու մարդը - ահա սխրագործելու, մեծագործելու կարող ղեկավարը: Այսպիսին էր նա, ով աշխարհակալ Հռոմի դեմ

ստրուկների ատելությունը շղթայագերծեց – Սպարտակը՝ ներշնչելով մարդկության այն վսեմ ճշմարտությունը, թե աշխարհը պիտի վայելի մարդը, ընդհանրապես, և ոչ թե իր նմաններին ճնշելու և շահագործելու իշխանությամբ զորավորը միայն:

Այսպիսին էր նա, ու ողջ բանակով դարանակալեց կանանց մոտ՝ թույլ տալով հռոմեական լեգեոններին երևալու իր թիկունքում – Կարթագենի ամեհի զավակը, որի հարվածները հարկադրեցին Կեսարների գոռոզ ազգին, խոստովանելով, թե Հռոմից և հռոմեացու հոգուց դուրս էլ մեծություն կա:

Վերջապես, նա, ու Տղմուտի ափերում դարերին և սերունդներին իմացյալ մահով անմահանալու ճամփան մատնանշեց հրաշունչ Մամիկոնյանը, որն իր արյունով հաստատեց, թե չի կարելի մարել այն, որն էությամբ անմարելի է – հայկական ոգին:

* * *

Զորավար չես, եթե նախ զինվոր չես: Այդ ճշմարտությունը, առավել ևս, պատշաճում է հայ մարդու հոգեբանությանը: Հայը սիրում է կռվի ժամանակ իր ղեկավարներին տեսնել կրակի առաջին գծի վրա, դեմ առ դեմ մահվան հետ: Նա սիրում է հավասարությունը մահվան մեջ: Եվ արդար է նրա պահանջը: Հրեշային անհեթեթություն է անարի, շահախնդիր, մորթապաշտ զորականը: Հաճախ խաբում են ուսադիրները – այդ լավ գիտի հայը: Նրանք միշտ էլ չեն համապատասխանում ենթակայի ներքին հնարավորություններին, նրա հոգեկան ուժերին: Աստիճանը միշտ էլ ոգու կամ տաղանդի չափը չէ:

Բազեն էլ թռչուն է, բայց ամեն թռչուն բազե չէ:

Այո, ամեն սպա ղեկավար չէ:

* * *

Ուժ, ավելի ուժ – ահա անհրաժեշտն ու էականը կռվի դաշտում:

Տալու, ծախսելու համար պետք է ունենալ: Ամենակուլ է կռիվը: Այնտեղ ուժերի առատություն է պետք: Ուժերի լիությունն է մարդուն մղում առատաձեռն զոհաբերության: Վայրկյանից վայրկյան նոր ուժերի առկայություն զգալ նոր, մինչ այդ անծանոթ ուժերի: Եվ հենց այդ նոր ուժերի հորդումն է արիությունը:

Արիացուցիչ է հոգեկան ուժը - ուժը, որ ծնունդ է առնում այս բարձր գաղափարներից, որոնք հոգեբանության լեզվով կոչվում են force idee:

Ջոհաբերելով սահմանավոր մեր կյանքը՝ մենք նվաճում ենք հավերժությունը, - ասում էին խաչակիրները: Դա ուժածին գաղափար է: Այդպիսին են նաև պատվի, փառքի, մեծության գաղափարները:

Սրանցից ավելի զորավոր է հայրենիքի գաղափարը:

Փառքով, փառասիրությամբ էին ոգեշնչված Նապոլեոնի մարաջախտները: Նրանց կուռքերն էին կայսրը և Պատվո լեգեոնի շքանշանը: Թեև զորավոր, բայց ժամանակի ընթացքում թափը կորցնող խթան է փառասիրությունը: Փառքով հագենալ կա: Անհագ է հավերժության ծարավը միայն: Արդ, թե ինչու աշխարհը զարմացնող, բայց ոչ հիացնող Սյուրատները, Դավուները, Նեյերը պատերազմների փոթորիկներում պարտված, ծերացած արծիվների պես, խաղաղ կյանքի կարոտով մի օր կախեցին իրենց թևերը:

Եվ հենց այդ օրն էլ թեքվեց մեծ Կորսիկացու աստղը, որովհետև նրա զորքերի վարիչներն այլևս շանթող զորավարներ չէին:

* * *

Պատերազմում հարվածում է, սպանում, վերքեր հասցնում ցավեր ու ավերներ պատճառում և ինքնապաշտպանվող կողմը, բայց նա չի հանցագործում:

Որքան անիծյալ է սուրը հարձակվողի, այնքան նվիրական է նա ինքնապաշտպանվողի ձեռքում:

Հակահարվածել, սպանել ակամայից առանց սպանիչ դառնալու - ահա՛ թե որպիսի գիտակցություն է ծովացնում մեր հոգեկան ուժերը:

Երբ առկա է կարող առաջնորդը, հայր կռվում հեզնում է մահը, զոհաբերում քաղցրորեն: Եվ ընդհակառակը, նմանի պակասի դեպքում, նա կորցնում է իր թափը, կորովաթափվում: Արդ, ինչու առաջնորդության խնդիրը, հայի համար, գերազանցորեն բարոյահայրենասիրական է: Անհայրենասիրությունը, և անբարոյականություն է, երբ անարժանը, տկարը, անանձնվերը ղեկանավում է առաջնորդությանը: Զորավար լինելու համար նախապայման է զորավոր լինել: Իսկ այդպիսին լինելու համար պիտի կարողանաս արհամարհել և հարստություն, և վայելք, և մահ:

Չէ, բավական չէ աստիճանով զորավար լինել, պետք է և զորավոր լինել - ահա հայի պահանջը իր առաջնորդներից:

* * *

Առաջին կռիվն ես վարում, զորական, այո՛, ապա ուրեմն, զինվիր հայրենապաշտությամբ, փառքով, խելահեղությամբ, դյուցազնացիր, մարդեղեն աստված կտրիր, մի բան, բյուրապատկիր հոգեկան ուժերդ - կռիվը շահելու համար:

Վայ քեզ - անփառունակությունն է պսակելու ապագադ, եթե պարտվեցիր: Ռազմական փառքի կատարները՝ Ալեքսանդր, Հաննիբալ, Կեսար - այդ հրեղեն անունները գուցե մնային անձանոթ աշխարհին, եթե պարտված լինեին իրենց վիճակված առաջին ճակատամարտում:

Այո՛, շատ անգամ հենց առաջին կռվի ելքն է առավելապես ճշտում մեր հետագա ճակատագիրը:

* * *

Ես մերժում եմ այն բարոյագուրկ հասկացողությունը, թե հայրենիքի շահը սրբագործում է ամեն միջոց:

Ստորությունը չի դադարում ստորություն լինելուց և այն դեպքում, երբ այն կատարվում է անգամ հայրենիքի համար:

Արտոնյալ մարդասպան, բռնացող, ավարառու - այդ է ստորության ընդունակ գորականը: Բարոյական տկարության ծնունդ է ամեն կարգի ստորություն: Նա, ով մահապատրաստ է հայրենիքի համար, ստորության չի դիմում: Ստորության դիմում է անհայրենասեր կաշվապաշտը: Ստորությամբ չեն պաշտպանում հայրենիքը:

Նրան՝ հայրենիքին, վայել է բարձրորեն մարդկայինը, ասպետականը, կորովին:

Մարդը հոգեպես բևեռանում է առավելապես խոր բերկրանքի և սարսափի ժամանակ:

Սուր բևեռացումի են ենթարկվում գինվորը՝ գրոհի, ճամփորդը՝ նավաբեկության ժամանակ:

Հոգեկան այդ երևույթը, նվազ սրությամբ, տեղի է ունենում և բանտերում:

Մարդկանց՝ ամենաբարիներին և ամենաչարերին, ես հանդիպել եմ կռվի դաշտերում, մեկ էլ՝ բանտերում:

Հոգեկան բերկրանք, սարսափ, տանջանք - սրանք մարդկային էության նկատմամբ կատարում են հոգեբանական ռեակտիվի դեր: Դրական թե բացասական բևեռացմամբ ենթական դրսևորում է իր էությունը՝ շեշտելով իր նկարագրի հիմնական գծերը: Ժողովուրդներն իրենց էությունը առավելագույն չափով մատնում են պատերազմի ժամանակ, որը և բերկրանք, և սարսափներ ապրելու այնքան առիթներ է ընձեռում: Պայթեց առաջին հրանոթը, բանակի ընկերայնորեն առաքինի տարրերը այլասերը, մարտունակը, հայրենասերը հոգեկան բևեռացմամբ դառնում են համակ սեր, ընկերասիրություն, խիզախություն: Եվ հենց սրանք են կազմում բանակի իրական ուժը, նրա բարոյական ողնաշարը, նրա «մատյան գունդը»: Սրանք են վտանգի դնում իրենց կյանքը, սխրագործում, հերոսանում, և հաճախ իրենց արյունով ներկում դեպի հաղթանակը տանող ճամբան:

Իսկ ընկերայնորեն պաղ տարրերը - եսապաշտը, անարին,

անհայրենասերը, բևեռացման նույն օրենքով, դառնում են բանակի տկար ու խոցելի կողմը, երևան գալով իբրև դասալիք, ահրնկեց, կռիվ կեղծող, գլուխ պահող:

Վայ այն բանակին, որին հոգեբան և կարող ղեկավարներ են պակասում: Նման դեպքում տկար տարրերին հաճախ հաջողվում է ապամագնիսացնել, բարոյալքել անգամ մարտունակ տարրերը: Զանգվածների հոգեբանության օրենքներին ծանոթ ղեկավարը անձնական կենդանի օրինակի վարակչությամբ նպաստում է իր զինվորների դրական հոգեբևեռացմանը, որով և անկարելի դարձնում բացասականը: Եվ հենց սրանում էլ, ըստ էության, կայանում է ղեկավարության գործի կեսը – նրա կարևորագույն մի մասը:

* * *

Նախընտրիր իբրև թշնամի ունենալ նեմեյան առյուծը, քան աղվեսը:

Զորավորի հետ չափվելն ավելի հեշտ, նաև ավելի պատվաբեր է, քան նենգողի:

* * *

Իմ զինակիցը կռվում – դա ես եմ, ես ամենից առաջ:

Հայը կռվում է աննահանջ և սխրագործում ավելի իբրև կամավոր, քան պարտադիր ծառայության զինվոր:

Նրա սրտով չի գործել հրամանով, իսկ մեռնել հրամանով՝ բնավ:

Պարտադիր ծառայության մեջ իսկ նա իրեն զգում է կամավոր:

Հոգեբանական այդ իրողությունը հետևանք է այն բանի, որ երկար, շատ երկար ժամանակ իր պատմական ճակատագրի բերումով հայն իր հայրենիքի պաշտպանության գործին մասնակցել է ոչ թե իբրև իր նախարարի ստրուկը, ճորտը, այլ իբրև

հայ մարդ, որ պարտական է կռվելու Հայաստանի համար*:

Հայի այդ հոգեգիծը դրական և օրինաբեր, պիտի պահպանվի գուրգուրանքով, քանզի կամավորության գաղափարն ավելի վեհ է, քան պարտադիր ծառայությունը:

Կամավորությունը ուխտվածություն է - ահա թե ինչումն է իր խորհուրդը, իր ուժը: Եվ ոչ մի իշխանություն չի կարող մեռնելու բռնադատել նրան, ով ուխտված չէ, մահապատրաստ չէ հայրենիքի համար: Կարելի է առաջ վարել անգամ մորթապաշտներին, նմաններին իսկ կարելի է զոհաբերել, բայց նրանց կրավորական, ակամա մահերով հաղթանակ չի շահվում:

Կամավորագրվողն է քաջագործում, մեռնում կամովին հաղթանակում:

* * *

Արդյոք զինվորը - ամեն զինվոր ընդունել է կռիվը - ահա հարցը, որին պիտի պատասխանի ղեկավարը:

Ընդունել կռիվը, առանց հոգեբանական այդ ակտի զինվորը մնում է սովորական հրացանավոր, մեռյալ թիվ:

Կարելի է լինել բանակի շարքերում, ծածան դրոշի տակ, բայց և այնպես իրեն չզգալ իբրև ռազմապատրաստ մարտիկ: Ռազմիկն արթնանում է հրացանավորի մեջ դեռ կռվից առաջ: Այդ զարթոնքը տեղի է ունենում այն վայրկյանին, երբ զինվորն ընդունում է կռիվը, այսինքն, երբ նա հաշտվում է հանուն մի սրբազան արժեքի իր կյանքը վտանգի դնելու մտքի հետ: Հավասար այլ պայմաններում հաղթանակում է այն կողմը, որի շարքերում նվազ է կռիվը հոգեբանորեն չընդունողների թիվը: Ընդունել կռիվը - նախ այդ:

Հոգեկան այդ ակտից են ծնունդ առնում և՛ զինվորը, և՛ բանակը, և՛ հաղթանակը:

* Վարդան Զորավարը վերջապահ զորամասի հրամանատար նշանակելով իր եղբայր Համազասպյանին, պատվիրում է նրան բռնություն չգործադրել նրանց վերաբերմամբ, որոնք չեն ուզում պատերազմել: - Լեո (ծանոթ. հեղինակի):

* * *

Մեր ղեկավարությունը միայն այն չափով է ակտիվ և իմաստուն, ինչ չափով մեզ հաջողվում է խանգարել մեր հակառակորդի ղեկավարության գործը:

Եվ հաղթանակը սկսում է ժպտալ մեզ հենց այն վայրկյանից, երբ անկարելի ենք դարձնում թշնամու ուժերի ղեկավարությունը: Նման դեպքերում խզվում է ոչ միայն արտաքին կապը նրա ուժերի միջև, այլև մարտիկների արիությունը և արթնությունը սնուցանող այն աներևույթ, ասենք էլեկտրական հոսանքը, որ միացնում է էությունները և ստեղծում այն, որ ես անվանում եմ հավաքական սիրտ:

Հոգեբանական նման մթնոլորտում ապամագնիսացվում է զինվորը, նա իրեն զգում է անզեն, անգլուխ կորած: Մի գրոհ, մի հարված ևս - և թշնամուն կմնա ողբալ իր պարտությունը:

* * *

Ո՞վ է ղեկավարում ինձ. խորհելով այդ մասին՝ զինվորը շատ անգամ հոգեբանորեն հաղթանակում է կամ պարտվում դեռ կռվի չբռնված:

Ո՞վ է վարելու ճակատամարտը, ժամանակակից մի Մամիկոնյան, թե՛ մի սովորական սպա, որի, ինչպես գիտենք, աստիճանը միշտ էլ ներքին ուժ, արժանավորություն չի ենթադրում: Ահա հարցը, որն այնքան հաճախ խոռվում է զինվորի միտքը:

Իր անունը չի արդարացնում այն զորականը, որը կարծում է, թե բավական է միայն հրամանը, որպեսզի իր զինվորը կռվի: Միայն հրամանով չեն նետվում դեպի մահ, չեն մեռնում, մասնավորապես մեր ժամանակներում: Զինվորը կռվում է, խիզախում, վտանգի դնում իր կյանքը, երբ իր զորամասը գտնվում է հոգեպես շիկացած վիճակում, երբ իր թիկունքում, իր կողքին ամեն ինչ խթանում է նրա արիությունը, երբ վարարած կրքերի

մի հրահեղեղ նրան քշում է առաջ: Նման հոգեբանական մթնոլորտում է մարդու մեջ արթնանում ռազմիկը: Իսկ այդ մթնոլորտն ստեղծում է կարող ղեկավարը:

Կռվում ղեկավարն էապես իր ներքին մարդը, իր ներքին աշխարհը վարելով է ղեկավարում իր գորամասը:

Այո, ղեկավարությունը միշտ էլ ենթադրում է ինքնաղեկավարություն, միաժամանակ: Ճակատագրական նշանակություն է ստանում նրա ամեն մի խոսքը, շարժումները, երևումը:

Զինվորը տրամադիր է իր ղեկավարի մեջ տեսնելու ավելին, քան սովորական ուսադրավորը:

Բռնապարտի զինվորները լուսապսակ էին տեսնում իրենց կայսեր գլխի շուրջը, երբ սկսում էր խոսել նա:

Իբրև մարդկային կամարտահայտություն, գործունեություն կռիվն էլ իր դիալեկտիկական ունի, որի օրենքները մեզ հիմք են տալիս կանխատեսելու ռազմագործողության ընթացքն ու վախճանը:

Ինչպես պատմական անցյալ դեպքերի անսխալ վերլուծությունը մեզ օգնում է հասկանալու ժամանակակից իրադրությունները և նրանց զարգացման հեռանկարները, այնպես էլ տվյալ մարտի հաջորդական փուլերի ճշգրիտ անալիզը մեզ առնվազն կռահել է տալիս նրա զարգացման ձևերը: Այլ խոսքով, դիալեկտիկական մեթոդի կիրարկումը ռազմագործողությունները գնահատելիս մեզ հնարավորություն է տալիս կանխատեսելու կռվի զանազան ընթացքը, - կանխատեսություն, առանց որի չի կարելի կռիվը ղեկավարել: Ղեկավարել, ասել է՝ անհրաժեշտ վայրկյանին վճռաբար հասցնել մեր հերթական հարվածը: Ծովը մակընթացության և տեղատվության ժամանակ - ահա կռիվը: Անասելիորեն հարափոփոխ է նրա պատկերը: Իր ժամանակին պետք է հասկանալ, թե հոգուտ ո՞ր կողմին է տեղի ունեցել փոփոխությունը և ըստ այնմ ճշտել մեր վճռական միջոցառումը: Եթե կռվի և հաղթանակի տենչը ինքնին հաղթանակի կեսն է - իբրև հաջողության նախադրյալ - ապա նրա մյուս կեսն էլ պայմանավորվում է խմորվող ռազմանցքերի կանխատեսությամբ:

* * *

Գոյություն ունեն երկու տեսակ զինվորներ. մեկը, որ կռվում է, մյուսը, որին կռվեցնում են:

* * *

Թող կռվի չմեկնեն թվապաշտները - նրանք, որոնք ընդունում են, թե ուժը, զորությունը թվի մեջ է միայն: Ոգին է կռվի մղում զինվորին: Ով որ համրում է, չի խիզախում:

* * *

Կռվադաշտում նմանվիր առյուծին, որը քնում է բաց աչքերով: Ասում են, որ առյուծը, իրեն հետապնդողներից ճողոպրելու համար, պոչով ավլում է իր հետքերը:

Այդ բանում, զորական, միայն այդ բանում դու մի նմանվիր առյուծին:

* * *

Կռվում ճանաչիր մի հատիկ սահման - անկարելին:

* * *

Ինչ կուզեիր արծվից:

- Նրա թևերը,- ասաց արվեստագետը:

- Նրա բնագդը,- հարեց ռազմիկը:

Առաջինին պետք էր թռիչք, երևակայություն ստեղծագործ:

Երկրորդին՝ արտաքին և ներքին սրատեսություն:

Մեկը հետամուտ է գեղեցիկին, մյուսը՝ հաղթանակին:

* * *

Մեկն ինձ խնդրեց բանաձևել իմ ռազմական փորձը:

Ահա դա ասացի.

Առաջինը թույլ չտալ հակառակորդին մտածելու իսկ, թե ինքը ավելի գորավոր է մեզնից, և այդ հենց կռվի սկզբից:

Երկրորդ՝ հենց կռվի սկզբից զգալ տալ հակառակորդին, որ մենք գորավոր ենք նրանից:

* * *

- Ինչ են ասում սարերն իրենց խրոխտ լռության մեջ, - հարցրի իմաստունի անուն հանած մի ծեր լեռնականի:

Հայացքը դեպի հայրենի կատարները դարձնելով, նա լռեց մի պահ, կարծես նրանցից պատասխան սպասեր, ապա իմաստարանեց.

- Լեռներն ասում են՝ պահիր մեզ, լեռնական, որ մենք էլ քեզ պահենք:

* * *

Ով կռվում ժամանակ է կորցնում՝ հաղթանակն է կորցնում:

* * *

Ունեցիր միշտ ավելին, քան պետք է քեզ - արիություն, բարություն, նվիրում:

Անհրաժեշտ չափով արի չես, եթե արիությունդ չափավորելու կարիք չես զգում:

Գիտե՞ս, ջրախառն է խմվում իսկական գինին:

* * *

Արդար լինենք, գորավար, դու եթե հանձարեղ իսկ լինես, դու միայն նախապատրաստում ես հաղթանակը, այն շահում է զինվորը:

* * *

Ավելի հեշտ է մշակել, քան պաշտպանել հայրենի երկիրը:

Լավ մշակ, լավագույն մարտիկ - այդպիսին եղիր դու:

Միայն նմանի հայրենիքն է սանձված պահում արտաքին ընչաքաղցությունը:

* * *

Զորական, կռվիր այնպես, որ կարողանաս ասել զենքի ընկերներիդ՝ ինձ պես կռվեցեք:

Բանակը, նայած ո՞վ է առաջնորդում իրեն, միաժամանակ և կայծքար է, և անպրոպային անպ: Առաջինից կարելի է կայծեր հանել, երկրորդից շանթեր քամել:

Բանակն այն է, ինչ որ առաջնորդին հաջողվում է դարձնել նրան: Ոչինչ է բանակը- ամեն ինչ են անհատ զինվորն ու առաջնորդը: Չափվում են բանակները, սակայն հաղթում կամ պարտվում է զինվորը, և առաջին հերթին՝ առաջնորդը:

* * *

Պատերազմի այնպես, որ չամաչես տարածդ հաղթանակից:

Արդար է հաղթանակդ, երբ այն արդար է համարում պարտված թշնամիդ իսկ:

Պարտվել հայրենի հողի վրա - գերագույն վատություն:

* * *

Չէ, տղամարդավայել գուպար չէ դա, երբ չափվող կողմերից նվազ տկարը օգտվում է իր հակառակորդի տկարություններից և նրան իր կամքը թելադրում: Հաղթանակի մասին խոսք չի կարող լինել այստեղ: Ճշմարիտ հաղթական ու հաղթանակ

փնտրիր միայն այնտեղ, ուր հերոսաշունչ ոգին չափվում է ոչ թե մարդկային տկարությունների, այլ մահվան հետ:

Նա է հաղթականը, ուր առանց ներքին կեղծիքի կրկնել կարող է Ֆիրդուսու խոսքը հոգևորի իմաստով առնված. «Առյուծի ուղեղն է լափում իմ սուրը սայրի և համարձակի մութ արյունը խմում»:

Այո, ուր առյուծ չես զգետնում, այնտեղ չկան ճշմարիտ հաղթականներ ու հերոսներ:

* * *

Մահը չունի մեծ թշնամի, քան մարդը, մարտիկը անմահության դեկը նավով:

Մեր անձի վրա տարած հաղթանակ – ահա հիմքը մեր այլ կարգի հաղթանակների:

* * *

Բաժանիր հաղթանակդ, զորավար, և միշտ էլ առյուծի բաժինը թող զինվորներիդ, ավելի ճիշտը այն խորհրդավոր ուժին, որ վարեց քեզ և զորքերիդ ճակատամարտում:

Ահ, որքան արդար էին գաղիական էպոսի հերոսները, երբ իրենց հաղթանակի փառքից բաժին էին հանում նաև իրենց գործածած սրին՝ իրենց անվան հետ հոչակելով նաև սրի անունը:

Միջոցների անխտրականությամբ շահած ամեն հաջողություն պղծում է, ապականում մարդկային բարոյական աշխարհը:

Մարդկայնության առաջին թշնամին է անխտիրը:

* * *

Ստորությունն էլ է պարտվում, բայց երբեք չի զինաթափվում:

* * *

Մի, մի սպանիր թշնամուդ անգամ, եթե կարելիություն կա սպանելու նրա մարտունակությունը - կռիվը շարունակելու նրա ցանկությունը:

Այլ կերպ վարվողը մարդասպան է հասարակ, և ոչ մարտիկ:

* * *

Փառքի կատարները բարձրանալու համար կա մի հատիկ սանդուղք, որի առաջին աստիճանը կոչվում է քաջություն, իսկ վերջինը դարձյալ քաջություն՝ մահամերժ քաջություն:

* * *

Փառք ես փնտրում՝ վտանգ փնտրիր: Հերոսական ոչինչ չկա այնտեղ, ուր շնագայլն ու աղվեսն են կռվում:

Վագրը վագրի դեմ - ահա կռիվը հերոսավայել:

* * *

- Ես ողջունում եմ քեզ և ճակատում քո դեմ, քանզի թագավոր ես դու:

Դարեր ու դարեր առաջ Քսերքսեսին ուղղված հույն ռազմիկի այդ խոսքը պատշաճ է ասել իր հայրենի հողի համար մահվան կուրծք տվող ամեն ռազմիկի, քանզի առանց թագակիր լինելու իր մեծ նվիրումի մեջ թագավոր է նա:

Հարվածելուց առաջ ողջունել իր հակառակորդին - հնում այսպես էին վարվում ասպետոգի կռվողները:

Իսկ այսօր...

* * *

Մի զլանար կարեկցանքդ տկարներին, սերդ անգամ, զայրույթիդ, սակայն, արժանացրու Հերակլեսի պես զորավորներ-

րին միայն: Նայիր տկարներին, եթե թշնամիդ իսկ լինի: Հարգիր քաջության օրենքը - մնա մարդ, մարդ մնա՝ բոլոր դեպքերում: Եվ, զարկ միայն նրանց, որոնք կարող են պատասխանել զարկիդ:

* * *

Անձնվիրության մեջ մնալով միշտ առաջինը, վերջինը մի համարիր զոհաբերություններիցդ ամենամեծն անգամ:

Թող, մահվան թող զոհաբերությանդ վերջ դնելու հոգը:

* * *

- Սպիներս, հայրենիքիս համար ստացած վերքերս համրեք: Այսպես խոսելով՝ ազատ մարդը ընդունակ չէ ստորության ու նվաստացումի:

* * *

Նա, ով կռվում երբեք չի եղել, հաճախ մնում է անհնքնաձանաչ և անձանաչ իր շրջապատի համար:

Վտանգի մթնոլորտում է, առավելապես, մարդս դրսևորում իր ներքին ուժերը, հակումները, նկարագրի գծերը:

Առանց մարտնչումների որքան հերոսներ ու որքան դասավիճակներ անհայտ պիտի մնային զանգվածների մեջ:

Մարտնչիր, որ ձանաչես քեզ, և որ ձանաչեն քեզ:

* * *

Վերջին հաշվով կողմերի զոհապատրաստության չափն է որոշում այս կամ այն ձակատամարտի, ապա ողջ պատերազմի ելքը:

Հաղթում եմ, նշանակում է՝ հակառակորդիս գերազանցում եմ զոհաբերության մեջ: Ահա ռազմական դոկտրինի այբն ու փիլիսոփայությունը:

* * *

Մարդուն աշխարհում երբեմն վիճակվում է ապրել ավելին, քան այն, որն անվանում ենք ողբերգություն:

Օրինակ, երբ վիրավորը աղաչում է իր սպանիչին - ինչպես Իլիականի Հեկտորը Աքիլլեսին-չանարգել իր դիակը:

Այո, դա ավելին է, քան սովորական ողբերգությունը: Նման դեպքերում զարհուրելին մահը չէ, այլ այն տանջող գիտակցությունը, որ քեզ մահ պատճառողը մահիցդ իսկ հետո քո հանդեպ մարդ լինելու քաջություն չունի:

Մեռնելով՝ մարդը դադարում է որոշ երկրի, ազգության, գաղափարաբանության հետ կապված լինելուց:

Նա վերացարկվում է, համամարդանում, ոգիանում: Մեռնելով՝ նա մերկանում է աշխարհային ամեն տեսակի պատկանելությունից, կապից, և դառնում բացարձակ մարդ, որի դիակի առջև պիտի լռի ամեն կարգի տմարդություն:

Հոգևոր շնագայլություն է հակառակորդի դիակի անարգումը:

* * *

Դիրքեր կան - անառիկ կոչվող - որոնցից կախված է ոչ միայն օրվա, այլև հետագա կռիվների ելքը, դիրքեր, որոնց նշանակությունը ոչ միայն ռազմավարական է, այլև ռազմագիտական: Նման դիրքերի շուրջը և նրանց համար, հանձինս մարտիկների, էապես չափում են մահը և մահը, ուզում են ասել, թե այդտեղ մարտիկների մահապատրաստության աստիճանն է կանխորոշում կռվի ելքը:

Եվ, մահվան գնով էլ հաղթահարվում է դիրքերի «անառիկությունը»:

* * *

Հրեական մի գորավար, նահանջելով հռոմեական լեգեոնների առջև, խոր դժգոհության առիթ է տալիս իր բանակին:

Զինվորների հարցումին՝ «Ինչո՞ւ չի դիմադրում», նա պատասխանում է, թե իրեն ազատ չի համարում աննշան վայրի համար թափելու այն արյունը, որ պահել է Սողոմոնի տաճարի պաշտպանության համար:

Եվ կրնկակոխ շարունակվում է նահանջը: Զորավարը, սակայն, կանգ չառավ նաև Սիոնի պատերի տակ, - ասում է պատմությունը: Եվ, Տիտոսի լեգեոնները կործանեցին Երուսաղեմը:

Ոչ, ոչ, զորավար, դու սոփեստում էիր սրբություն կեղծելու: Դու մեռնել չէիր ուզում, դու երկչոտ էիր, որով և անագնիվ:

Կարևորագույն վայրերի պաշտպանությունը ապահովում են նվազ կարևորների համառ պաշտպանությամբ միայն: Այսպես, և ոչ այլ կերպ: Ըստ իր կարևորության «տաճար» է ամեն դիրք, և իբրև այդպիսին պիտի պաշտպանել դա: Չկան ոչ աննշան դիրքեր, ոչ էլ աննշան գործեր կռվի դաշտում: Այնտեղ կարևոր է նշանակալից ամեն ինչ: Եվ եթե կա աննշան մի բան, դա էլ հենց մարդկային արյունն է, անգամ զորավարի արյունը:

* * *

Գրողներ կան, որոնք, ըստ էության, հոգևոր անասնակա- նություն են քարոզում, անշուշտ կիրթ, գեղեցիկ անասնակա- նություն:

Ահա ձեզ մի մեծ գրող՝ Անատոլ Ֆրանսը, որի կարծիքը մարդու և մարտիկի մասին ավելի բարձր չէ, քան վայրենու հասկացողությունը Աստծու մասին:

«Մարդկանց, - ասում է նա, - ղեկավարում է իրենց ամենագորավոր զգացումը: Զինվորի, ինչպես և զանգվածի ամենագորավոր զգացումը երկյուղն է: Նրանք հարձակվում են թշնամու վրա իբրև նվազագույն վտանգի»...

Ահավոր գրպարտություն:

Ա՛յս է մարդը, մարտիկը, որը փախչելով առավելագույն վտանգից՝ մահից, ականա քայլում է դեպի «նվազագույն վտանգը»:

Արդյո՞ք երկյուղն էր վարում Մարաթոնի անմահներին, կամ Բաստիլիայի դեմ գրեթե անզեն, բռունցքներով գրոհող հեղափոխական ամբոխներին: Ոչ, ոչ:

Մեծատաղանդ գրողին ծանոթ չէ սխրագործելու ուրախությունը, տենչը, գեղեցկությունը, ահա իր մեծ դժբախտությունը:

Արիների, քաջերի, հերոսների գոյության փաստ- ահա կենդանի բողոք պատասխանը հոգևոր անասնականության ամեն կարգի քարոզիչներին:

* * *

Ես հավատում եմ հայ հոգու մեծության:

Եվ վիպական չէ իմ հավատը: Դա արդյունք է հարուստ կենսափորձի:

Հայ մարդուն տեսել ու ճանաչել եմ մարտերում, տեսել ու վայելել գեղեցկությունը նրա արիական խոյանքների:

Հայը միշտ էլ հերոսագործում է, երբ նրա առաջնորդներին հաջողվում է, կռվի ընթացքում, հավաքական սիրտ ստեղծել:

Նման սրտի գործ էր Ավարայրի, իսկ մեր ժամանակներում՝ Ղարաքիլիսայի ճակատամարտը:

Երբ - ասենք մեր Պատմահոր ոճով - երբ «փոքր ածուն» Հայաստանը, իր մեջ ուժ է զգում ծառանալու Սասանյան հզոր պետության դեմ, այլևս իրենց իմաստից դատարկվում են սովորական ստորոգությունները, հասկացողությունները:

Ի՞նչ էր Ավարայրը: Բախտախնդրությո՞ւն: Մի, մի հայիոյեք ոգու դեմ: Եվ իզուր բառեր մի փնտրեք, քանզի պիտի չհաջողեք որակել այն: Հայ ոգու գործը - երկյուղած կրկնենք այս պարզ բառերը և բավականանանք:

Ոգու մեծագործություններ կան, որոնց իմաստն ու արժեքը ձշտելու համար բառեր դեռ չկան:

Ոգու, հայ ոգու այդ մեծագործություններից էր Ավարայրը:

* * *

Ի զեն:

Որքան թափ ու թև կա այդ սեղմ խոսքի մեջ: Քիչ լեզուների է տրված հայոց այդ մի գույգ բառերի արտահայտչական թափը:

Լսելով կամ մտովի կրկնելով այդ ռազմականչը՝ պատկերում ես հանկարծակի արթնացած վագրին, որը ձգվում է հարձակվելու համար, արծվին որը թափահարում է թռիչք առնելուց առաջ, և, նպատակասլաց հեծյալին, որի երիվարի սմբակները կայծակներ են արձակում:

Ի զեն - վագներիյան մի ամբողջ սիմֆոնիա է դա, հերոսական խելահեղիչ մի մարշ, որ ոտքի է հանում բանակները, շարժում, փոթորկում և վարում դեպի ստույգ հաղթանակ:

Դա մի հարուցիչ կանչ է, որի սրբազան իմաստին հնազանդվելով, քանի - քանի անգամ հայոց բանակները, կատաղությանբ հարբած, շարժվել են դեպի Հայաստանի սահմանները և մահվան դեմ լեռնացել:

Հեռավոր մարտերի և հաղթանակների մի գոռ արձագանք, որը, դարերը ձեղքելով, գալիս է վերստին ռազմի փողը հնչեցնելու.

Ելեք, ելեք, կռվի ելեք նորից...

Դա մեր դասական ռազմավարների ոգու մոլեգնած փոթորիկն է, որի թափին կարոտած, հայ ռազմիկները կերթային փնտրելու մահը՝ նրան իրենց դրոշի առաջ ծնկի բերելու:

Մի ահեղ ձիչ է դա - ձիչը հայ հողի, որից արթնանում է հայոց արդար ատելությունը և մահաբեր թշնամու դեմ զինվում: Մի ամպրոպ, մի շանթ հայոց սրտի երկնքից արձակված:

Մահասատ մի հրաման, որը հայ մարտիկին մոռանալ է տալիս կյանքն ու աշխարհը ողջ, և նրան համակում Հայաստանի ու հաղթանակի ծարավով:

Ի զեն... ես կուզեի այդ ռազմականչը շրթունքներիս մեռնել...

IX

ԱՆՀԱՏ ԵՎ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

Առանձին անհատի ընկերային դիրքավորումը, նրա վերաբերմունքը դեպի իր պետությունը - ահա թե ինչով է պայմանավորվում այդ վերջինի ճակատագիրը - պետության ճակատագիրը:

Հնարավոր են հետևյալ դիրքավորումները.

Նախ՝ անհատը սիրում է իր պետությունը, և այդ դեպքում անձնվիրաբար գործում, զոհաբերում, տառապում նրա համար, որով և նպաստում նրա հզորացմանն ու պաշտպանմանը:

Նա խորթանում է իր պետությունից, դառնում անտարբեր դեպի նրա ճակատագիրը, որով վերջինը դառնում է տկար և դյուրակործան:

Վերջապես, նա, անհատը թշնամանում է իր պետությանը և աշխատում ի կորուստ նրա:

Պատմությանը հաստատված են հետևյալ ճշմարտությունները.

Մարդը չի կռվում այն բանի համար, որը իրենը չի համարում, չի հավատում բարոյական տեսակետով:

Արիաբար մարտնչում է նա, ով տրամադիր է անձնվիրաբար գործելու այն հավաքականության համար, որին պատկանում է:

Անարի է զոհաբերելու անտրամադիր ամեն անհատ, անկախ իր ընկերային դիրքից, իր խառնվածքից և հասակից:

Որով,- եզրակացնում են որոշ ուղղության պատկանող ընկերաբաններ,- անհատին պիտի դնել այնպիսի վիճակում, որ նա հավատարմանա իր պետության և չգատի իր ճակատագիրը նրա ճակատագրից:

* * *

Արդյոք արդարանալի՞ է արտաքին վտանգի դեպքում ի կորուստ իր պետության աշխատող անհատի ընթացքը:

- Ո՛չ, հազարիցս ոչ:

Քանզի պարտված պետություն, ասել է՝ դժբախտ ժողովուրդ:

* * *

Ըստ նորանշան մի տեսության որի համար անհատն ինքնանպատակ է - հայրենասիրությունը պայմանավորվում է կենսական շահերի հաշվառմամբ: Այնտեղ, ուր հաշվի չեն առնում այդ շահերը, չքանում է հայրենասիրությունը, իր տեղը զիջելով անհատի անտարբերության կամ նրա ներքին թշնամանքին: Ըստ այդ նյութապաշտիկ ընկերաբանների՝ հայրենասիրությունը, ինչպես ամեն առաքինություն, պայմանական է: Տուր, որ տամ: Ահա նմանների հայրենասիրությունը: Հացիս չափ, ստացածիս չափ և հայրենասիրություն: Ոչ ավելի, և ոչ պակաս: Կարիք կա՞ ասելու, որ դա հայրենասիրություն չէ, այլ պղծումն նրա հասկացողության:

Սիրո և նվիրումի մասին խոսք չի կարող լինել այնտեղ, ուր տիրապետող է եսական շահը: Սեր դեպի հայրենի երկիրն ու ժողովուրդը ենթադրում է բացարձակ նվիրվածությունը հայրենիքին: Բարձր էթիկականություն է հայրենասիրությունը: Գոյություն ունի սոցիալական մի հատիկ զգացում, որ եսական շահասիրություն չի վերցնում: Եվ, դա հայրենասիրությունն է: Այդ նվիրական զգացումն է մայրը պատմության ողջ հերոսականի: Դրա շնորհիվ են ապրել, գերապրել թվապես տկար ժողովուրդները: Անձնական շահասիրության հետ կցորդվող հայրենասիրություն - ինչպիսի անարգանք՝ ուղղված ամենանվեր հայրենասերների դեմ: Ինչի՞ վերագրել այդ գոեհիկ ըմբռնումը - մտքի տկարության, թե՞ սրտի աղքատության:

* * *

Մեկը* - որին 18-րդ դարը թյուրիմացաբար անվանել է իմաստասեր- դժգոհելով իր կառավարությունից, գրել է իր երկրի դեմ. «Նվաստացած ֆրանսիական ազգը այժմ արժանացել է ողջ Եվրոպայի արհամարհանքին: Ոչ մի հեղափոխություն ի վիճակի չէ նրան դարձնելու ազատ: Նա կմեռնի սեփական անզորությունից: Օտար նվաճումը- ահա թե ինչը կփրկի նրան: Եվ դա կախված է դիպվածից ու պարագաներից»:

Զգվելի հայրենասիրություն: Ենթական ցանկանում է, որ իր երկիրը դառնա օտար ոտից կոխան, և գիտե՞ք ինչու, որովհետև գնահատված չէ իր կառավարության կողմից: Վատություն անանուն, անորակելի, վատություն in gradu heroico...

Վայ այն հայրենիքին, որի պաշտպանների հայրենասիրությունը իր հիմքում նյութապաշտիկ է, հաշվետես:

X

ՀԱՄԵՍ, ԲԱՅՑ ՈՉ ՆՎԱՍ

Խոսքի անկում - տխուր երևույթ, հետևանք ժողովրդի այն վատառողջ հոգեվիճակի, որ կոչվում է պարտվողականություն:

Արդյոք չե՞ս զգում, թե ինչպես շնչահեղձ է լինում հայ խոսքը Հայաստանից դուրս: Ամեն բանից առաջ պակասում է խանդը ստեղծագործ բեղմնավորիչը մտքի, սրտի: Տարագրի պես խղճալի է և հայ խոսքն այսօր:

Համեստ լինենք, բարեկամ, պատշաճ է, որ օրվա հայ խոսքը, Հայաստանում, թե մեզ մոտ՝ սփյուռքում, համապատասխանի ներկա Հայրենիքի սահմաններին:

Մի ափ, որի հյուսիսն ու հարավը, գիտես, շոշափել կարելի է անգամ անգեն աչքով:

* Դիդրոն (ծանոթ. հեղինակի):

Համեստ, այո, սակայն, եթե դա նշանակում է լինել նվաստ, նվաստամիտ, ես վճռաբար մերժում եմ նման համեստությունը: Հայաստանն առնված օրվա իր հորիզոնով, ոչ, ոչ, Հայաստանը բազմիցս ավելին է, քան իր աշխարհագրական սահմանները: Արդյոք չգիտե՞ս, որ հայրենիքներ կան, որոնց քաղաքական ու հոգևոր սահմանները չեն համընկնում, ասենք՝ հունական, հրեական հայրենիքները: Ինչ վերաբերում է հայոց հայրենիքին, նրա հոգևոր և աշխարհագրական կարողությունները իրար համեմատում են ճիշտ այնպես, ինչպես Արարատն ու Արարատյան դաշտում ընկած մի համեստ բլուր: Օրվա մեր հայրենիքը - եթե ներելի է այսպես ասել՝ խտացված էություն է:

Չեմ հասկանում քեզ:

Ուրեմն, լսիր, որ հասկանա:

Պատմական վայրեր կան, որոնք, անցնելով օտարի ձեռքը, չեն օտարանում, չեն դադարում մնալ մերը, եթե նրանց վրայով դարեր ու դարեր անցած լինեն, օրինակ՝ Արարատը, Անին, Տարոն աշխարհը - ծնողը հայոց մտքի և սրտի հանձարների, և...

Այս տեսակետով առնված, ինչ խոսք, մեծ է հայոց հայրենիքը:

Նա, բարեկամ, մեծ էլ կմնա հավերժ, աշխարհագրական ինչ սահմաններ էլ որ ունենա: Տրդատ ու Տիգրան Մեծ, Սահակ և Մեսրոպ, հրաշունչ Մամիկոնյաններ ու շինարար Բագրատունիներ, Բյուզանդական գահը գարդարող Չմշկիկներ. ապա նրանց բանակների մեջ, ըստ Գելցերի՝ «տաղանդ ու ընդունակություն մտցնող» հայազգի զորավարներ. ապա Նարեկացի ու Քուչակ, անիական հիասքանչ ճարտարապետություն, որի - ըստ արևմտյան գիտության «խիստ ազդեցության տակ են ծնվել և զարգացել եվրոպական գույգ ոճերը՝ ռոմանականն ու գոթականը», ապա՝ 9-րդ դարի հայ մտքի շլացուցիչ փայլատակումը՝ Պավլիկյան ուսմունքը, և, ի վերջո, հայկական բազմահազար ձեռագրերը, որոնցով պիտի հպարտանային աշխարհի մեծագույն պետությունների մայրաքաղաքները-այս բոլորը երկնող ժողովրդի հայրենիքը չի կարող,

հաչս մարդկության, մեծ չհամարվել, բավական է, որ հայը լինի գիտակ և արժանի իր անցյալ կուլտուրական մեծության, այսինքն՝ լինի ինքնաճանաչ և ինքնահարգ:

Այս տեսանկյունից դիտելով, ես էլ տեսնում եմ մեծությունը մեր հայրենիքի և բաժանում արժեքավորումդ ամբողջապես:

Ուրախ եմ: Եզրակացնենք: Մեր հայրենիքի և ժողովրդի մեծությունը պետք է չափել ոչ թե Հայաստանի օրվա անձուկ սահմաններով, այլ հայ մտքի և արվեստի ազդեցության հորիզոններով: Պատմականորեն առնված մերն է այն ամենը, որ հայը տվել է աշխարհին: Մեր ստեղծած պատմության ո՛ր դարում էլ և Երկրագնդի ո՛ր կետի վրա էլ լինի՝ կմնա սեփականությունը հայ ոգու: Մենք մեր արդար բաժինը ունենք որոշ ժողովուրդների փառքի մեջ, օրինակ՝ իրանական, բյուզանդական, արաբական և այլն: Հայ մտքի և բազկի գործերը Հայաստանից դուրս կմնան իբրև հոգևոր գաղութներ: Այո, մարդկային սփյուռքից զատ՝ մենք ունենք նաև մեր ստեղծած արժեքների սփյուռքը:

Միայն նման գիտակցությամբ և ինքնազգացողությամբ կարելի է չեզոքացնել ապահայացուցիչ-ապազգայնացուցիչ ազդեցությունը մեզ սպառնացող օտար միջավայրերի:

Արդար ես, բարեկամ: Այժմ ես հասկանում եմ քեզ. այո, Հայաստանից դուրս հայորեն չկորչելու համար, հայը պիտի զրահվի պահանջածդ գիտակցությամբ: Եվ, ինչո՞ւ վհատել, դառնում է աշխարհը...

XI

ԸՆՏՐԱՆԻՆ

Ժողովուրդն ավելին է, քան թվում է: Նրանում ավելի ուժեր կան, քան նա զգում է և արտահայտում: Ժողովուրդը - դա իր ուժերին անձանոթ դյուցազն է, որ հաճախ գործում, սխրագործում է, գրեթե, ենթագիտակցորեն:

Դա հողն է՝ դեռ պեղումների չենթարկված, որի մեջ ավելի արժեքներ կան թաքնված, քան այն, որ լույս աշխարհ է բերված:

Հայտնաբերել այդ թաքուն, դեռ չգիտակցված արժեք - ուժերը, նշանակում է ուժի նորանոր աղբյուրներ բանալ նրա էության մեջ:

Եվ հենց սրանում է կայանում ընտրանիի ճշմարիտ մտավորականության դերը: Իրենց հատուկ բնագավառներում, այդ բացառիկ և պատասխանատու դերը կատարում են պատմաբանը, լեզվագետը, բանասերը, հնագետը՝ նպաստելով իրենց ժողովրդի ինքնաճանաչման:

Հետադարձ հեռանկարով վերականգնել իր ժողովրդի պատմության այս կամ այն դարաշրջանի հոգևոր կյանքը, հնագիտական պեղածոների դրսևորմամբ ճշտել նրա մշակույթի հանգրվանները, համեմատական լեզվագիտությամբ որոշել նրա լեզվի- որ ասել է նաև նրա գիտակցության, նրա ոգու - հասակը, ապա նրա տեղը մարդկության մեծ ընտանիքում, արդիական փիլիսոփայության լույսի տակ դնել նրա ավանդությունները, նրա էպոսը, առասպելները, սեղմ ասած՝ ժողովրդին ճանաչել տալ իր ողջ անցյալը, նշանակում է նրա համար լիարժեք կյանքով ապրելու և ստեղծագործելու նախադրյալներ ստեղծել:

XII ՈԳԵԿՈՉՈՒՄՆԵՐ*

Հոռեպետություն - ոչ, ո՛չ, անպեղի է դա մարդկության ապագայի նկատմամբ, քանի որ մարդը ինքնամշակմամբ կարող է Սոկրատ դառնալ: Ոգու սոկրատյան մշակույթ - ահա թե ինչի կարիք ունի մերօրյա աշխարհը:

Ա

Օժտեք մարդուն քաջությամբ և նրան կդարձնեք ավելին, քան է սովորական մահկանացուն:

Տվեք նրան իմաստություն և նա կդառնա բարոյապես ավելի նախանձելի:

Իսկ եթե նրան օժտեք նաև հոգու վեհությամբ՝ ձեր առջև կարձանանա Սոկրատը, այսինքն՝ կատարյալը:

Այսպիսին էր նա, որի երևումը իր դարաշրջանի ոգին հեղաշրջեց:

Առաջինը լինելով, նա հանդգնեց Իզիդայի քողը բարձրացնել ճշմարտության գաղտնիքին տիրելու համար:

Բնագանցության անհաս բարձունքներից նա իմաստասիրությունը իջեցրեց երկիր, որպեսզի նրա լույսի տակ մարդը նշմարի աշխարհն ու իրերը: Մարդկության առաջին մեծ բարոյագետը, ճշտելով բարու և բարոյականի հասկացողությունները, մարդու մեջ արթնացրեց խիղճը - ներքին աստվածությունը, որի առջև բանավոր էակը պարտավոր է իր ամեն մի արարքն օրինականացնել:

Կար նախասոկրատյան անհատը, որին կվարեին արտաքին իշխանությունը, ձևական օրենքը, սովորությունը:

Սոկրատով սկսվեց գոյությունը ինքնավար անհատի, անձի: Պետական վարիչ էր Սոլոնը, իսկ Լիկուրգոսը Պերիկլես

* Դիմաստավերներ իմ նույնանուն ձեռագրից (ծանոթ. հեղինակի):

չէր. նա օրենսդրեց մարդկային բարոյական աշխարհի համար՝ հանդիսանալով ուսուցիչն ու դաստիարակը նրանց, որոնք կնկրտեին ժողովրդի և պետության ճակատագիրը վարել:

* * *

Մտքի և ոգու Հերակլես - այսպիսին եղավ նա իբրև իմաստասեր:

Մի անգամ, ասում են, ամբողջ օր նա մնաց խորասուզված մտքի ծովում, և միայն ծագող արևը նրան իրականության վերադարձրեց:

Ոգու կյանքով ապրելու, ներքնապես ազատագրվելու չափ ինքնակենտրոնանալու ինչպիսի կարողություն:

Մտքի և կամքի հսկա, որի խոսքը, կյանքն ու ճակատագիրը պայմանավորելով իրար, նրանից ստեղծեցին կատարելատիպը, որի նմանը դեռ եղած չէր մարդն աշխարհում:

Նա էլ ընդունեց պայքարը, սակայն, սուկրատյան ձևի - պայքար, առանց իրքի, ատելության ու թշնամանքի:

Ճշմարտությունը եղավ իր միակ զենքը, անխոռովությունը - դիրքը անգրոհելի, անառիկ: Եղավ աներկյուղ, երբ պետք էր Աթենքի բռնավորներին շանթել: Եվ նույնքան անհողդողդ, երբ հարկ էր խուժանավարների կեղծիքին սովոր ամբոխներին ճշմարտություններից դառնագույնն ասել:

«Ի՞նչ է աստված, ես չգիտեմ, ես գիտեմ միայն ինչն աստված չէ», - ահա խոսքը, որին վիճակված էր նոր դարաշրջան, պատմության մեջ նոր էջ բանալ, խոսքն իմաստունի և իմաստասերի, որի առջև իբրև ուրվականներ Օլիմպիոսի աստվածները չքացան:

Այսպես ապրեց կատարելագույնը մարդկանցից, գիտցավ արհամարհել կյանքը, երբ պետք էր մեռնել ի խնդիր բանականության սրբազան իրավունքների:

* * *

Սուկրատ, աշխարհիկ սուրբ, գովք... քեզ: Գո՛վք - ոչ, ո՛չ, մի օր դու մերժեցիր կենդանի գովքը՝ դափնին, որ կտրվեր քեզ Պողոտեի ճակատամարտում ցուցաբերածդ քաջագործության համար պահանջելով, որ նրանով քո կողմից փրկված վիրավոր Ալկովեադեսին պսակեն:

Կարիք չզգացիր, ոգու հսկա, որ ուրիշները մեծությունդ վկայեն:

* * *

Սուկրատ, վերստին ոգեկոչեցի քեզ, և ահա՛ դարերի մշուշի միջից ժպտում ես ինձ իբրև իմացության ու բարության արև, լույսի հեղեղ ու ջերմություն սփռելու աչքը կույր խցիկում:

Այսօր էլ լքած կեցարանս՝ եկել եմ այցի քեզ, գերագույն կալանավոր:

Զրպարտված սիկոֆանտներից ու մահվան դատապարտված, ահա կանգնած մեծ անհայտի սեմին, մահվան բաժակը ձեռքիդ հոգու անմահության մասին ես իմաստասիրում անխոռով...

Գերմարդկային կեցվածք - ասեք աստվածավայել, որի վեհությանը կախարդված, անպատում ցավերս - որոնց բեռան տակ առասպելական Աթլասն իսկ կկքեր - ավելի թեթև եմ զգում: Եվ, շղթաներս չքացած...

Սուկրատ, գերագույնը մարդկության որդիներից, գովք քեզ, թեև դու բարձր ես ամեն գովքից ու դափնուց, անհունորեն բարձր...

Բ

Հաննիբալ - ոգու հսկա, որի ռազմական հանձարը, փառքն ու անձնական դժբախտությունը հավասարապես մեծ եղան, որը, սակայն, իր մեծ հայրենասիրության արժանի հայրենիք չունեցավ - քե՛զ, հռոմասաստ հերոս, իմ սքանչացումը քեզ...

Գ

Ընկավ Կեսարը դաշունահար:

Եվ, աչքերը առհավետ փակելուց առաջ փառքի վերջին շարժումով նա ծածկեց իր մերկությունը, որպեսզի դիակնացած վիճակում իսկ իրեն չպակասի վեհությունը:

Մեծ, վեհափառորեն մեծ ռազմադաշտերում նա մեծ եղավ և մահվան մեջ:

Կեսար լինելու համար բավական չէ մականը, վեհություն է պետք: Ճշմարտորեն մեծերի շունչն է վեհությունը: Ave Caesar! Ողջո՛ւյն, Կեսար...

Դ

Սցիպիոն - խիզախ զինվոր և հաղթական, ես հասկանում եմ Քեզ:

Հավասարապես մեծ եղան նվիրումդ Հռոմին և հայրենիքիդ անունով կատարված ապերախտությունն անձիդ դեմ: Քանի կա պատմությունը, գորավար, պիտի ապրեն դառնության խոսքերդ, որոնցով հայրենի հողը ոսկորների գրկելու արժանի ես գտնում:

Խորաչափում, զգում եմ մեծ ապերախտվածիդ դառնությունն արդար, և այնուամենայնիվ, վարանում եմ անիրավ հռչակել հայրենիքդ:

Հայրենիքը - սիրաշատ մայր չունի, ավելի սիրելի զավակ, քան զինվորը, որի բոլորանվեր պաշտումով և ջահել արյունով է պայմանավորում իր գոյությունն ու մեծությունը:

Հայրենիքը միշտ էլ արդար, միշտ էլ երախտագետ է նրա հանդեպ, որի փայփայիչ անունը՝ զինվոր, բարձր է ամեն տիտղոսից, պաշտոնից, շքանշանից:

Զինվորն ավելին է, քան քաղաքացին, որը իր պարտականություններից ավելի իրավունք է փնտրում:

Զինվորը՝ հայրենիք մոր առաջին զավակը, իբրև մարդ և մարտիկ, ճանաչում է միայն մի հատիկ իրավունք՝ մարտնչել

ու մեռնել հայրենիքի համար: Գիտե՛ս, ով այդպիսին չէ, զինվոր չէ:

Ապերախտությունը, զորավար, որ բաժին ընկավ քեզ, ստվերն է փառքիդ, արդյունք մեծության ու փառասիրության այն պայքարի, որ հին է մարդկային հասարակության պես:

Մեր անկատարյալ աշխարհում իր դեմ մախանք* է առաջացնում ճշմարիտ ամեն մեծություն, արժեք, փառք:

Եվ, բնական դարձած այդ մախանքը մեծության դեմ միշտ էլ պսակվել է պարտությամբ, որովհետև պատմությունը տեր է կանգնել Սցիպիոնների ոսկորներին և հերոսական գործերին:

Զորավար, Հռոմի անվան արժանի հաղթական, իմ մեծարանքը քեզ...

Ե

Վարդան - ահավասիկ մի անուն ավելի՛ հմայքոտ, ավելի՛ զորավոր, քան մականը Հայաստանի գահը վայելած բոլոր թագակիրների:

Մի անուն, որի մեջ հինգերորդ դարի հայ գեղջուկ մարտիկը իր հողի և հավերժության ձայնն էր լսել:

Մի նախանձելի անուն, որը կրելով, Մամիկոնյան կոչվելու համար աշխարհակալ Բյուզանդիոնի հայազգի կայսրերը իրենց ծագումն էին կեղծում:

Մի անուն - մի ամբողջ դավանանք, մի ուխտ, մի բարոյական իմաստասիրություն:

Դավանանք - հայի համար Հայաստանն է գերագույն արժեքն այս աշխարհում:

Ուխտ - մեռնել, բայց չնահանջել, երբ Հայաստանին են պաշտպանում:

Բարոյական իմաստասիրություն - Մամիկոնյանը չի նահանջում և վատության առջև խաղաղ պայմաններում:

Այսպիսին էին Մամիկոնյանները հայրենահոգ, հերոս, ապետ:

* *Չար նախանձ (ծանոթ, խմբ.):*

* * *

Դժվար չէ զորավար լինել, բայց ոչ և զորավոր: Ամեն մականակիր կեսար չէ, ինչպես ամեն զորավար զորավոր չէ;

Ավարայրի մեր պսակավորը թե մեկն էր, թե մյուսը:

Թեև մարտը զորավարն է վարում, հաղթանակում է, սակայն, զորավորը, զորավոր է նա, որ մերժում է տկարությունը, երկյուղը, պարտությունը:

Մամիկոնյանները զորավոր էին այն սրտառուչ բանականությամբ, ինչպես մի ուրիշը հայ է անբռնադատորեն, քանզի չի կարող հայ չլինել:

Մարդը, նրանց հասկացողությամբ, չէր կարող չլինել հերոս, քանզի բարձր արժեքներ կան, որոնց համար կռվելու, հաղթանակելու պահանջ կա, քանզի աշխարհը կա:

Իբրև տոհմիկ հերոսներ նրանք մահն ընդունում են իբրև վերջին փորձություն մարդու համար:

Մահվամբ է փորձում մեզ հավիտենականը, և վայ նրան, ով պարտվեց մահից, նա արժանի չէ Հայրենիքին, հավերժության:

Մամիկոնյանները զինվոր էին թե մեկի, թե մյուսի, արժանի երկուսին էլ:

Մեր նվիրումի դիմաց՝ հայրենիքը անմահանալու առիթ է պարգևում մեզ, որով հայրենիքի համար մեռնելը գերագույն պատիվ է, և ոչ ձևական պարտականություն:

Ահա՛ դասական հայ զորականի հասկացողությունը հայրենիքի և հայրենասիրության մասին:

Հայոց պատմության մեջ Մամիկոնյաններին է պատկանում առաջին ուխտի պատիվը: Ուխտն է Վարդանների դյուցազնության աղբյուրը: Ուխտ ուներ Կարթագենի ամեհի զավակը, և նա դարձավ Հռոմը սարսափեցնող Հաննիբալ: Ուխտվածներն են հաղթում մահին և նրան ծառայեցնում կյանքին:

Իբրև ժառանգություն Մամիկոնյաններն իրենց ուխտը կտակեցին եկող սերունդներին: Եվ իր զավակների ուխտածությամբ ապրեց Հայաստանը:

* * *

Դարեր, դարեր են անցել, և իմ էության մեջ դեռ որոտում, դղրդում է Վարդանի Ավարայրյան խոսքը՝ ուղղված հայոց բանակին. «Վախը թերահավատության նշան է... Մահն ընդունենք ուրախ սրտով»:

Դարեր են անցել, զարգացել, ճոխացել է հոգեգիտությունը: Այսուհանդերձ, այսօր իսկ շատ սակավ է թիվն այն զորականների, որոնց համար գաղտնիք չէ Ե դարի հայ զորավարի հայտնաբերած հոգեբանական մեծ ճշմարտությունը:

Թերահավատություն. ահա իրական թշնամին, որին չհաղթահարած հաղթանակ տոնած չէ և ոչ մի զորավար:

Հաղթանակում կամ պարտվում է նախ ոգին, ապա հետո նյութեղեն զենքը:

Մահվան դեմ հաղթանակելով է նվաճվում կյանքը, ապրեցվում հայրենիքը:

Այսպիսին էին իրենց կյանքն ու մահը հայրենիքին ծառայեցնող Մամիկոնյանները - իմացյալ մահվան կեսարները, նրանք, որոնց համար ռազմարվեստը մահարվեստ էր, այսինքն՝ մահվան դեմ հաղթական կանգնելու, մահից էլ զորավոր հանդիսանալու արվեստ, նրանք, որոնց ճակատներից ավելի արժանավորը մեր աշխարհում դեռ չի շոշափել դափնին...

* * *

Վարդան, զորավար և զորավորդ հայոց, անցած, գոյ և Գալոց մեր սերունդների անունից համբույր Ավարայրիդ, համբույր անունիդ...

2

Ահա և նրանք՝ ուխտի իմ գերագույն եղբայրները - նահատակներ ու հերոսներ, որոնք մի օր, անկարող աշխարհին իրենց անպատում ողբերգությունը ոռնալով՝ երանեցին այսպես.

«Նրանց, որոնք գոռ մարտերի բոցերում իրենց ոգին են պողպատում, և զարնվում իբրև պարտականության ջահել աստվածներ, երանի:

Արծվին, բարձունքներում բիբերն աստղերին, հոգեվարող արծվին էլ երանի:

Եվ առյուծին արքայական, որ մեռնելուց առաջ անապատների հավերժության իր վերջին մոնչյունն է խառնում, երիցս երանի»:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

ԻՄ ՏԱՊԱՆԱԳԻՐԸ

Անցորդ, կանգ առ, կանգ, անցորդ այս անհայտ հողաթմբի առջև, որում ինձ տրված չէ հանգչել:

Եվ, ասա՝ դեռ աշխարհ ու արև կա՞...

Մի՞թե քուն են մտել սրտերը հայոց, երբ մեռելները քուն չունեն, քանզի գերեզման չունեն:

Օհ, ձայնը, խռովիչ ձայնը մեռելների լսում ես, անցորդ, հայոց արյան վայրերից բարձրացող կանչը... Կանչը կարմիր եղեռնի բյուրաբյուր մեր զոհերի... Կանչն անլռելի, որ մերթ իբրև խոլ փոթորիկ մոնչում է մարդկային ազգի խլության դեմ, և մերթ իբրև անզոր հողմ նրա մեռյալ խղճի դռանը սվսվում...

Գերեզման են ուզում մեռելները, անցորդ: Ահ, երանի հայրենի հողում, հողի քնով քնած երջանիկներին, երիցս երանի ...

Հանգիստ են ուզում մեռելներն անթաղ, անգերեզման...

Եվ, պիտի հանգչեն... Այնժամ պիտի հանգչեն և ես, երբ հայոց աշխարհի երեք հսկաները՝ Մասիս, Նեմրուս և Սիփան

իրար ձայն տան, կանչեն ցնծագին. «Հեյ, հեյ, էլի հայուն ենք,
էլի հայ, էլի Հայաստան»...

* * *

Անցորդ, ասա՛, հեռո՛ւ է այդ օրը:

Բաբո, դու լալի՛ս ես, դու զինաթա՛փ ես, երբ ես դեռ տոգո-
րում, դեռ շարունակում եմ կռիվը:

Ի մա՛րտ, անցորդ, ի մա՛րտ, որպեսզի տարաբնակ հայը հայ-
րենադարձ, և մեր մեռելները՝ գերեզման ունենան:

Ի մա՛րտ...

ԽՈՒՍՏՈՒՓՅԱՆ ԿԱՆՉԵՐ*

*Ճապոնացու արևուր սիրով սիրի՛ր հայրենիքդ և
ամեն օր, որպես աղոթք, կրկնի՛ր ճապոնական կայս-
րի խոսքերը.*

*-Եթե խորապես գիրակցենք, որ սերը դեպի
հայրենի երկիրն ու ժողովուրդը ավելի՛ բարձր է
կանգնած Մեծ ու գեղեցիկ Արևին, քան մեր հայրե-
նիքի ամենաբարձր լեռները՝ այն ժամանակ մահը
ամեն մեկիս համար թռչնի փետուրից էլ թեթև
կթվա:*

* Գրքույկով տպագրվել է Գորիսում, 1921 թ.:

ՀՐԱՄԱՆՆԵՐ

1919, 23 հոկտ., Լիճք

ՀՐԱՄԱՆ

Ղափան-Գենվազ-Գողթանի ռազմական ուժերին

Բուլղարական զորքի մեջ կա մի գեղեցիկ սովորություն, այն է՝ զինվորների անվանացուցակների ստուգման ժամանակ, նախ հիշատակել իրենց երկրի ազատագրության ճանապարհին ընկած հերոսների անունները: Երբ ստուգողը տալիս է այդ նվիրական անունները՝ «Ընկան», պատասխանում է զորաշարքի աջ թևի առաջին զինվորը:

-«Փառք», - կրկնում է աջ թևի երկրորդ զինվորը:

-«Հավերժ փառք», - ավելացնում է ամբողջ զորաշարքը:

Ազգային նահատակների անունների ամենօրյա հիշատակումը զինվորների մեջ ստեղծում է բարոյա-հայրենասիրական բարձր տրամադրություն՝ ընկած նահատակների հավատարմությամբ ու անձնվիրությամբ ծառայելու ու քաջորեն մեռնելու իրենց հայրենիքի համար:

Հրամայում եմ Ղափան-Գենվազ-Գողթանի զորամասերի պետերին՝ որդեգրել այդ գեղեցիկ սովորությունը և ամենօրյա ստուգումների ժամանակ հարգել մեր ցեղի ընտիր որդիների խնկելի անունները՝ Քեռի, Խեչո...

Ղափան-Գենվազ-Գողթանի
ռազմական ուժերի հրամանատար՝ ՆԺԴԵՀ

1919, 30 նոյեմբեր, Ղափանի հանքեր

ՀՐԱՄԱՆ

Ղափան-Գենվազ-Տաթևի գորամասերին

Զինվորներ, թշնամու ցանկությանը սկսվում է մեր արշավանքը, մեր խաչակրաց արշավանքը Գեղվա ձորի դեմ:

Վաղը, երբ Ձեր խենթ գրոհներից և զարկերից թշնամին շշմած կթողնի իր գյուղերը, Ձեզ կողջունեն մեր հինավուրց, այսօր թշնամու կողմից պղծված բերդերի և վանքերի ավերակները:

Վաղը, երբ այդ ձորում կլսվի Ձեր ոտնաձայնը, Ձեր զենքերի շայտունը, հայ գերիները, Քեյֆաշենիբեգերի շնաբարո կրքերի առարկան դարձած հայ կանայք ծնկաչոք կաղոթեն Ձեր զենքի հաջողության համար:

Վաղը, երբ քաջերդ Աջիբաջ հասաք, հիշեք Խալիլբեգյան սև օրերը, երբ այս գուղի մոտ թշնամին բարբարոսաբար մորթոտեց օսմանյան սրից ճողոպրած երկու հազարի չափ հայ կին ու երեխաներ: Ասում են, այժմ այնտեղ մի ամբողջ ձոր լիքն է կմախքներով, գանգերով, ուր հաճախ հյուր են գալիս Գեղվա ձորի շներն ու գիշատիչները:

Հիշե՛ք այդ և եղեք անխնայ Ձեզ դիմադրողների նկատմամբ, ասպետ և մարդ եղեք կանանց, երեխաների և ծերերի նկատմամբ:

Ուրեմն, առա՛ջ, մեզ հետ է Աստված և Դավիթ Բեկի վրիժակ հոգին:

Ղափան-Գենվազ-Գողթանի
ռազմական ուժերի հրամանատար՝ ՆԺԴԵՀ

1920, 17 հունվար, Ղափանի հանքեր

ՀՐԱՄԱՆ

Ղափան-Գենվազ-Գողթանի ռազմական ուժերին

Զինվորներ, անհաշտ թշնամին նորից մեզ իր ձեռնոցն է նետել: Վերցնենք առանց տատանումի: Օրեր առաջ իմ արևմտյան ուժերի խենթ հարվածներից ընկավ անառիկ Գեղվա ձորը: Օրեր անց Ձեր նույն Գեղվաձորյան թափի և կրակի առաջ պիտ ընկնի Որոտանի աջ ափը: Այնտեղ, Գեղվա բարձունքներում և ձորերում մեզ զորավիգեց Դավիթ Բեկի վրիժավառ ստվերը, այստեղ՝ Որոտանի ճակատում, մեզ կառաջնորդի Թորոս իշխանի հայրենանվեր հոգին: Յոթ բարձունք ունի այս ճակատը, հպարտ բարձունքներ, որոնց տիրելու մեջ, որոնց վրա է մեր փրկությունը: Ով տիրեց այդ լեռներին՝ նա է տերը Զանգեզուրի: Ուրեմն առաջ, իմ յոթն անգամ սիրած և քաջ ղափանցիներ, առաջ դեպ այդ բարձունքները՝ դեպ Քեափազ, Ային-դաղ, դեպ Հարթիզ:

Մեզ հետ Աստված և մեր պատերազմական բախտը, առաջ:

Սիրելի ընթերցող: Այս գրքի էլեկտրոնային տարբերակը պատրաստել է 1915.info կայքը ընթերցողի խնդրանքով: Դուք ևս կարող եք առաջարկել գրքեր և մենք անվճար կթվայնացնենք դրանք Ձեզ համար:

Ղափան-Գենվազ-Գողթանի
ռազմական ուժերի հրամանատար՝ ՆԺԴԵՀ

1920, 12 փետր. ժամը 7-ին, Ղափանի հանքեր

ՀՐԱՄԱՆ

Ղափան-Գենվազ-Գողթանի ռազմական ուժերին

Զինակիցներ, հասել է օրը, անօրինակ հերոսությամբ ավելի քան երկու տարի ամենադժնդակ պայմաններում Զանգեզուրի նախադուռը պաշտպանող այն մի բուռ ժողովրդի փրկության օրը, այն քաջանուն ժողովրդի, որն ամիսներ առաջ, խորապես գիտակցելով իր շրջանի ռազմագիտական խոշոր նշանակությունը, բացձակատ հայտնեց մեզ իր որոշումը՝

«Գողթանը կմեռնի, բայց չի գաղթի»:

Հասել է ժամը, երբ երկու մեծ ու ընտիր Հայորդիների՝ աստվածաշունչ Քրիստափորի և Ռոստոմի արյունաներկ ու սրբապղծված ծննդավայրերը՝ երբեմնի չքնաղ Ագուլիսները, պիտ վերագրավվեն, պիտ վերականգնվեն իրենց շենությամբ ու բարոյական մեծությամբ:

Լսե՛ք, հնչել է ժամը, զինակիցներ, երբ վախկոտ Էդիֆների տմարդ սրից զարնված հազարավոր անթաղ մեռելները ձեզնից արդար ու արյունոտ հատուցումն են պահանջում:

Լսե՛ք և հարյուրավոր գերված ու լկված հայ կանանց, որոնք ձեր գոռ արշավի և ուռաների սպասումով, ձեզ հերոսության են կանչում:

Լսե՛ք և ինձ, ձեր ղեկավարին, որը ձեզնից ծուխ, թշնամու գյուղերի հրդեհն ու քաղցր ծուխն է պահանջում, այն փրկարար ծուխը, որն այնքան բարձր ու առատ բարձրացրիք և՛ պատմական Որոտանի ափերում, և՛ Գեղվա ձորերում:

Լսե՛ք, իմ քաջ ու հայրենանվեր զինակիցներ, լսե՛ք, լցվե՛ք բոցով ու վրեժով, առե՛ք զենքերդ ու առա՛ջ:

Առա՛ջ, մեզ հետ Աստված և մեծ Հայորդիների՝ Քրիստափորի և Ռոստոմի անհանգիստ հոգիները: Առա՛ջ:

Ղափան-Գենվազ-Գողթանի
ռազմական ուժերի հրամանատար՝ ՆԺԴԵՀ

1920, 13 հունիս, Ղափանի հանքեր

ՀՐԱՄԱՆ

Ղափան-Գենվազի ռազմական ուժերին

Ղափանցիներ ենք մենք, և դա նշանակում է՝ որ էն մեր խենթ հարվածներից ընկան Օխչու ու Գեղվա անառիկ ձորերը, որ էն մեր գոռ ուռան մաքրեց Որոտանի և Հաքարուի ափերը. որ էն մենք ենք, մենք, որ յոթն անգամ ուժեղ, մահից էլ ուժեղ գիտենք ատել մեր դարավոր թշնամուն և յոթն անգամ չէ, կյանքից ավելի ուժեղ սիրել մեր հայրենի հողը...

Ղափանցիներ ենք մենք, և դա նշանակում է՝ որ էն մենք էինք, որ մահաշունչ ձմեռվա կեսին, երբ քաղցած ու թափառ գայլն անգամ սարսափով էր մոտենում Ղափուջուղին՝ Ղափանի այդ փոքր Մասսին, մենք մեր հոգու կրակով հալեցրինք ձյունները, մեղմացրինք բնության արհավիրքը և Գողթան իջանք՝ հանուն Քրիստափորի սրտից զարնված նյութական ծննդավայրի՝ թշնամու գյուղերի սև ու թանձր ծուխը բարձրացնելու...

Ղափանցիներ ենք, և դա նշանակում է՝ որ մեր հպարտ ու փառքի մեջ կորած դրոշակի վրա հարյուրից շատ ավելի ավերված թշնամու գյուղերի անուններ կան, որ մեր կռուները՝ կանոնավոր թե անկանոն ուժերի դեմ, մի ձև, միայն մի ձև են ունեցել՝

«Ուռն, առանջ, հրդեհ»:

Զորավիգ ունենալով Աստծուն ու մեր ընտիր ռազմիկների՝ Դավիթ Բեկի ու Թորոս իշխանի հայրենանվեր ու վրիժակ հոգիները՝ ղափանցիներ ենք մենք՝ միշտ հաղթող ու անպարտ:

Ղափան-Գենվազ-Գողթանի
ռազմական ուժերի հրամանատար՝ ՆժԴԵՀ

ԿՈՉԵՐ ՂԱՓԱՆՑԻՆԵՐԻՆ

I

ՂԱՓԱՆՑԻՆԵՐ

Քո մի մասի վախկոտության ու դավաճանության շնորհիվ թշնամին մտավ Ղափան և քո ռազմական ուժերի ամենաքաջանուն ու խիզախ մասը, կրակելով իր վերջին փամփուշտը, քաշվեց լեռները: Յոթ օր է, շատ կարճ ժամանակ, ինչ քեզ արժանի թշնամին իշխում է քո երկրում և լուրերը թե առած գալիս, հասնում են ինձ, որ դու շատ տեղ արդեն աղ ու հացդ ես պղծում՝ ինքդ գնում ու եկողի փեշը բռնած, գուղդ ես քաշում:

Զգո՛ւյշ, Ղափան, մեռցնելով իմ հավատը դեպ քո հավատարմությունը, դու քեզ ես մեռցնում:

«Իջիր, իջիր լեռներից», - դավադրաբար կանչում է թշնամին:

«Իջիր», - հիմարաբար կրկնում ես դու:

Եվ քո ապստամբ մարտիկներից շատերը թողնում են լեռները: Զգո՛ւյշ, էլի զգո՛ւյշ, թողնել լեռները՝ նշանակում է անարգ մահ գտնել ձոր ու ծմակներում:

Հեռո՛ւ, հեռո՛ւ, որոնք հեշտությամբ քո գերեզմանը կարող են դառնալ:

Լսիր և մի՛ մոռացիր՝ մնալ լեռներում, սարերի վրա, Ղափանցիներ, նշանակում է լինել ապստամբ. չիջնել լեռներից՝ նշանակում է չճանաչել անկոչ եկողների իշխանությունն ու սանձահարված պահել նրանց:

Ա՛հ, ո՛ւր եք, ո՛ւր, իմ երեկվա ուխտված զինվորներ, Գեղուաձորեան հպարտ փառակիցներ: Ո՛ւր եք: Ձորերո՛ւմ: Վա՛յ Ձեզ, իմ սիրտն արնոտվում է Ձեզ համար, տեսնելով, թե ինչպես թշնամին ձեր անփառունակ գերեզմանն է փորում:

Դո՛ւրս, դո՛ւրս եկեք ձորերից: Դո՛ւրս ծմակներից՝ միանալու Դավիթբեկյան հզոր ուխտին:

Դո՛ւրս դեպ ինձ, դեպ լեռները:

Ինչ, չլինի թե որոշել եք մեր՝ Ձեզ հետ միասին ձեռք բերած ամբողջ փառքը թողնելու մենակ մեզ՝ լեռները քաշված ապստամբներիս:

Այո՞, է՛հ թող այդպես լինի:

Հրամանատար՝ ՆԺԴԵՀ

1920, 12 սեպտ., Խուստուփյան լեռներ

II

ՂԱՓԱՆՑԻՆԵՐ

Ես՝ Դավիթբեկյան ուխտին հավատարիմ, շարունակում եմ մնալ քո լեռներում, ամպերի տակ, մենակ, վիրավոր, ու ավելի հպարտ, քան էի: Այժմ ես լիզում եմ քո և թշնամու ինձ հասցրած վերքերը և սպասում քեզնից խնդրածս վարպետին, որ գա, շուտ գա՝ կոպիտ գործիքներով հանելու իմ աչքերը, կուրացնելու ինձ, որ չտեսնեմ քո գլխին գալիք գուլումները, քո խայտառակությունը, քո բարոյական անկումը:

Դու արեցիր այն, ինչ ուզում էր թշնամին: Նա գոհ է քեզնից, անչափ գոհ, բայց գիտե՞ս, Ղափան, թե որքան ուժեղ է նա ատում և արհամարհում քեզ: Դու քո վիրավոր, սրտից զարնուած հրամանատարին ես դավաճանել, մենակ թողել:

Գիտակցում ես, չափում կատարածդ տմարդության անչափելի մեծությունը: Ա՛ռ, հետ առ ինձնից քո տված անունները՝ «Երկրորդ Դավիթ Բեկ», «Աժդահա Փաշա», «Ամեն կռվում Փադիշահ»: Այդ անուններով դու կաշառեցիր, խաբեցիր ինձ, որ այսօր ինձ մենակ թողնես: Ինչո՞ւ են ուշանում քո լրտեսները, քո ահաբեկիչները:

Ադրբեջանը հոգնեց իմ գլխին սպասելուց, փոքրիկ գումար չէ երեք միլիոնը: Ստացիր և գործի անցիր:

Հրամանատար՝ ՆԺԴԵՀ

1920, 15 սեպտ., Խուստուփյան լեռներ

III

ՂԱՓԱՆԻ ԺՈՂՈՎՐԴԻՆ

Ժողովուրդ, քեզ հետ խոսողը քո հրամանատարն է, քո վիրավոր սրտից զարնված հրամանատարը, որի սուրը վաղուց է, ինչ հանուն քո ինքնապաշտպանության, չի հանգստացել պատյանում:

Լսիր, մի ավելորդ, գուցե և վերջին անգամ նա դիմում է քեզ, խոսում քեզ հետ: Նա ասում է.

–Քո սև ու նեղ օրին, երբ հայակեր Գեղվա և Օխչու ձորերը, երբ Բարգուշատն ու Հաքարուն սպառնում էին քո կին ու երեխաների արյունով քո երկիրը ներկելու, դու կանչեցիր ինձ և ես հասա քո հավարին: Ասա՛, ժողովուրդ, այն օրից քո երկրում մնա՛ց մի բարձունք, մի սար, մի քար, որի վրա դրած չլինեի իմ հոգնած գլուխը: Ասա՛, դու ինձ տես՞ել ես մի օր, մի ժամ անհոգ, հանգիստ: Դու ինձ տես՞ել ես փափուկ տեղաշորում, հարուստ սեղանների շուրջը: Դու լռում ես. քարերը, քարերը կաղաղակեն, կասեն՝ ոչ: Ասա՛, մնա՛ց մի բան, որ խնայեի, չզոհաբերեի քո ազատության, քո փրկության, քո փառքի գործին: Քո դաշտերում, քո հողի վրա իմ արյունն է թափել: Դեռ չեն փակվել թշնամու ինձ հասցրած վերքերը, իսկ քոնը, ժողովուրդ, քո հասցրածը միշտ թարմ պիտ մնա ու հազար վերքերի ցավով պիտ մորմոքա:

Ժողովուրդ, այսօր, երբ ադրբեջանյան չեկերով կաշառված «բուլշևիկ» կոչված սրիկաները, քո գերեզմանափորերը, կեղծ ու պատիր խոստումներով քո դուռն են բախում և քո ձեռքով պղծած աղ ու հացիդ սպասում՝ դու դավաճանաբար լքում ես, մենակ թողնում քո վիրավոր հրամանատարին: Այդ հերիք չէ, քո լրտեսներն ու ահաբեկիչները իմ գլուխն են փնտրում՝ երեք միլիոնով Ադրբեջանին ծախելու: Ապերախտ ժողովուրդ: Քանի՛-քանի անգամ քո կինն ու երեխան կռուներից վերադառնալիս փաթաթվել են ձիանս վզով, համբուրել ձեռներս, «փա-

շա ջան» կանչել: Քանի՛քանի անգամ փրկել եմ քեզ վերահաս վտանգից, կոտորածից: Ի՞նչ, մոռացա՞ր պրինց Ղաջարին, որի զորքերին պատերիդ տակից եմ քշել: Վա՛յ քեզ, ժողովուրդ, ի՞նչ պատասխան պիտ տաս Աստծուդ, խղճիդ, պատմությանը:

Ժողովուրդ, կանցնեն օրեր, թշնամին քեզ զինաթափելուց ու ղեկավարներիցդ զրկելուց հետո, երբ այլևս չի լսվի «Աժ-դահա փաշա» անունը, կսկսվի հազար ձևով ու ճանապարհով բնաջնջել քեզ: Այն ատեն դու կվերհիշես քո հրամանատարին, որի սուրը յոթ անգամ մեծացրել էր քո երկիրը և քեզ համար բացարձակ ապահովություն ստեղծել, այն ժամանակ հայացքդ կդարձնես Խուստուփին, նրա կատարին նստած սև ամպերին, կնայես, կկանչես, բայց հրամանատարիդ փոխարեն սարերիդ ու ձորերիդ թույլ արձագանքը կպատասխանի քեզ: Գուցե մի օր էլ, թշնամուց հալածական, սարերն ընկնես ու թափառումներիդ ժամանակ հանկարծ մի թփի տակ, մի ժայռի վրա իմ սառած դիակը գտնես, ծունկի գաս ու արյուն լացես:

Ժողովուրդ, ինձ լքելուց, ինձ դավաճանելուց առաջ զլացար իմ խնդիրը կատարել: Դու չուղարկեցիր վարպետներիդ՝ բուրժուրծիքներով հանելու իմ աչքերը, կուրացնելու ինձ, որ չտեսնեմ քո գլխին գալիք զուլումը, քո բարոյական անկումը: Ներում եմ, թեև պատմությունը չի՛ ների քեզ, և խնդրում՝ երբ ինձ սպանված գտնես, դիակս թաղիր Խուստուփի ամենաբարձր կատարին, որտեղից կերևա ինձ և՛ Ղափանը, և՛ Գենվազը, և՛ Գեղուաձորը, և՛ Գողթանը:

Իսկ մինչ այդ, հայացքդ մի՛ կտրիր Խուստուփից: Որքան հաճախ, որքան շատ նայես այս սեզ ու սև ամպերով ծածկված սարին, այնքան շուտ կգա, կհասնի փրկությունդ:

Աստված և իմ սերը քեզ հետ, ապերախտ ժողովուրդ:

Հրամանատար՝ ՆԺԴԵՀ

1920, 17 սեպտ., Խուստուփյան լեռներ

IV

ՂԱՓԱՆ

Դու ինձ լքեցիր, մենակ թողեցիր: Սակայն իմ պատերազմական բախտը, իմ Աստվածը մնաց ինձ հետ, և ես ամբողջ ամիս է, ինչ աննախընթաց հաջողությամբ ջարդում եմ թշնամուն՝ հերոսական Գենվազի ռազմաճակատներում:

Չգիտեմ, Ղափան, դու հաշտվե՞լ ես քո դրության հետ, թե՞ ոչ, բայց հայ ժողովուրդը ցավում է, անտեսելիորեն ցավում և ափսոսում, որ դու միամտորեն վիզդ թշնամու ծանր լծի տակ պարզեցիր և ծով փառքդ, փառքի մեջ կորած անունդ աշխարհի չորս քամիներին տվիր: Այն օրից, քո անկման այն սև օրից, Ղափան, քուն ու դադար կորցրած, սար ու քար ընկած, մի քանի հարյուր ինձ հավատարիմ մնացած գենվազցիներով կուրծք եմ տալիս թշնամու գերադաս ուժերին ու քո կորցրած փառքի փոխարեն նորը ստեղծում քո երկրի, քո անվան համար:

Ղափան, զղջում ես արարքիդ համար: Ի՞նչ եղավ Ադրբեջանին ծախված հայ սրիկաների քեզ խոստացած արքայությունը:

Խեղճ ժողովուրդ, ասում են՝ արդեն զինաթափել, գլխատել, տնտեսապես քայքայել են քեզ:

Ա՛հ, դեռ ի՞նչ ես տեսել: Սև օրերդ դեռ չեն հասել, բայց գալիս են և շուտով կհասնեն, թաթար զորքերի հետ:

Ոտքի՛, խաբված ժողովուրդ, ոտքի՛ ել, փրկությունդ մոտ է:

Ոտքի՛, զենքը ձեռքիդ, կազմ ու պատրաստ ինձ սպասիր Խուստուփից:

Հրամանատար՝ ՆՓԴԵՀ

1920, 5 հոկտ., Խուստուփյան լեռներ

ՅՈՒԹ ՊԱՏՎԻՐԱՆՆԵՐ ԻՄ ԶԻՆԱԿԻՑՆԵՐԻՆ

Քաջերին, միայն քաջերին է լսում և զորավիգում պատերազմների քմահաճ Աստվածը:

Վախկոտներն ի զուր են կանչում նրան: Խուլ է նա նրանց համար:

* * *

Նա է միշտ հաղթում, որը արդեն հաղթել է իրեն, այսինքն՝ որն իր մեջ մեռցնելու չափ թուլացրել է մահվան երկյուղը:

* * *

Նրանք, որոնք ծառայում են բարձր հայրենասիրությունից կամ փառասիրությունից դրդված, միայն նրանք են ավելացնում իրենց զենքի ու ցեղի փառքը:

Հենց այնպես ծառայել, ծառայել, որովհետև պահանջում են, կամ ստիպված ես մի զույգ ուսադիրներ կրել մի կտոր հացի համար՝ նշանակում է դատապարտված լինել կատարելու սովորական մահկանացուին հատուկ ամենաաննշան ու անփառունակ գործեր:

Վայ քեզ, բանակ, եթե նմաններով հարուստ են շարքերդ:

Ունեցիր բոլոր մարտական առաքիներությունները, բայց մի՛ մոռացիր, որ առաջինը, առանց որի պատերազմների քմահաճ Աստվածը քեզ քիչ անգամ կժպտա՝ խիզախությունն է:

* * *

Քեզ վրա նայիր որպես դատապարտվածի, որը հանուն իր երկրի ու ժողովրդի պաշտպանության պիտի միշտ պատրաստ լինի ընդունելու մահը:

* * *

Եղի՛ր խիզախ, խստաբարո ու չարքաշ: Հատկությունների այդ բարձր երրորդությունը քեզ կնոտեցնի կատարյալին:

* * *

Երկար ու լուրջ տքնությամբ մեռցնելու աստիճան թուլացրո՛ւ քո մեջ մահվան վախը և դու չես մնա առանց փառքի, պատմությունից դուրս:

* * *

Ճապոնացու արևոտ սիրով սիրի՛ր հայրենիքդ և ամեն օր, որպես աղոթք, կրկնի՛ր ճապոնական կայսրի խոսքերը.

-Եթե խորապես գիտակցենք, որ սերը դեպի հայրենի երկիրն ու ժողովուրդը ավելի՛ բարձր է կանգնած մեծ ու գեղեցիկ Արևին, քան մեր հայրենիքի ամենաբարձր լեռները՝ այն ժամանակ մահը ամեն մեկիս համար թռչնի փետուրից էլ թեթև կթվա:

Հրամանատար՝ ՆԺԴԵՀ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԺԴԵՇԻ ԿՅԱՆՔՆ ՈՒ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ. ՎԱՏԱՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՂԹԱՀԱՐԱԾ ԼԱՎԱՏԵՍԸ	3
ԷԶԵՐ ԻՄ ՕՐԱԳՐԻՑ	27
ԲԱՑ ՆԱՄԱԿՆԵՐ ՀԱՅ ՄՏԱՎՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆԸ	69
ԽՈՍՔ ՀԱՅ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՈՒԹՅԱՆԸ	97
ՈՐԴԻՆԵՐԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ՀԱՅՐԵՐԻ ԴԵՄ	103
ՑԵՂԻ ՈԳՈՒ ՇԱՐԺԸ	195
ԲԱՆՏԱՅԻՆ ԳՐԱՌՈՒՄՆԵՐ	247
ԽՈՒՍՏՈՒՓՅԱՆ ԿԱՆՉԵՐ	337

ԳԱՐԵԳԻՆ ՆԺԴԵՆ

ԷԶԵՐ ԻՄ ՕՐԱԳՐԻՑ
ԲԱՅ ՆԱՄԱԿՆԵՐ ՀԱՅ ՄՏԱՎՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆԸ
ԽՈՍՔ ՀԱՅ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՈՒԹՅԱՆԸ
ՈՐԴԻՆԵՐԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ՀԱՅՐԵՐԻ ԴԵՄ
ՑԵՂԻ ՈԳՈՒ ՇԱՐԺԸ
ԲԱՆՏԱՅԻՆ ԳՐԱՌՈՒՄՆԵՐ
ԽՈՒՍՏՈՒՓՅԱՆ ԿԱՆՁԵՐ

Վերստուգող խմբագիր՝
Սրբագրիչ՝
Համակարգչային ձևավորումը՝
Կազմի ձևավորումը՝

Դավիթ Սամվելյան
Մարգարիտ Արիստակեսյան
Լիանա Մինասյանի
Արաբո Սարգսյանի

EDIT PRINT
43 D. Malyan str, Yerevan
Tel.: (374 10) 520 848
www.editprint.am
info@editprint.am

ԷԴԻՑ ՊՐԻՆՏ
Երևան, Դ. Մալյան 43
հեռ.՝ (374 10) 520 848
www.editprint.am
info@editprint.am